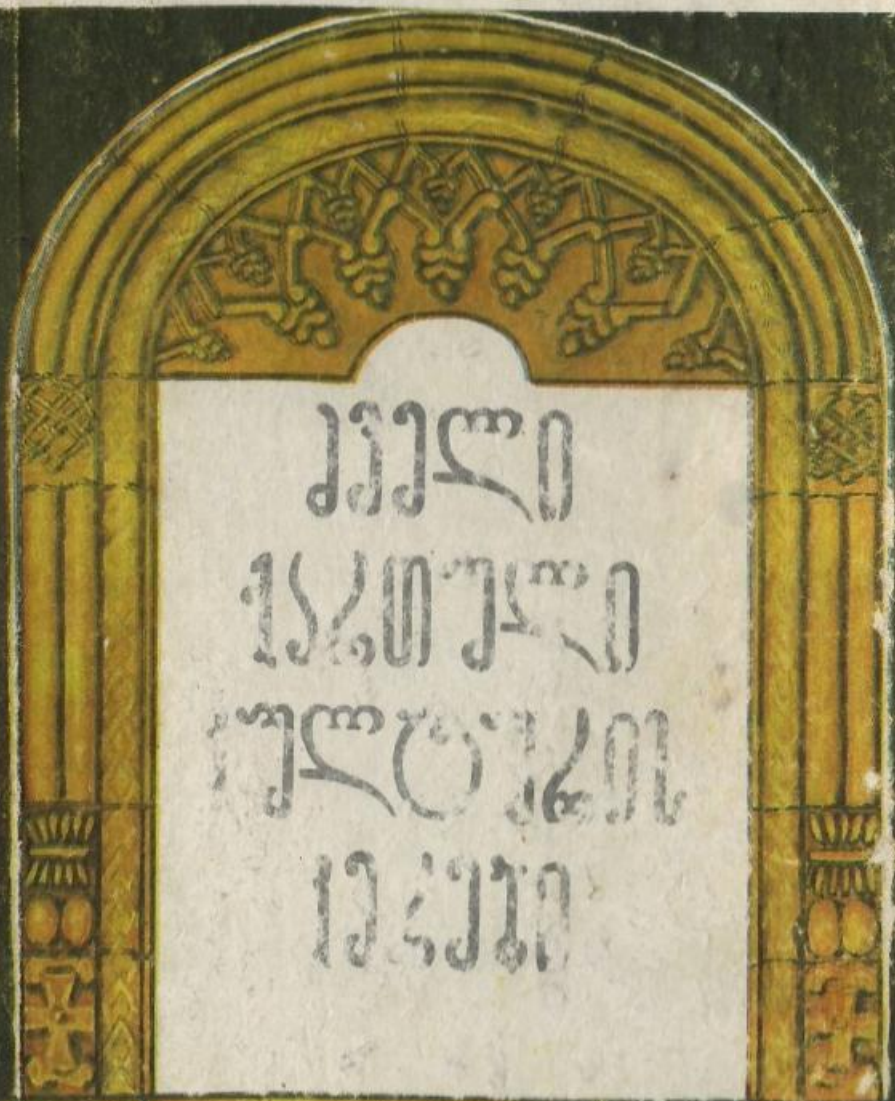

90041

8-554

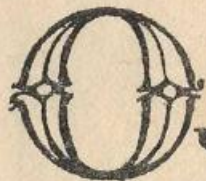
LEHA:

ლევან
გენაძე

ქველი
საბუჯი
ქუთაისის
ქუჩა

Леван
Менабде

ЧАГИ
ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ
КУЛЬТУРЫ

L. Menabde
Seats of Ancient
Georgian Culture

ლოვან
მენაბდე

სედი
ქართული
ქუდატუნიის
კრები

9(041)

71(23)

008(479.22)

ქ 493

2557

რუსთაველის საზოგადოების გამომცემლობა „სარანგი“

მონოგრაფიაში „ძველი ქართული კულტურის კერები“ მიმოხილულია ჩვენს მიწა-წყალზე თუ საზღვარგარეთ აღმოცენებული კერების ისტორია, წარმოჩენილია მათი წვლილი ქართველთა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

რადგან ძველი ქართული კულტურის კერებს შორის როგორც საქართველოს ცალკეულ მხარეებში (აღმოსავლეთი, სამხრეთი, დასავლეთი), ისე მის ფარგლებს გარეთ (ახლო აღმოსავლეთი, დასავლეთი, ჩრდილოეთი), გარდა ტერიტორიული სიახლოვით გამოწვეული კავშირისა, შეინიშნება მკიდრო შემოქმედებითი ურთიერთობა და აქტიური თანამშრომლობა, ამიტომ მასალა დალაგებული და მიმოხილულია ტერიტორიულ-გეოგრაფიული პრინციპით — სათანადო ქრონოლოგიური რივის დაცვით.

4902020000

M — 605 (08) — 92

© ლ. მენაბდე, 1992

ISBN 5—89515—028—4

შესავალი

წარსულის კულტურული მემკვიდრეობის შესწავლა ჩვენი საპატიო მოვალეობაა; მისი ათვისება და გამოყენება თანამედროვე საზოგადოებრიობის წინსვლის წინაპირობაა.

ჩვენს ქვეყანაში ინტენსიურად მიმდინარეობს წარსულის მიერ ნაანდერძევი მემკვიდრეობის გაცნობა-ათვისება. კერძოდ, გულისყურით შეისწავლება ქართველი ხალხის მდიდარი და მრავალფეროვანი კულტურა, რომლის ისტორიული მნიშვნელობა და მეცნიერული ღირებულება საყოველთაოდ ცნობილია.

ქართული კულტურული მემკვიდრეობის დღემდე მოტანა ერთობ ძნელი იყო. ქართველ ხალხს საუკუნეთა მანძილზე უხდებოდა უთანასწორო ბრძოლა მოძალდებული მტრის ურდოების წინააღმდეგ (ქართველი ხალხის ისტორია ხომ სამშობლოს კეთილდღეობისათვის, მისი პატივისა და ღირსებისათვის ბრძოლის ისტორიაა!). ქართველი მამულიშვილები თავგამოდებით იბრძოდნენ სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური დამოუკიდებლობისა და ეროვნული სახის შენარჩუნებისათვის.

იშვიათად თუ განუცდია რომელიმე ხალხს ის ყამათა-სიღვე, ის ძნელბედობა, რომელიც ქართველობას ხვდა წილად ძველ ხანაში. ქართველებს, მართალია, ახსოვთ ნათელი ეპოქებიც, მაგრამ უფრო ის ძაბიძმოსილი შემზარავი საუკუნეები ახსოვთ, როდესაც მათ ქვეყანას საფრთხე ელოდა. საბედნიეროდ, შავბედობა ვერ ტეხდა ქართველობას, ვერ აჯახანებდა ლომგულ ვაჟკაცებს, ვერ ახშობდა რაინდების ომახიან შეძახილს. ქართველობა არ ეძლეოდა სასოწარკვეთილებას, ინარჩუნებდა სულიერ მხნეობას, მტკიცედ იცავდა და არ თმობდა მამა-პაპათა სისხლით მორწყულ მამულს, არ ელევოდა წინაპართა ძვლებით მოფენილ მიწა-წყალს და შეუპოვრად უმკლავდებოდა თავდამსხმელებს.

ქართული კულტურის დაცვასა და ისტორიულ ქარტეხილებში გამოტარებას აფერხებდა როგორც გარეშე მტრის ძალმომრეობა, ისე საქართველოს სახელმწიფოებრივი ორგანიზმის სისუსტე, ქარ-

86864

თული სამეფო-სამთავროების შეუთანხმებლობა, ძმათაშორისი ქიშპი და ბრძოლა.

ქართველებმა დაძლიეს ყოველგვარი წინააღმდეგობა, სათანადოდ უპასუხეს დამპყრობლებს, შეინარჩუნეს ეროვნული სახე და დღემდე მოიტანეს თავიანთი მატერიალური და სულიერი კულტურა.

ქართული კულტურა დღეს მსოფლიოს მრავალეროვნული კულტურის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილია. დახვეწილი მხატვრული გემოვნების მქონე მომთხოვნა თანამედროვე საზოგადოებრიობა დიდად აფასებს იმ სასახელო წვლილს, რომელიც ქართველობას შეუტანია მსოფლიო კულტურის დიდებულ საგანძურში.

დღეს საკამათო აღარაა, რომ ყოველ ერს, — როგორც ხალხმრავალს, ისე მცირერიცხოვანს, — თავისი თვისებრივი თავისებურება, თავისი სპეციფიკა აქვს. სწორედ ეს თვისებრივი თავისებურება, ეს სპეციფიკა განასხვავებს მას სხვა ერებისაგან და სრულად წარმოაჩენს მის დამოუკიდებელ სახეს. ამასთანავე, ეს თავისებურება ის წვლილია, რომელიც ყოველ ერს შეაქვს მსოფლიო კულტურის ისტორიაში.

ცნობილია, რომ ამა თუ იმ ერის თვისებრივი თავისებურება თავს იჩენს ხალხის ფსიქიკაში, ვლინდება ლიტერატურაში: ლიტერატურა რაც უფრო მეტად გამოხატავს ერის გულისწადილს, მით უფრო ეროვნულია და მისი თვისებრივი თავისებურებაც ადვილად შესაცნობია.

ქართველი ხალხის თვისებრივი თავისებურება მკაფიოდ გამოვლინდა ქართულ მწერლობაში; მასში აღიბეჭდა ხალხის მაღალი სულიერი თვისებანი, ფიქრები და გრძნობები, განცდები და მიწწრაფებანი, კეთილშობილური ზრახვანი და ნათელი ოცნება ბედნიერ მომავალზე. თავისი ესთეტიკური იდეალებით, თავისი სასი-ცოცხლო შინაარსით იგი ხალხის ფიქრებისა და აზრების გამო-ხატველია.

ქართული ლიტერატურა ერთ-ერთი უძველესი ლიტერატურაა; თავისი იდეური სიღრმითა და მრავალფეროვნებით მას საბატიო ადგილი უჭირავს მსოფლიო კულტურის საგანძურში.

„ქართულ ლიტერატურას, — წერდა კ. კეკელიძე, — მეტი თუ არა, თექვსმეტსაუკუნოვანი ისტორია მაინც აქვს, — ლიტერატურული ძეგლები ჩვენ უკვე მეხუთე საუკუნეიდან მოგვეპოვება, — ამ მხრივ ჩვენი ლიტერატურა მსოფლიოში ერთ-ერთი უძველესი ლიტერატურაა. დიდია და განუზომელი, მეცნიერული თვალსა-ზრისით, ამ ლიტერატურის მნიშვნელობა; იმაში აღბეჭდილია ქარ-თველი ერის კულტურულ-ისტორიული ცხოვრების პერიპეტები;

მის ძეგლებში, ორიგინალურსა და ნათარგმნში, გამოვლინებულია უღაგო ნიშნები ქართველთა შემოქმედებითი პოტენციისა“.

დიდი კულტურულ-ისტორიული და მხატვრული ღირებულება აქვს ძველ ქართულ ლიტერატურას (V—XVIII სს.). მართალია, მისი იდეოლოგია და მსოფლგაგება ჩვენთვის ზოგჯერ მისაღე-ბი არაა, მაგრამ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ მასაც აინტერესებდა ის აქტუალური ცხოვრებისეული პრობლემები, რომელთაც დღემ-დე არ დაუჟარგავთ მნიშვნელობა.

ძველი ქართული ლიტერატურა კარგად გვაცნობს ჩვენი ხალხის ისტორიული ცხოვრების გზას, მის პოლიტიკურსა და ეკონომიკურ მდგომარეობას, სოციალურ წყობას, ეთნოგრაფიულ ყოფას, სა-ხელმწიფოებრივ მშენებლობას, საეკლესიო ორგანიზაციას. მას შემოუნახავს და დაუცავს ქართული ენა, უსაზღვროა მისი მხატ-ვრული ღირსება.

ძველ ქართულ ძეგლებში ოსტატურადაა ასახული სამშობლო-სათვის ბრძოლის, მისთვის თავდადებისა და თავგანწირვის კეთილ-შობილური იდეა. ძველმა მწიგნობრებმა დიდი გატაცებით დახა-ტეს სამშობლოს უანგარო სიყვარულის უწმინდესი და უფაქიზე-სი გრძნობით აღსავსე ქართველ ვაჟაკთა სახეები და თანამემამუ-ლეებს განუშტკიცეს ეროვნული სიამაყის კანონიერი გრძნობა. მათ ნათლად აღწერეს ის რთული და მრავალსაუკუნოვანი ბრძოლა, რომელსაც ქართველები ეწეოდნენ პოლიტიკური და კულტურუ-ლი დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად თუ შესანარჩუნებლად.

როდესაც ძველ ქართველ მწერლებზე ვმსჯელობთ, რასაკვირ-ველია, მათგან რაღაც განსაკუთრებულის მოთხოვნა შეუძლებელია; ჩვენ ყოველთვის უნდა გვახსოვდეს, რომ ისტორიული დამსახუ-რება ფასდება არა იმის მიხედვით, თუ რა არ მოუციათ ძველ პოლვაწეებს თანამედროვე მოთხოვნებთან შედარებით, არა-მედ იმის მიხედვით, თუ რა მოგვეცეს ახალი თავიანთ წინამორბე-დებთან შედარებით.

ძველ ქართულ ლიტერატურას აქვს ერთობ დიდი ეროვნული და ზოგადსაქაობრიო მნიშვნელობა, ძალზე დიდია მისი ქართველო-ლოგიური და ზოგადმეცნიერული ღირებულება.

ძველი ქართული ლიტერატურის დიდი მეცნიერული ღირებუ-ლებით აიხსნება ის გარემოება, რომ მას ეწაფებიან სხვადასხვა დარგის სპეციალისტები; ძველ ქართულ წერილობით კულტურას ეცნობიან, სწავლობენ და იკვლევენ არა მხოლოდ ლიტერატურათ-მცოდნენი, არამედ ისტორიკოსები, ხელოვნებათმცოდნენი, ფოლ-კლორისტები, ენათმეცნიერები, ფილოსოფოსები, ფსიქოლოგები, სამართლისმცოდნენი, ფიზიოლოგები, გეოგრაფები და სხვ.

ძველი ქართული ლიტერატურის მნიშვნელობას მკაფიოდ და ნათლად ავლენს, აგრეთვე, სხვა ხალხებთან ქართველთა ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორია და ამ ურთიერთობის შედეგად ქართულ ენაზე შემონახული ძეგლები, რომელთა ორიგინალები დაკარგულია, ყოველ შემთხვევაში, დღემდე მიკვლეული არაა ან ცნობილია განსხვავებული რედაქციით (საკმარისია მოვიგონოთ ქართულ-ბიზანტიური კულტურულ-ლიტერატურული ურთიერთობა).

ქართული ლიტერატურა ჩვენს ერამდე რამდენიმე საუკუნით ადრე აღმოცენდა. მასალის მოუღწევლობის გამო ძნელია მსჯელობა წარმართობის ხანის ქართულ ლიტერატურაზე, მაგრამ ჩვენი ეროვნული ლიტერატურის განვითარების ზოგადი ხაზების გათვალისწინებით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მან გამოიყენა ადგილობრივი შესაძლებლობანი და უცხოეთთან კულტურული ურთიერთობით გაიმდიდრა თავისი საგანძურით.

ბიზანტიელი რიტორისა და ფილოსოფოსის თემისტის (IV ს.) ცნობით, დასავლეთ საქართველოში, ფოთის ახლოს, არსებობდა კოლხეთის (ფაზისის) აკადემია, — ფილოსოფიურ-რიტორიკული განათლების ცენტრი, — სადაც, საფიქრებელია, სწავლობდნენ და შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდნენ როგორც საზღვარგარეთიდან მოვლინებული ახალგაზრდები, ისე ადგილობრივი მკვიდრნიც. სამწუხაროდ, იქაურ ქართველთა კულტურულ-ლიტერატურულ მემკვიდრეობას ჩვენამდე არ მოუღწევია, რის გამოც ამ აკადემიაში ქართველთა მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობაზე არაფერი ვიცით. ასე რომ, ხელშესახები მასალა ამ პერიოდიდან არ გაგვარჩნია, იგი მხოლოდ V საუკუნიდან გვაქვს. კარგადაა ცნობილი, რომ ჩვენამდე მოღწეული პირველი ქართული ორიგინალური თხზულება — გამოჩენილი მწერლისა და მოაზროვნის, მხატვრული სიტყვის აღიარებული დიდოსტატის იაკობ ტურტაველის „წამებაი წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაი“ V საუკუნის სამოცდაათიან წლებში უნდა იყოს დაწერილი. ამიტომაც ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიას, ისე როგორც ძველი ქართული წერილობითი კულტურის კერების ისტორიას (მოღწეული მასალის მიხედვით) V საუკუნიდან ვიწყებთ, მათ განვითარებას მხოლოდ V-XVIII საუკუნეებში შეიძლება გვადევნოთ თვალი.

ქართული კულტურა ინტენსიურად ვითარდებოდა როგორც საკუთრივ საქართველოში, ისე საზღვარგარეთ. ქართველმა მოღვაწეებმა ნაყოფიერი კულტურულ-აღმშენებლობითი და ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა გააჩაღეს სამშობლოში,

სირია-პალესტინაში, ბიზანტიაში, რუსეთში. ქართველთა სამოღვაწეო პუნქტებში — ჩვენი თუ უცხოეთში — გაშლილი იყო მრავალმხრივი მუშაობა: იქმნებოდა ხუროთმოძღვრებისა და ფერწერის დიდებული ნიმუშები, ჩქეფდა ლიტერატურული ცხოვრება, იწერებოდა ორიგინალური თხზულებანი, ითარგმნებოდა უცხოური ძეგლები, მრავლდებოდა ხელნაწერები, დგებოდა სხვადასხვა ხასიათისა და შინაარსის კრებულები, მდიდრდებოდა ეროვნული კულტურა.

რადგან ძველი ქართული კულტურის კერებს შორის როგორც საქართველოს ცალკეულ მხარეებში (აღმოსავლეთში, სამხრეთში, დასავლეთში), ისე მის ფარგლებს გარეთ (ახლო აღმოსავლეთში, დასავლეთში, ჩრდილოეთში) გარდა ტერიტორიული სიახლოვით გამოწვეული კავშირისა, შეინიშნება მჭიდრო შემოქმედებითი ურთიერთობა და აქტიური თანამშრომლობა, ამიტომ მასალას დავალაგებთ და მიმოვიხილავთ ტერიტორიულ-გეოგრაფიული პრინციპით — სათანადო ქრონოლოგიური რიგის დაცვით. ეს უკეთ წარმოაჩენს ამა თუ იმ მხარის როლს ქართული კულტურის განვითარებაში.

განუსაზღვრელია ის წვლილი, რომელიც საზღვარგარეთის ქართულმა საგანებმა შეიტანეს ჩვენი კულტურის ისტორიაში, მაგრამ დაბეჭილებით შეიძლება ითქვას, რომ მეტი მნიშვნელობა მაინც საკუთრივ საქართველოს ტერიტორიაზე, ჩვენს მიწა-წყალზე არსებულ კერებს ჰქონდათ — არსებითად და ძირითადად მათ განსაზღვრეს ქართული კულტურის განვითარების გეზი და მიმართულება. საქართველოს ეკუთვნის პრიორიტეტული ქრონოლოგიური თვალსაზრისითაც, ამიტომაც საუბარს საქართველოს კულტურის კერების მიმოხილვით დავიწყებთ.

კულტურის კერები ძველ საქართველოში

აღმოსავლეთი საქართველო. საუკუნეთა მანძილზე აღმოსავლეთ საქართველოს მთელი ტერიტორია ქართული მწერლობის კერებით იყო დაფარული. მწერლობა ვითარდებოდა როგორც დიდ (თბილისში, გორში, გრემში, თელავში), ისე მცირე ქალაქებში (მძოვრეთში, ახალგორში, დუშეთში), ზოგჯერ სოფლებშიც კი (გრემისხევში, მუხრანში, ტანძიაში, ბელოთში).

ძველი ქართული მწერლობის კერებად იქცნენ სატახტო ქალაქები (თბილისი, გრემი, თელავი), რეზიდენციები ბატონიშვილებისა (მუხრანის, ბელოთი) და დიდებულებისა (ცურტავი, მძოვრეთა, ტანძია, ახალგორი, დუშეთი და სხვ.). ერთიმეორის მიყოლებით აღმოცენდნენ ასეთი კერები საციციანოში (მძოვრეთში), სამუხრან-ბატონოში (მუხრანში), საყაფლანიშვილოში (ტანძიაში), ქსნის საერისთავოში (ახალგორში, ბელოთში), არაგვის საერისთავოში (დუშეთში, გრემისხევში) და ა. შ.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ის კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა, რომელიც გაშლილი იყო ძველ კათედრალებსა (სვეტიცხოველში, ბოლნისში, რუისში, ურბნისში, წილკაწში, სამთავისში, ნეკრესში, ალავერდში, ნინოწმინდაში, ბოდბეში) და მონასტრებში (შიომღვიმეში, ლარგვისში, იყორთაში, კაბენში, ქვათახევში, ფიტარეთში, ზედაზენჭე, გარეჯაში, იყალთოში).

ზემოთქმული, რასაკვირველია, არ ნიშნავს, რომ მხოლოდ ამ კერებში გაიშალა კულტურულ-შემოქმედებითი მუშაობა. ცნობილია, რომ ხელნაწერებს ამრავლებდნენ, ახალ ნუსხებს ამზადებდნენ მეჭვრისხევში, ვეჯინში, ხირსაში, ახმეტაში, სიღნაღში, სართიჭალაში და სხვ. ზოგიერთ ბუნქტში მცირე კერაც კი იყო (მაგალითად, ქვიშხეთში).

აღმოსავლეთ საქართველოში ადრეული ხანიდანვე დიდ წარმატებას მიაღწია ქართულმა მწერლობამ. არსებითად აქედან დაიწყო მისი მრავალსაუკუნოვანი ისტორია, აქ დაირწა აკვანი ქართული კულტურისა, აქ შეიქმნა დიდი ნაწილი ეროვნული მწერლობის შედეგებისა.

აღმოსავლეთ საქართველოში ადრევე აღმოცენდა (ჩვენამდე მოღწეული მასალით V საუკუნეში) და სწრაფი ტემპით განვითარდა ქართული სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა. აქაურ კერებში მოღვაწეობდნენ გამოჩენილი მწიგნობრები—მწერლები, მთარგმნელები, კალიგრაფები და სხვ. აქაურ კულტურულ-ლიტერატურულ გარემოში წერდნენ იაკობ ცურტაველი, შიო მღვიმელი, იოანე საბანისძე, არსენ დიდი, არსენ მეორე, იოანე ბოლნელი, ლეონტი მროველი, დავით აღმაშენებელი, არსენ იყალთოელი, დემეტრე პირველი, ნიკოლოზ გულაბერისძე, ბაგრატ მუხრანბატონი, ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი, სულხან-საბა ორბელიანი, ნიკოლოზ ორბელიანი, ბესარიონ ბარათაშვილი-ორბელიშვილი, ტიმოთე გაბაშვილი, დოსითეოს ჩერქეზიშვილი, ანტონ პირველი, ზაქარია გაბაშვილი, ამბროსი მიქაძე, გაბრიელ მცირე და სხვანი, რომელთაც არაერთი მნიშვნელოვანი თხზულებით გაამდიდრეს

მშობელი ხალხის სულიერი საგანძური; აქ მოღვაწეობდნენ ის მთარგმნელები, რომლებიც ბერძნულიდან, სომხურიდან, რუსულიდან და სხვა ენებიდან ვადმოღებულნი ძეგლებით ამდიდრებდნენ ქართულ მწერლობას, აფართოებდნენ მკითხველი საზოგადოების ვიწროვით მკითხველს (ლეონტი მროველი, არსენ იყალთოელი, ნიკოლოზ გულაბერისძე, კვიპრიანე სამთავნელი, ფალიპე ყაითმაზაშვილი, დოსითეოს ჩერქეზიშვილი და სხვ.); აქვე ამრავლებდნენ ხელნაწერებს კალიგრაფები (ბედისმწერლიშვილები, მესხიშვილები, ჩაჩიკაშვილები და სხვ.).

აღმოსავლეთ საქართველოს მოღვაწენი ინტერესს იჩენდნენ სასულიერო-საეკლესიო მწერლობის ყველა დარგისადმი. ამის დასადასტურებლად საკმარისია გაცნობა ძველ ქართულ ხელნაწერთა იმ კოლექციისა, რომელმაც აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურულ-ლიტერატურული კერებიდან მოაღწია.

ბიბლიური წიგნებისადმი ინტერესის მაჩვენებელია ის ფაქტი, რომ აქაური კერებიდანაა მოღწეული ძვირფასი ნუსხები: მცხეთის ბიბლია, მცხეთის დავითნი, სახარებანი ურბნისისა, ქსნისა, ალავერდისა, რუისისა, ყანჩაეთისა, შიომღვიმისა და სხვ. მართალია, ამ ხელნაწერთაგან ყველა აღმოსავლეთ საქართველოში არაა დამზადებული, მაგრამ ისინი აქაურ ეკლესია-მონასტრებში იყო დაცული, ეს კი ადგილობრივ მოღვაწეთა ბიბლიური წიგნებით გატაცებაზე მეტყველებს. ამასთანავე, მრავლადაა მოღწეული აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, თბილისში, გარეჯასა და სხვაგან გადაწერილი ბიბლიური წიგნები. საგულისხმოა, რომ თბილისის სტამბის ისტორია სახარების, დავითნისა და სამოციქულოს გამოცემით იწყება. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ბიბლიის ძველ ქართველ მთარგმნელთა შორის აღმოსავლეთ საქართველოს მოღვაწენიც იქნებოდნენ.

ასეთივე ინტერესი შეინიშნება აპოკრიფული მწერლობისადმი. ამას ამოწმებს არა მარტო სიმრავლე აპოკრიფების შემცველი ხელნაწერებისა, არამედ მთარგმნელობითი მუშაობა, რომელიც XVIII საუკუნის მიწურულამდე გრძელდებოდა (დოსითეოს ჩერქეზიშვილი).

ყურადღების გარეშე არც ეგზეგეტიკური მწერლობა დარჩენილა (ნიკოლოზ გულაბერისძე, ანტონ პირველი, იონა ხელაშვილი და სხვ.).

ჩვენი წინაპრები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ქრისტიანულ დებულებებს, დოგმატებს, უხვად თარგმნიდნენ დოგმატიკური მწერლობის ნიმუშებს (არსენ იყალთოელი, ნიკოლოზ გულაბერის-

ძე), თხზავდნენ საყურადღებო ძეგლებს (სულხან-საბა ორბელიანი, გერონტი სოლოლაშვილი).

ისტორიული პირობების გამო აღმოსავლეთ საქართველოს მოღვაწენი იძულებული იყვნენ პაექრობა გაემართათ როგორც არაქრისტიანებთან, ისე ქრისტიანობის წილში აღმოცენებული, — მართლმადიდებლური აღმსარებლობისაგან განსხვავებული, — სხვადასხვა მიმდინარეობის წარმომადგენლებთან. ამან კი განაპირობა დაინტერესება პოლემიკური მწერლობით, რაც უკვე უძველეს ძეგლებში შეიგრძნობა („მარტვილობაი და მოთმინებაი წმიდისა ეგვტათი მცხეთელისაი“, „მოქალაქობაი და წამებაი წმიდისა აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსისაი“). ნაყოფიერად მუშაობდნენ ამ მიმართულებით არსენ საფარელი („განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“), არსენ იყალთოელი („დოგმატიკონი“), ბაგრატ მუხრანბატონი („მოთხრობაი სჯულთა უღმრთოთა ისმაილიტთაი“), ბესარიონ ბარათაშვილი-ორბელიშვილი („გრდემლი“), ანტონ პირველი („მზამეტყველება“) და სხვ.

განსაკუთრებულ წარმატებას მიაღწია აღმოსავლეთ საქართველოში ჰაგიოგრაფიამ (არა მხოლოდ თარგმნილმა, არამედ, რაც უფრო საინტერესოა, ორიგინალურმა). ერთიმეორის მიყოლებით შეიქმნა ჰაგიოგრაფიული თხზულებანი: „წამებაი წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაი“ (იაკობ ცურტაველი), „მარტვილობაი და მოთმინებაი წმიდისა ეგვტათი მცხეთელისაი“ (ანონიმი), „წამებაი წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტეისისა ჰაბობისა“ (იოანე საბანისძე), „მოქალაქობაი და წამებაი წმიდისა აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსისაი“ (არსენ დიდი), „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი და ლუაწლი წმიდისა და ღირსისა დედისა ჩუენისა ნინოსისა“ (არსენ ბერი) და სხვ. გვიან ხანაში ჩამოყალიბდა მოზრდილი ჰაგიოგრაფიული კრებულიც (დომენტი მესამე).

სათანადო ყურადღება დაეთმო ასკეტიკურ-მისტიკურ მწერლობას (გაბრიელ მცირე).

განვითარდა ჰომილეტიკა, დაიწერა და შეითხზა მრავალი მოძღვრება-ქადაგება. ამ მხრივ თავი გამოიჩინეს იოანე ბოლნელმა, სულხან-საბა ორბელიანმა, ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილმა, იოზ ფიტარელმა, ამბროსი მიქაქემ და სხვ.

საეკლესიო სამართლისადმი ყურადღებას მოწმობს არა მხოლოდ „დიდი სჯულისკანონის“ მრავალი ნუსხის დამზადება აღმოსავლეთ საქართველოში, არამედ სპეციალური საეკლესიო კრების მოწვევა და სავალდებულო იურიდიული ნორმების დაკანონება (რუის-ურბნისის კრების „ძეგლისწერა“ 1104 წლისა).

ღვთისმსახურების შესრულების აუცილებლობამ განაპირობა ლიტურგიკული მწერლობის განვითარება და სათანადო წიგნების თარგმნა. აღსანიშნავია ქართულ ლიტურგიკულ პრაქტიკაში შემუშავებული და შედგენილი წიგნები — გულანები სვეტიცხოვლისა, გელათ-გარეჯისა, ყანჩაეთისა და სხვ.

აღმოსავლეთ საქართველოში აღმოცენდა მდიდარი და მრავალფეროვანი სასულიერო-საეკლესიო პოეზია (ნიკოლოზ გულაბერისძე, გრიგოლ ვახუცაშვილი, ლევან ბაგრატიონი, მარიამ-მაკრინე ბაგრატიონი, იესე ყულარაღასი, ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი და სხვ.).

ყოველივე აღნიშნული უფლებას გვაძლევს დაეასკვნათ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს კერებში თავშეფარებული სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა მყარ ნიადაგზე იდგა და შესამჩნევ წარმატებას აღწევდა. მის ზრდა-განვითარებასა და გამდიდრებაზე დღენიადაგ ზრუნავდნენ ძველი ქართული მწერლობის სახელოვანი წარმომადგენლები.

აღმოსავლეთ საქართველოშივე აღმოცენდა და განვითარდა საერო ლიტერატურა. სამეფო კარსა და დიდებულთა სასახლეებში (თბილისში, გრემში, თელავსა და სხვ.) მოღვაწეობდნენ ცნობილი მწერლები: იოანე შავთელი, ჩახრუხაძე, მოსე ხომელი, სარგის თმოგველი, შოთა რუსთაველი, თეიმურაზ პირველი, ნოდარ ციციშვილი, იოსებ სააკაძე, არჩილი, სულხან-საბა ორბელიანი, ვახტანგ მეექვსე, თეიმურაზ მეორე, ბესარიონ გაბაშვილი (ბესიკი) და სხვანი, რომლებიც გულმოდგინედ იღვწოდნენ მშობლიური ლიტერატურის გამდიდრებისათვის, თხზავდნენ თუ თარგმნიდნენ და ახალ-ახალ ძეგლებს მატებდნენ ეროვნულ სულიერ საგანძურს.

საერო ლიტერატურამ წარმატებას მიაღწია უკვე კლასიკურ ხანაშივე (XI—XIII სს.). ამ პერიოდში ძალზე განვითარდა ეპოსი; ჩამოყალიბდა საგმირო-საფალავნო მოთხრობათა კრებული „ამირანდარეჯანიანი“, ითარგმნა სატრფიალო-სამიჯნურო ნაწარმოებები „ვისრამიანი“, დაიწერა ეროვნული პოეზიის გვირგვინი „ვეფხისტყაოსანი“, შეიქმნა სახოტბო პოეზიის ბრწყინვალე ნიმუშები — „აბდულმესიანი“ და „თამარიანი“.

ჟამთა სიავისაგან შენელებული და თითქმის შეწყვეტილი კულტურულ-შემოქმედებითი საქმიანობა ახალი ძალით გაჩაღდა XVI საუკუნიდან. გამოცოცხლდა ლიტერატურული ცხოვრება, გაფართოვდა თემატიკა, გაჩნდა რამდენიმე ახალი ლიტერატურული მიმდინარეობა და ჟანრი, გაღვივდა და გაძლიერდა ეროვნული თვითშეგნების გრძნობა და სხვ.

XVI—XVIII საუკუნეებში საგრძნობლად განვითარდა ეპოსი, როგორც საგმირო („როსტომიანი“, „ყარამიანი“, ვალექსილი „ამირანდარეჯანი“), ისე რომანტიკული („ვეფხისტყაოსნის“ დამატებანი, „ირსებზილიხანიანი“, „ლეილმაჯნუნიანი“, „ბარამგურანი“), საზღაპრო (ვალექსილი „ფირმალიანი“), დიდაქტიკურ-მორალური („სიბრძნე სიცრუისა“, „ქილილა და დამანა“, „თიმსარიანი“, „მელის წიგნი“) და საისტორიო („ქეთევანიანი“, „შაჰნავაზიანი“, „დიდმოურავიანი“...). როგორც ამ უბრალო ჩამოთვლიდან ჩანს, აღორძინების ხანის ქართული ეპოსი წარმოდგენილია როგორც ორიგინალური, ისე თარგმნილი ძეგლებით.

არანაკლებ საინტერესოა ამ პერიოდის ლირიკა, რომელიც კარგად გვაცნობს ჩვენი სასიქადულო პოეტების (თეიმურაზ პარველის, არჩილის, ვახტანგ მეექვსის, თეიმურაზ მეორის, ბესიკისა და სხვ.) ნაფიქრსა და ნაზრევს, მათ მსოფლმხედველობას, მათ სულიერ ზრახვებს.

XVIII საუკუნის მიწურულში სამეფო კარზე საფუძველი ჩაეყარა თეატრსა და დრამატურგიას.

აღმოსავლეთ საქართველოში შექმნილი საერო ლიტერატურის ძეგლების სიმრავლე და მაღალი ღირსება ცხადყოფს, რომ არსებითად აღმოსავლეთ საქართველოში ჩამოყალიბდა ქართული საერო ლიტერატურის ოქროს ფონდი, არსებითად აქ შეიქმნა ის საგანძურები, რომელიც კანონიერი სიამაყის გრძნობით აღავსებს თითოეულ ჩვენთაგანს და ნათლად წარმოაჩენს იმ წვლილს, რომელიც ქართველობას შეუტანია ზოგადსაკაცობრიო კულტურის ისტორიაში.

აღმოსავლეთ საქართველოში საკმაოდ განვითარდა საისტორიო მწერლობაც. უკვე ადრეულ ხანაში (XI—XIII სს.) აქ მოღვაწეობდნენ ლეონტი მროველი („ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“), არსენ ბერი („ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი“), თამარის უცნობი ისტორიკოსი („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“), ბასილ ეზოსმოდგარი („ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი“) და სხვ. შემდეგ სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდნენ ავგაროზ ბანდაისძე (XIV ს.), ბერი ეგნატაშვილი, სეხნია ჩხეიძე, პაპუნა ორბელიანი, ომან ხერხეულიძე (XVIII ს.) და სხვ.

აღმოსავლეთ საქართველოში განვითარდა მედიცინა („წიგნი სააქიმოი“, ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილის სამკურნალო წიგნი), ლექსიკოგრაფია (სულხან-საბა ორბელიანი) და სხვა დარგები.

ბუნებრივად იბადება კითხვა: რამ განაპირობა ძველი ქართული მწერლობის ასეთი განვითარება აღმოსავლეთ საქართველოში, რამ

უზრუნველყო მისი ზრდა და წინსვლა გაუთავებელი ომების ხანაში, რამ შეუწყო ხელი აქაური კერების დაწინაურებას?

უცილობელია, აღმოსავლეთ საქართველოში მწერლობის განვითარებასა და კულტურულ-საგანმანათლებლო კერების მომრავლება-გაძლიერებას დიდად შეუწყო ხელი ქვეყნის პოლიტიკურმა და სოციალ-ეკონომიკურმა ვითარებამ. მართალია, V—X საუკუნეებში და გვიან ხანაშიც აღმოსავლეთი საქართველო დაყოფილი იყო პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად, მაგრამ საქართველოს სხვა სამეფო-სამთავროებთან შედარებით აქ მაინც მეტად შეიგრძნობოდა ცენტრალური ხელისუფლების ძალა; საქართველოს სხვა კუთხეებთან შედარებით აღმოსავლეთი საქართველო ძლიერი იყო პოლიტიკურად და ღონიერი — ეკონომიკურად.

მწერლობის განვითარებას შესამჩნევად შეუწყო ხელი კულტურულმა გარემოცვამ, ლიტერატურული ცხოვრების მაჯისციმამ, განათლების დონის თანდათანობითმა ამაღლებამ, სწავლულთა რიცხვის შეუწყნებელმა ზრდამ, ქართველთა ეროვნულ-პოლიტიკურმა გათვითცნობიერებამ. დიდი როლი შეასრულა, აგრეთვე, ქართველთა ურთიერთობამ სხვა ხალხებთან, უცხო ლიტერატურულ სამყაროსთან. ქართველ მწიგნობართა მიერ ბერძნული, სომხური, სირიული, კობტური, არაბული, სპარსული, რუსული და სხვა ენებიდან თარგმნილი წიგნებით ყოველდღიურად მდიდრდებოდა ქართული მწერლობა. ქართველ მოღვაწეებს მჭიდრო, უშუალო კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდათ მეზობელი ხალხების კულტურულ-ლიტერატურულ კერებთან, მეცნიერული აზროვნების ცენტრებთან. ჩვენი მწიგნობრები უშუალოდ ადგილზე — იერუსალიმში, კონსტანტინოპოლში, მოსკოვში, პეტერბურგში და სხვაგან ეცნობოდნენ და ეწაფებოდნენ უცხოეთის სულიერ კულტურას, ხოლო შემდეგ ეროვნულ ნიადაგზე გადმოჰქონდათ უცხოური ლიტერატურის საუკეთესო ნიმუშები. ქართული მწერლობის გამდიდრებასა და განვითარებაზე უთუოდ გავლენა ჰქონდა უცხოელი მწერლების — ხაყანის, ნიჰამის, ოვანეს ერზინკაის, ოვანთან ნაყაშის, ვიდადის, ვაგიფისა და სხვათა ყოფნას ჩვენში.

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული კერების გაძლიერებასა და დაწინაურებას, ცხადია, საგრძნობლად შეუწყო ხელი აქაურ მოღვაწეთა ცხოველმა კავშირ-ურთიერთობამ როგორც ადგილობრივ, ისე უცხოეთის სამეცნიერო-ლიტერატურულ წრეებთან.

აღმოსავლეთ საქართველოში მწიგნობრობის მრავალი კერა არსებობდა. საგანგებოდ მხოლოდ სამს მიმოვიხილავთ — ქალაქს (თბილისს), მონასტერს (გარეჯას), აკადემიას (იყალთოს), სხვებზე ზოგად ცნობებს დავიმოწმებთ.

თბილისი. საქართველოს სახელოვანი დედაქალაქი საუკუნეთა მანძილზე დიდ როლს ასრულებდა ქართველი ხალხის სულიერ ცხოვრებაში. ის იყო როგორც სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ცენტრი, ისე ლიტერატურულ-შემოქმედებითი კერაც.

თბილისში იყრიდა თავს მოწინავე ქართველობა, აქ ვითარდებოდა ქართული მხატვრული აზროვნება, აქ მუშავდებოდა საზოგადოებრივი აზრი; არსებითად კულტურულ მოძრაობას საქართველოში თბილისი წარმართავდა.

თბილისში აყვავდა ქართული სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა და საერო ლიტერატურა, აქ მიაღწია განვითარების უმაღლეს მწვერვალს ქართულმა სულიერმა კულტურამ, აქ გამოჩნდა მკვეთრად და რელიეფურად მისი თვითმყოფადი სახე, აქაურ ლიტერატურულ გარემოში გაიფურჩქნა პოეტური გენია მრავალი ქართველი კალმის ოსტატისა.

თბილისში ითხზებოდა სიტყვაკაზმული მწერლობის შედევრები — მაღალმხატვრული და ღრმაშინაარსიანი ნაწარმოებები, რომლებიც დიდი სისწრაფით ვრცელდებოდა ქართველ საზოგადოებრიობაში; აქ ითარგმნებოდა სასულიერო და საერო ხასიათისა და შინაარსის ძეგლები, აქ მზადდებოდა ხელნაწერები, ხოლო გვიან ხანაში აქ იბეჭდებოდა პირველი ქართული წიგნები, რომელთაც ინტერესით ეცნობოდა და ეწაფებოდა ცოდნას მოწყურებული ქართველობა.

თბილისელი მწერლები, რომელთაც ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდათ სხვა ქართველ მწიგნობრებთან, აქედან უკავშირდებოდნენ როგორც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში არსებულ საგანმანათლებლო კერებს, ისე საზღვარგარეთის ქართულ სამეცნიერო-ლიტერატურულ ცენტრებს, კულტურულ-შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდნენ მოწინავე ერთა ლიტერატურული ურთიერთშემოქმედების სფეროში და ენერგიულად იღვწოდნენ ქართული მწერლობის ზრდა-განვითარებისათვის.

თბილისი იყო ძველი ქართული მწერლობის უმთავრესი კერა, მასთან იყო დაკავშირებული განვითარება მრავალსაუკუნოვანი ქართული ლიტერატურისა, რომელიც ადრეულ ხანაში მეტწილად

მეფე-დიდებულთა სასახლეებსა და ეკლესია-მონასტრებში იყო თავშეფარებული.

მართალია, ძველი ქართული ლიტერატურის ადრეული ძეგლების უმრავლესობა თბილისს ვარგათა შეთხზული (ცურტავში, მცხეთაში...), მაგრამ ჩვენთვის ცნობილი პირველი ნაწარმოები, რომელიც თბილისშია დაწერილი — „წამებაი წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტისისა ჰაბოისი“ (VIII ს.), ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის თბილისის ლიტერატურულ ცხოვრებაზე. მისმა ავტორმა, დახელოვნებულმა მხატვარმა და ცხოვრებაში ღრმად ჩახედულმა მოაზროვნემ იოანე საბანისძემ სრულად ასახა VIII საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის პოლიტიკური ვითარება და სარწმუნოებრივი მდგომარეობა, თანამემამულეებს განმათავისუფლებელი იდეები უქადაგა და ეროვნული თვითშეგნება გაულვივა, სარწმუნოებრივი გრძნობა განუმტკიცა და ისინი ქართლის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური და საზოგადოებრივ-კულტურული დამოუკიდებლობისათვის საბრძოლველად დარაზმა. მწერალმა, ერთი მხრივ, გაგვაცნო მისი დროის თბილისის ლიტერატურული დონე, მეორე მხრივ, ცხადყო თბილისში მწერლობის განვითარება უკვე ადრეულ ხანაში, როდესაც აქაურ წიგნსაცავებში არაერთი თხზულება ინახებოდა.

86864

იოანე საბანისძის შემდეგდროინდელი თბილისის ლიტერატურულ ცხოვრებაზე კარგა ხანს არაფერი ვიცით. საფიქრებელია, არაბთა ხანგრძლივმა ბატონობამ აქაური ლიტერატურული ძალები დაასუსტა, საგანმანათლებლო მუშაობა შეაფერხა და დააქვეითა.

თბილისი როგორც ქართული კულტურის კერა აღდგა და მთელი სიდიადით გამოჩნდა XII-XIII საუკუნეებში. იმ დროს საქართველომ არნახულ წარმატებას მიაღწია. ქართველი მამულიშვილების მრავალმხრივი მოღვაწეობის შედეგად საქართველო გაფართოვდა ტერიტორიულად, გაძლიერდა პოლიტიკურად, მოღონიერდა ეკონომიკურად, დაწინაურდა კულტურულად. შეიქმნა და განმტკიცდა დიდ ფართობზე გადაჭიმული მძლავრი ფეოდალური მონარქია — წინა აზიის უძლიერესი სახელმწიფო, რომლის ცენტრად მაჰმადიან მპყრობელთაგან განთავისუფლებული თბილისი იქცა. ქართველთა ძველი სატახტო ქალაქი გახდა მრავალეროვანი სახელმწიფოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური და კულტურულ-ლიტერატურული ცხოვრების კერა, სადაც ინტენსიურად განვითარდა მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო და მეცნიერულ-შემოქმედებითი მუშაობა.

თბილისში ქართული ლიტერატურის ზრდა-განვითარებისათვის

2. ლ. მენაბდე

გიულად უწყობდა ხელს ცენტრალური ხელისუფლება. დიდად ზრუნავდა ეროვნული მწერლობის განვითარებაზე დავით აღმაშენებელი (1089—1125). არაბი ისტორიკოსის იბნ ალ-ჯაუზას ცნობით, მან თბილისში პოეტებისათვის თავშესაფარი ააგო, მათ ხშირად მატერიალურადაც ეხმარებოდა და სადღესასწაულო მეჯლისებსაც უმართავდა.

დავით აღმაშენებელი, — გულუხვი მეცენატი და ფრიად განათლებული შემოქმედი, რომელიც ადრეული ხანიდან, ჯერ კიდევ ახალგაზრდობაშივე, დაინტერესდა კულტურულ-ინტელექტუალური საკითხებით, — არა მარტო ეხმარებოდა მწერლებს, არა მხოლოდ სხვებს მოუწოდებდა საგანმანათლებლო საქმიანობისაკენ, არამედ უშუალოდ მონაწილეობდა მეცნიერულ-ლიტერატურული თუ იდეურ-სარწმუნოებრივი საკითხების განხილვაში და პირადი წვლილიც შეჰქონდა მშობლიური მწერლობის განვითარებაში — თხზავდა საგალობლებს და ამდიდრებდა ქართულ ჰიმნოგრაფიას. მისი სახელით მოღწეული „გალობანი სინანულისანი“ ყურადღებას იქცევს სიტყვაკაზმულობით, აზრის სიღრმით, გრძნობის უშუალოდ, კარგად გვიჩვენებს ავტორის განათლებასა და ლიტერატურულ გემოვნებას, ნათლად გვაცნობს მის მსოფლმხედველობა-განწყობილებას.

დავით აღმაშენებლის მხარდაჭერითა და ხელშეწყობით მოღვაწეობდნენ იოანე პეტრიწი, არსენ ბერი, არსენ იყალთოელი და სხვ.

არსენ ბერი (იოანე პეტრიწისა და არსენ იყალთოელზე ქვემოთ ვისაუბრებთ) დავითის პოლიტიკის მომხრე და ერთგული ქომაგი, ამ პოლიტიკის დამცველი და გამტარებელი იყო. მას არაერთი თხზულება მიეწერება. საყურადღებოა მისი „ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი“, რომელიც სრულად ასახავს დავით აღმაშენებლის სამხედრო-პოლიტიკურ, სამოქალაქო-საეკლესიოსა და კულტურულ საქმიანობას.

შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდა დავით აღმაშენებლის ვაჟი დემეტრე პირველიც (1125—1156), რომელიც ახლოს იყო მწერლებთან და მეცნიერებთან (არაბი ისტორიკოსის იბნ ალ-აზრაქ ალ-ფარიკის ცნობით, დემეტრე მეფის ურთიერთობა „მეცნიერებისა და კეთილსათნოების ხალხთან მოკრძალებული და გულუხვი ყოფილა“). მისი სახელით მოღწეულია მცირე, მაგრამ საინტერესო ლიტერატურული მემკვიდრეობა — იამბიკოები. მათ შორისაა უკანასკნელ ხანამდე გავრცელებული საგალობლის ტექსტიც („შენ ხარ ვენახი, ახლად აღყვავებული“).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია თამარ მეფის (1184 — 1213) მეცენატობა, რაზეც თუნდაც ის მეტყველებს, რომ მისი სასახლე გადაიქცა შემოქმედთა საკრებულოდ. თამარის კარზე, — ისე როგორც დავით აღმაშენებლის, დემეტრე პირველისა და გიორგი მესამის სასახლეებში, — მრავლად იყვნენ მგოსნები, რომლებიც მონაწილეობდნენ პოეტურ ტურნირებსა და სახალხო დღესასწაულებში. არცთუ იშვიათად თბილისში ჩამოდიოდნენ უცხოელი მწერლები და მეცნიერები. საფიქრებელია, თბილისში იყვნენ დიდი აზერბაიჯანელი პოეტები ხაყანი (1120 — 1199) და ნიზამი (1141-1203/9).

თამარი (ისე როგორც დავით აღმაშენებელი) უხვად ეხმარებოდა ეკლესია-მონასტრებს (ამას საგანგებოდ აღნიშნავს თამარის ყველა ისტორიკოსი).

როგორც ჩანს, ფეოდალური მონარქიის ძლიერების ხანაში მოღვაწე ქართველ მეფეებს კარგად ესმოდათ, რომ საქართველოში თუ მის საზღვრებს გარეთ არსებული ქართული ეკლესია-მონასტრები წარმოადგენდნენ არა მხოლოდ საკულტო, არამედ, ნაწილობრივ, სამეცნიერო-მწიგნობრულ დაწესებულებებს, რომლებიც ქართული სამეფო კარის ყურადღებასა და მზრუნველობას იმსახურებდნენ. თამარის შეუწულებელი ზრუნვა ქართულ სავანეებზე რამდენადმე მაინც მისი ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო ინტერესებით უნდა აიხსნას.

როდესაც თვალს ვადევნებთ თამარის საქმიანობას, ძალაუფლებრივ გვებადება აზრი მის ორიგინალურ შემოქმედებაზე. არაა გამორიცხული, რომ მეფე ქალი თვითონაც მონაწილეობდა ლიტერატურულ პროცესში და, შეძლებისდაგვარად, ქმნიდა ორიგინალურ ნაწარმოებებს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ თამარს ეკუთვნის ძველ ხელნაწერებში შემონახული რამდენიმე იამბიკო (ბ. ინგოროყვა).

თამარის ხანაში დიდ წარმატებას მიაღწია ქართულმა მწერლობამ. აღმავლობის გზას დაადგა საერო ლიტერატურა. შეიქმნა მაღალმხატვრული თხზულებანი: „აბდულმესიანი“, „თამარიანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „ვისრამიანი“, „ვეფხისტყაოსანი“ და სხვ. მართალია, ჩვენ არ გავაჩნია პირდაპირი ხასიათის ცნობები ამ ძეგლების თბილისში დაწერისა თუ თარგმნის შესახებ, მაგრამ მათში ისე სრულადაა გამოვლენილი ქართული სამეფოს ცენტრის ინტერესები და მისწრაფებანი, აზრები და ზრახვები, სურვილები და იდეალები, რომ ძნელია მათი თბილისის ლიტერატურული გარემოდან გამოთიშვა. ყველა ზემოდასახელებული თხზულება, სა-

ფიქრებელია, თბილისში შეიქმნა.

თამარის ხანაში შესამჩნევად განვითარდა საქარო-სახოტბო პოეზია. საქართველოს სამეფო კარზე ადრეც მოღვაწეობდნენ პოეტები და მემკვიდრეები, რომლებიც განადიდებდნენ გვირგვინოსნებს, მაგრამ სახოტბო პოეზია და საისტორიო მწერლობა განსაკუთრებით მაღალ საფეხურზე ავიდა თამარის მეფობაში, როდესაც ქართულმა ფეოდალურმა მონარქიამ ძლიერების მწვერვალს მიიღწია.

მეფის სამსახურში მყოფი მწიგნობრები მონარქს აიდეალებდნენ. რასაკვირველია, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ის გარემოება, რომ ისინი უფლებრივად და მატერიალურად თავიანთი ქების ობიექტებზე იყვნენ დამოკიდებულნი, მაგრამ, მიუხედავად გარკვეული შეზღუდულობისა, მაინც ახერხებდნენ მაღალი დეიური მხატვრული ნაწარმოებების შექმნას. ამ რიგის თხზულებათაგან ჩვენამდე მოღწეულია „აბდულმესიანი“ და „თამარიანი“.

„აბდულმესიანი“ ვრცელი და შინაარსიანი სახოტბო ძეგლია. იგი არსებითად თამარისა და დავით სოსლანის ქებათა ქებაა. მისი ავტორი, — თამართან ძალზე დაახლოებული პოეტი იოანე შავთელი, — თამარის თავყვანისმცემელი და მიმღევარია, მისი საქმიანობის აპოლოგეტი. მხოტბე აიდეალებს თამარს, მიაწერს მას ყოველგვარ დადებით თვისებას, მიიჩნევს მას სიბრძნისა და გონიერების, სიწმინდისა და სიფაქიზის განსახიერებად, აქებს მის განსწავლულობასა და მართლმსაჯულებას, აღტაცებულია ქართველთა გამარჯვებებითა და წარმატებით.

საქართველოს ძლიერება და სიმტკიცე არანაკლებ აღაფრთოვანებდა იმ დროის მეორე დიდ პოეტს ჩახრუხაძეს, რომელმაც ნათლად წარმოგვიდგინა თავისი ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი იდეალი „თამარიანში“. მძაფრი პოლიტიკური განწყობილების შემცველ ნაწარმოებში მან დიდების ჰიმნი უმღერა თამარის სიბრძნესა და ზნეფაქიზობას, ჰუმანურობასა და სწორუბოვრობას, ქართველთა დიდებულ აწმყოს.

საფიქრებელია, თამარის კარზე ჩამოყალიბდა საგმირო-საფალავნო მოთხრობათა კრებული „ამირანდარეჯანიანი“, რომელსაც ტრადიცია მოსე ხონელს მიაწერს (როგორც ჩანს, უფრო სწორი ფორმა უნდა იყოს ხომელი). ის ასახავს სამხედრო-ფეოდალური საზოგადოების ყოფა-ცხოვრებას, იცავს პატრონჟიმობის საფუძვლებს, აღიღებს მეფეთა ღირსებას, ვაჟყავთა გულოვნობასა და რაინდთა შემმართებლობას. „ამირანდარეჯანიანი“ გვიჩვენებს ფეოდალური საზოგადოების სოციალურ-პოლიტიკური ცხოვრების

იმ სურათს, რომელიც მისი დროის საქართველოსათვის იყო დამახასიათებელი. მას ეხმაურება სარგის თმოგველის მიერ სპარსულიდან თარგმნილი „ვისრამიანი“, რომელიც ასახავს ე. წ. მაღალი საზოგადოების ცხოვრების ინტიმურ მხარეს. ამ სატრფიალო-სამიჯნურო თხზულების ქართველი მთარგმნელი თავისუფლად ეკიდება დედანს, შეაქვს მასში რედაქციული ცვლილებანი, აძლიერებს პატრიოტულ მოტივს, აცხოველებს მშობლიური მამულის სიყვარულის დიად გრძნობას.

თამარის ხანის ლიტერატურული ძეგლებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის, ჩვენი მდიდარი და ღრმაშინაარსიანი სიტყვაკაზმული მწერლობის გვირგვინი „ვეფხისტყაოსანი“.

შოთა რუსთაველმა აითვისა ადრინდელი ხანისა თუ მისი დროის ქართული მწერლობის მონაპოვარი, წინ წასწია მხატვრული აზროვნება და მეტყველება, დაავიკრივინა მრავალსაუკუნოვანი ქართული პოეზია. მან ბრწყინვალედ დაგვიხატა რთული და მრავალფეროვანი საზოგადოებრივი ცხოვრება, შესანიშნავად უმღერა ადამიანის გამაყვითლმობილებელი გრძნობების თავისუფლებას, მიჯნურობის ამამალღებელ ძალას, თავგამოდებით იქადაგა სამშობლოს ღრმა სიყვარულის, ხალხთა ძმობა-მეგობრობის დიადი იდეები და ჰუმანისტური მსოფლმხედველობითა და რენესანსული სულისკვეთებით წინ გაუსწრო თავის ეპოქას. დიდი შემოქმედის პოემა დღესაც გვაჯადოებს თავისი ჩანაფიქრით, გვიხილავს მხატვრული ელვარებით, გვიტაცებს და აღგვაფრთოვანებს მაღალი იდეით, რომელიც მას ზოგადსაქაოებრიო მნიშვნელობას ანიჭებს და მსოფლიო ლიტერატურის საგანძურში საპატიო ადგილს უზკვიდრებს.

რუსთაველი უცილობლად თამარ მეფის თანამედროვე და მისი ახლობელი თანამოღვაწე იყო. არაა ინტერესს მოკლებული, რომ იგი პოემას უძღვნის თამარს, რომელსაც შთამაგონებლად გვისახელებს. თამარის დიდებუნივრებითა და დავით სოსლანის ძლევა-მოსილებით აღტაცებული მგოსანი სიყვარულით აღსავსე ზოტბას ასხამს მათ.

თამარის ხანაში წარმატებით ვითარდებოდა სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა (იოანე ჭიმჭიმელი, ნიკოლოზ გულაბერისძე...), ისტორიოგრაფია („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, „ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი“...).

იოანე ჭიმჭიმელი განსწავლული მწიგნობარი იყო. იგი ძირითადად ეგზეგეტიკური მწერლობის სფეროში მოღვაწეობდა, მაგრამ

ფილოსოფიისადმიც დიდ ინტერესს იჩენდა და თანამემამულეებსაც აჩვენებდა ფილოსოფიურ მსჯელობას. მას აღუწერია დემეტრე პირველის მეფობა, სიტყვა წარმოუთქვამს თამარ მეფის დაკრძალვაზე.

ნიკოლოზ გულაბერისძე თამარის კიდევ ერთი სახელოვანი თანამოღვაწეა. იგი ჯერ კიდევ გიორგი მესამის (1156—1184) დროს იყო კათალიკოსად, შემდეგ იერუსალიმს წავიდა. თამარის მეფობაში დაბრუნდა და მხარში ამოუდგა გვირგვინოსან ქალს. საფიქრებელია, მაშინ დაწერა „საკითხავი სუეტისა ცხოველისაი, კუართისა საუფლოსა და კათოლიკე ეკლესიისაი“, რომელშიც თამარის სახელისა და ავტორიტეტის განსამტკიცებლად, ტახტზე ქალის ასვლის გასამართლებლად ხაზი გაუსვა ქალის (ნინოს) მოღვაწეობას, მის პატივსა და ღირსებას.

უცნობი ავტორის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ ქართული საისტორიო მწერლობის მშვენიერია. მემატიანე — სამეფო კარზე მიღებული და სახელმწიფოებრივ საქმიანობაში ჯეროვნად გარკვეული პირი — თამარის თანამედროვე და თვითმხილველია. ის ვრცლად აღწერს თამარის სამხედრო-პოლიტიკურ, სამოქალაქო-სახელმწიფოებრივსა და საეკლესიო-სარწმუნოებრივ საქმიანობას, აღტაცებულია მისი ჰუმანიზმითა და გონიერებით. უცნობი მემატიანე ერთიანი, ცენტრალიზებული სახელმწიფოს მომხრე და ერთგულია, გადაჭრით ილაშქრებს გამთიშველთა წინააღმდეგ, გამოხსნა პარტიკულარიზმს. თავისი სამშობლოს ძლიერება და წინსვლა მას სიამაყის გრძნობით აღავსებს.

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ ღრმადინარსიანი ნაწარმოებია და ძვირფასი წყაროა ჩვენი ისტორიისათვის. ის რამდენადმე სცილდება კიდევ საისტორიო მწერლობის ფარგლებს და წმინდა მხატვრული ლიტერატურის სფეროში გადადის.

მომდევნო ხანაში მონღოლთა შემოსევისა და გაბატონების შედეგად, საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა მძიმე, ხოლო ეკონომიკური ცხოვრება აუტანელი შეიქმნა. დამპყრობელთა ძლიერებამ, ქართველ მამულიშვილთა უთანასწორო ბრძოლამ და მონღოლის უღელმა, თბილისი ჩამოარჩინა; ლიტერატურის დონე დაქვეითდა, სამეცნიერო-საგანმანათლებლო საქმიანობა მიწველდა, მაგრამ მცირე მასშტაბით მაინც შეინიშნება კულტურული მაჯისცემა. ამასთანავე, თბილისი კვლავ იზიდავდა არაქართველ მოღვაწეებს (1284 წელს აქ იყო სომეხი მწერალი და მეცნიერი თვანეს ერზინკაცი).

ვითარება რამდენადმე შეიცვალა XVI საუკუნიდან. თბილისის ლიტერატურული ცხოვრება გამოცოცხლდა, ფეოდალური საზოგა-

დობრიობის ინტერესებისა და სულისკვეთების შესაბამისად გაჩაღდა საგმირო-სარაინდო თხზულების — ფირდოუსის (X—XI სს.) „შაჰ-ნამეს“ თარგმნა და გალექსვა (ხოსრო თურმანიძე).

ქართლის დედაქალაქში ლიტერატურულ-შემოქმედებითი მუშაობა უფრო გაიშალა და შესამჩნევი გახდა XVII საუკუნეში.

1623—1632 წლებში თეიმურაზ პირველმა (1589—1663) — დედაწმინდისა და პოეტმა და მრავალჭირნახულმა მამულიშვილმა — თბილისში დაწერა პოემები „ლეილმაცუნნიანი“ და „იოსებზილხანიანი“ და ბიძგი მისცა რომანტიკული ეპოსის შემდგომ განვითარებას.

თბილისში ლიტერატურული ტრადიციების გაღვივებას დიდად შეუწყობ ხელი როსტომ მეფის (1633—1658) მეუღლემ მარიამ დედოფალმა, რომელიც მწიგნობრობით ფრიად დაინტერესებული პიროვნება იყო; მისი თაოსნობით არაერთი ხელნაწერი დამზადდა (მარიამ დედოფლის მოღვაწეობის შესაფასებლად საკმარისია მოვიგონოთ „ქართლის ცხოვრების“ სახელგანთქმული ნუსხა, რომელიც მან 1633—1644 წლებში გადააწერინა). მანვე ტყვეობიდან დაიხსნა რამდენიმე ხელნაწერი — პარხლის მრავალთავი, სვეტიცხოვლის ჟამნი, ტბეთის ოთხთავი და სხვ.

როსტომის კარზე მრავლად იყვნენ მეჩანგენი და მგოსნები, რომლებმაც ხელი შეუწყვეს სახოტბო პოეზიის განვითარებას.

საკარო-სახოტბო პოეზია კიდევ უფრო განვითარდა ვახტანგ მეხუთის (1658—1675) მეფობის დროს. ამ პერიოდში, — ქართლის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებების შესაბამისად, — შემოქმედებითი ძალების გამოცოცხლება შეინიშნება საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებაშიც; მეტი ყურადღება მიექცა სწავლა-განათლებას, იმატა ქართველ მწიგნობართა რიცხვმა.

ვახტანგ მეხუთის დროს საგრძნობლად გაძლიერდა და განმტკიცდა სამეფო კარი, რომლის დიდებასა და ბრწყინვალეობას უცხოელი მოგზაურებიც კი მოჰყავდა აღტაცებაში. მომრავლდნენ მეხოტბენი, რომელთა შორის გამოირჩეოდა ფეშანგი ხითარაშვილი. მან 1664—1665 წლებში შეთხზა პოემა „შაჰნავაზიანი“, რომლითაც განადიდა ვახტანგ მეხუთე და მისი გარემო — აღწერა მეფის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა და ქართლ-კახეთის პოლიტიკური მდგომარეობა, დახატა ფეოდალური საზოგადოებრიობის ყოველდღიური ცხოვრების დამახასიათებელი სურათები. მართალია, ფეშანგი რიტორიკამ გაიტაცა, მწერალმა ყალბ პათოსს თავი ვერ

დააღწია, მაგრამ „შაჰნავაზიანი“ მიიწი საყურადღებო საისტორიო წყარო და მნიშვნელოვანი ლიტერატურული ძეგლია.

ვახტანგ მეხუთის კარზე, დროის შესაფერისად, კარგად იყო დაყენებული სწავლა-აღზრდის საქმე. ამის შედეგია ვახტანგის შვილების (არჩილის, გიორგის, ლევანის) ჩინებული განსწავლულობა და ლიტერატურული მოღვაწეობის მრავალმხრივობა.

ქართლის სამეფო კარზე აღიზარდა და არსებითად მის დედაქალაქში დავაუკაცდა არჩილ ბაგრატიონი (1647—1713), რომელსაც ფიზიკურ ძალასა და მოხდენილ გარეგნობასთან ერთად დიდი ლიტერატურული ნიჭი და მხატვრული გემოვნება ჰქონდა. თბილისში შეისწავლა და გაიცნო მან ძველი ქართული კულტურა, აქ შეითვისა და შეიყვარა ძველი ქართული მწერლობის სახელოვანი ტრადიციები. მშობლიური ლიტერატურის საფუძვლიანი ცოდნა აშკარად გამოხატვის არჩილის პოეტური შემოქმედებიდან, რომელსაც, თავის მხრივ, საპატიო ადგილი უჭირავს ქართული სიტყვიერი კულტურის ისტორიაში.

არჩილი იყო ახალი ლიტერატურული მოძრაობის მეთაური, ისტორიულ-ნაციონალური თემატიკის ბრწყინვალედ დამუშავებელი, მშობლიური ენის სიწმინდისათვის თავგამოდებული მებრძოლი, გამოჩენილი პოეტი და დიდაქტიკოს-მორალისტი.

მართალია, ჩვენ სათანადოდ არ ვიცნობთ არჩილის შემოქმედებითი მოღვაწეობის თბილისის პერიოდს, მაგრამ, ვფიქრობთ, მისი პოეტური გენია თბილისის კულტურულ გარემოში აყვავდა, აქ გადადგა მან პირველი ნაბიჯები სამწერლო ასპარეზზე და მალე ეროვნული ლიტერატურის პროგრესულ მიმართულებასაც ჩაუდგა სათავეში.

საკმაოდ იჩენდა ინტერესს საგანმანათლებლო საქმიანობისადმი მისი ძმა გიორგი მეთერთმეტე (1676—1688, 1703—1709), რომელიც თვითონაც მონაწილეობდა ლიტერატურულ ცხოვრებაში და სხვებსაც უწყობდა ხელს სამწერლო ასპარეზზე მოღვაწეობაში. მას უნდა ეკუთვნოდეს „თხრობანი სულთა და ხორცთანი ურთიერთას“, ლექსნარევი პროზაული თხრობა, რომელიც გვატყობს ავტორის ნაფიქრ-ნააზრევს. მისი დავალებით იაკობ დუმბაძეს გაუღუქსავს ბაგრატ მუხრანბატონის პოლემიკური თხზულება („უსჯულოს მაჰმადიანთა და ქრისტიანთა გაბაასება“), მდივან ბეგთაბეგს გადაუწერია „ვეფხისტყაოსნის“ ძვირფასი ნუსხა და ა. შ.

გიორგი მეთერთმეტის მეფობაში განვითარდა საისტორიო

მწერლობა (სეხნია ჩხეიძე), საისტორიო ეპოსი (იოსებ სააკაძე) და ა. შ.

იმხანად თბილისში მოღვაწე მწიგნობართაგან განსაკუთრებით გამოირჩეოდა დიდი ქართველი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე სულხან-საბა ორბელიანი (1658-1725). ის ახლო ნათესაურ კავშირში იყო სამეფო კართან, აქტიურად მონაწილეობდა ქართლის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

სწორედ თბილისში, ქართლის სამეფო კარზე მოღვაწეობისას დაევალა მას ტანტის მემკვიდრის — ლევან ბატონიშვილის ვაჟის ვახტანგის აღზრდა. იმ დროსვე დაიწყო მან „სიბრძნე სიცრუისაზე“ მუშაობა (1678—1688).

„სიბრძნე სიცრუისას“ პრაქტიკულ-აღმზრდელი მნიშვნელობა განუსაზღვრელია. მის ავტორს, სხვა მიზნებთან ერთად, კონკრეტული პირის — ვახტანგ ლევანის ძის აღზრდის ამოცანებიც ამოქმედებდა. დიდი იგავთმწერალი თავის პრაქტიკულ საქმიანობას წიგნში თეორიულად ამართლებდა და ასაბუთებდა.

„სიბრძნე სიცრუისა“ ქართული მხატვრული ლიტერატურის შედეგია, იგი იმთავითვე შევიდა ჩვენი ეროვნული კაზმულსიტყვაობის ოქროს ფონდში.

ქართლის სამეფო კარზე ყოფნის წლებშივე დაიწყო სულხან-საბა ორბელიანმა ლექსიკონის შედგენა.

XVI—XVII საუკუნეებში დაწყებულმა პროცესმა თბილისის ლიტერატურული ცხოვრების გამოცოცხლებისა უფრო მკვეთრი სახე მიიღო XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში, როდესაც ქვეყნის სათავეში დადგა დიდად განათლებული მწიგნობარი, ნიჭიერი შემოქმედი და ცნობილი მეცენატი ვახტანგ მეექვსე (1675—1737).

ჯერ კიდევ ვახტანგის გამგებლობის დროს (1703—1712) შეინიშნება ქართლის როგორც სახელმწიფოებრივი აღორძინება, ისე კულტურული დაწინაურებაც. ეს ხანა ერთ-ერთი ნაყოფიერი და საყურადღებო ქართული კულტურის ისტორიაში.

„სწორედ გასაოცარი ხანა იყო ეს ხანა! ასეთი დაუღალავი, მდგარი მუშაობა, რომელსაც ერთი საზოგადო მიმართულება ჰქონდა და ფართო და ღრმა ნიადაგი ეპყრა, უფლებას გვაძლევს ქართული მწერლობის ამ ხანას ენციკლოპედიური ხანა დავარქვათ სახელად. თითქმის ყველა ამდროინდელი მოღვაწის აზრი და გონება იმ ფიქრისაკენ იყო მიმართული, რომ ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ნიჭის მრავალი საუკუნის ნამუშევარი და ნაჭირნახულები შეეკრიბათ, შეესწავლათ და ჩამომავლობისათვის დამთავრებული, ყოველმხრივი წარმოდგენა და ცოდნა გადაეცათ. ამ დი-

ადი საქმის მოთავედ და სულისჩამდგმელად დიდებული დაუვიწყარი ვახტანგი იყო“ (ი. ჯავახიშვილი).

ვახტანგი გულისყურით ეკიდებოდა როგორც პოლიტიკურ საქითხებს, ისე ადმინისტრაციულ-ეკონომიკურსა და პრაქტიკულ-სამეურნეო საქმეებს. მთელი მისი სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივ-კულტურული მოღვაწეობა ღრმად იყო გააზრებული. იგი ორიგინალურად მოფიქრებული გეგმითა და პროგრამით მოქმედებდა და ყველაფერს აკეთებდა ქვეყნის პოლიტიკური გაძლიერების, ეკონომიკური მოღონიერებისა და კულტურული დონის ამაღლებისათვის.

ვახტანგის თაოსნობით გაჩაღდა მეცნიერულ-ლიტერატურული მუშაობა, გაიშალა სასტამბო-საგამომცემლო საქმიანობა. საქართველოს გული თბილისი კვლავ იქცა შემოქმედებითი მუშაობის დიდ კერად, სადაც ქართული ლიტერატურისა და მეცნიერების განვითარება და წარსულის ტრადიციების აღდგენა მიჩნეულ იქნა ქართველთა კულტურული დამოუკიდებლობის შენარჩუნების წინაპირობად. ამიტომაც მალე აქ თავი მოიყარეს და ნაყოფიერი მოღვაწეობა დაიწყო აღმოსავლეთ საქართველოს მეცნიერებმა და მწერლებმა, კალიგრაფებმა და მხატვრებმა, მემატიაელებმა და მეხობებებმა. ქართლის სატახტო ქალაქში თავი მოიყარეს დასავლეთ საქართველოდან თუ სხვა ქვეყნებიდან მოსულმა მწიგნობრებმაც, კერძოდ, აქ მოღვაწეობდა სომეხი ოენათან ნაყაში (1661—1722).

ვახტანგის ასეთი სახელმწიფოებრივი საქმიანობა და კულტურულ-ინტელექტუალური მოღვაწეობა სულხან-საბა ორბელიანის დიდი აღმზრდელობითი მუშაობის ბრწყინვალე შედეგია. ქართლის გამგებლად ვახტანგის დანიშვნისთანავე სულხან-საბა ორბელიანმა დატოვა გარეჯის მონასტერი (იხ. ქვემოთ) და თბილისს მოაშურა. მართალია, გარეჯასთან კავშირი არ გაუწყვეტია და ხშირად იყო იქ, მაგრამ ძირითადად თბილისში ცხოვრობდა და ვახტანგთან თანამშრომლობდა. ის იყო ვახტანგის პოლიტიკური მრჩეველი და მესაიდუმლე, მისი ეკონომიკური და კულტურული რეფორმების სულისჩამდგმელი. გადაუქარბებლად შეიძლება ვთქვათ, რომ ვახტანგის ყველა კულტურული წამოწყება მეტ-ნაკლებად მისი დიდებული აღმზრდელის სახელთანაა დაკავშირებული. მიუხედავად ამისა, უნდა დავსძინოთ, რომ ეპოქის მთელი საგანმანათლებლო საქმიანობის მეთაური, ქართველთა მწიგნობრულ-შემოქმედებითი მუშაობის ორგანიზატორი, იდეური წინამძღოლი და პრაქტიკული ხელმძღვანელი მაინც ვახტანგი იყო.

ვახტანგი უაღრესად მრავალფეროვან ლიტერატურულ საქმიან-

ობას ეწეოდა. მართალია, ორიგინალური თხზულებების უმრავლესობა მან სამშობლოს გარეთ, უცხო მხარეში დაწერა, მაგრამ იგი არსებითად თბილისის კულტურას ნაზიარები მგოსანი და აქაურ ტრადიციებზე აღზრდილი მოაზროვნეა.

ვახტანგი თხზავდა ლექსებს, თარგმნიდა სპარსულიდან („ამირნასარიანი“, „ქილილა და დამანა“), ათარგმნიდა სხვებსაც („ბახთიარ-ნამე“, „ბარამგულანდამიანი“), ამრავლებინებდა ხელნაწერებს და ა. შ.

ვახტანგი პირადი მაგალითით აღაფრთოვანებდა თანამედროვეებს და მათ უფრო აქტიური საქმიანობისაკენ მოუწოდებდა. იგი არა მხოლოდ შემოქმედებითი მუშაობით იყო გატაცებული, არამედ უხვად ეხმარებოდა ცნობილ მწიგნობრებსა თუ დამწყებ მუშაკებს. მან ქართლის კულტურულ ცხოვრებაში ჩააბა მოწინავე ქართველობა.

ერთი მეცნიერის მართებული შენიშვნით, ვახტანგის სასახლე იყო ერთგვარი პოეტური აკადემია, სადაც თავს იყრიდა იმდროინდელი საზოგადოებრიობის მთელი ინტელექტუალური აქტივი. ვახტანგის ენერგიული ხელმძღვანელობით ეს აკადემია შესაფერისად ეხმარებოდა ეპოქის კულტურულ მაჯისცემას. არსებითად ვახტანგის მხარდამხარ მოღვაწეობდა თბილისში იმ ხანის თითქმის ყველა გამოჩენილი მწერალი—სულხან-საბა ორბელიანი, ონანა ქობულაშვილი, გივი თუმანიშვილი, დომენტი მესამე და სხვ. აქ შექმნეს მათ არაერთი ნაწარმოები.

ნაყოფიერად მუშაობდა ამ პერიოდში სულხან-საბა ორბელიანი. იგი შეუხელებელი ინტერესითა და ენერგიის დაუზოგავად განაგრძობდა მუშაობას ლექსიკონზე, ავსებდა, ავრცობდა და აზუსტებდა მას. ამის შედეგად მივიღეთ მაღალ მეცნიერულ დონეზე შესრულებული ნაშრომი, რომელიც კარგად წარმოაჩენს ქართული სიტყვიერი საუნჯის უღვევ არსენალს; ამავე პერიოდში იგავთმწერალი ხვეწდა „სიბრძნე სიცრუისას“ და უკვდავ ნაწარმოებს საბოლოო სახეს აძლევდა.

მომდევნო წლებში სულხან-საბა ორბელიანი კვლავ გულმოდგინედ მუშაობდა. კერძოდ, დაწერა სამოგზაურო-მემუარული ძეგლი „მოგზაურობა ევროპაში“, „ქილილა და დამანას“ ვახტანგისეული თარგმანი გადაამუშავა, შეასწორა, სათანადო ადგილები გალექსა, ზოგი რამ შეცვალა და მას კანონიკური რედაქციის სახე მისცა.

თბილისის კულტურულ გარემოში აღიზარდა ქართველ მეცნიერთა და მწერალთა ის სახელოვანი თაობა, რომელმაც შემდეგ რუ-

სეთში არსებულ ქართულ კოლონიებში განაგრძო მრავალმხრივი საქმიანობა (ვახუშტი ბაგრატიონი, ბაქარ ბაგრატიონი, ერასტი თურქისტანიშვილი, დიმიტრი ორბელიანი, მამუკა ბარათაშვილი და სხვ.).

ეროვნული თვითშეგნების ამაღლებამ და მეცნიერების განვითარებამ განაპირობა საზოგადოებრიობის ინტერესის გაზრდა წარსულისადმი. ვახტანგმა ჩამოაყალიბა სწავლულ კაცთა კომისია (ბერი ეგნატაშვილის ხელმძღვანელობით), რომელმაც შეკრიბა ძველი ხელნაწერები, ჩაატარა ტექსტოლოგიური სამუშაო და შეიმუშავა „ქართლის ცხოვრების“ ახალი რედაქცია.

იმ ხანის კულტურულ წამოწყებათაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია თბილისში პირველი სტამბის დაარსება (1709 წ.) და საგამომცემლო საქმიანობის გაჩაღება. ვახტანგის ზრუნვითა და რუდუნებით, აგრეთვე სტამბის მუშაკების (მიხაილ უნგროვლახელის, ნიკოლოზ ორბელიანის, გერმანე მღვდელმონაზვნისა და სხვათა) ენერგიული შრომის შედეგად თბილისის პირველმა ქართულმა სტამბამ, მიუხედავად მცირე ხანს არსებობისა (1709—1722), საყურადღებო ძეგლები გამოაქვეყნა. თბილისის სტამბაში დაიბეჭდა არა მხოლოდ სასულიერო წიგნები (სახარება, დავითნი...), არამედ სასკოლო სახელმძღვანელო („სწავლა, თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მოწაფისა“), მეცნიერული შრომა („აიათი“) და, რაც მთავარია, „ვეფხისტყაოსანი“. რუსთაველის პოემის პირველ მეცნიერულ-კრიტიკულ გამოცემას ვახტანგმა დაურთო ვრცელი კომენტარები — სპეციალური გამოკვლევა, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა რუსთველოლოგიას როგორც სამეცნიერო დისციპლინას.

თბილისის სტამბის სახელმწიფოებრივ-საზოგადოებრივი და კულტურულ-საგანმანათლებლო მნიშვნელობა განუზომელია. იგი თითქოს მხოლოდ ქართლის მოსახლეობის მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად დაარსდა, მაგრამ მალე საერთო-ქართულ ეროვნულ დაწესებულებად იქცა და იქიდან გამოსული წიგნები მთელ საქართველოში გავრცელდა.

ვახტანგის რუსეთში გადახვეწის შემდეგ საქართველოში საერთოდ და თბილისში კერძოდ საგრძნობლად შეფერხდა მწიგნობრულ-შემოქმედებითი საქმიანობა. ვახტანგს რუსეთში წაჰყვა მრავალრიცხოვანი ამაღალი — მწერლები, მეცნიერები, კალიგრაფები. რასაკვირველია, ასეთ მოღვაწეთა რუსეთში გამგზავრება დიდი დანაკლისი იყო საქართველოსათვის. არსებითად ვახტანგს წაჰყვა საქართველოს შემოქმედებითი მუშაკების მოწინავე რაზმი, ქართუ-

ლი კულტურულ-საზოგადოებრივი საქმიანობის მრავალი მოთავე. ასე რომ, თბილისში თითქმის შეწყდა ინტელექტუალური მუშაობა.

ნაყოფიერი მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობა გაჩაღდა თბილისში მას შემდეგ, რაც ქართლის ტახტზე ავიდა ბაგრატიონთა კახეთის შტოს წარმომადგენელი თეიმურაზ მეორე (1700 — 1762).

თითქმის საუკუნის განმავლობაში ქართლი სპარსეთიდან თუ ოსმალეთიდან მოსულ მაჰმადიან მმართველებს ან გამაჰმადიანებულ ბაგრატიონებს ეპყრათ. 1744 წელს ქართლის ტახტზე ქრისტიანი მეფე — თეიმურაზ მეორე ავიდა და მაშინვე ენერგიულად შეუდგა სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას. იმ პერიოდში კახეთის ტახტზე მისი ვაჟი ერეკლე იჯდა და მამასთან თანამშრომლობით თავდადებით იღვწოდა სამშობლოს კეთილდღეობისათვის. აღმოსავლეთი საქართველო ფაქტობრივად გაერთიანდა მამა-შვილის ხელში.

ქართლში თეიმურაზისა (1744—1762) და ერეკლეს მეფობაში (1762—1798) მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის გაზრდამ და მოძალბებული მტრის მრავალგზის დამარცხებამ ქართლს ნაწილობრივ აღუდგინა ძველი სახელი. ქვეყნის მესვეურთა ყურადღების გარეშე საზოგადოებრივი ცხოვრების არც ერთი უბანი არ დარჩენილა. განახლდა და გაცხოველდა თურქ-ოსმალთა შემოსევისა და ვახტანგისა და მისი ამაღლის რუსეთში წასვლის შედეგად შეწყვეტილი მწიგნობრულ-ლიტერატურული საქმიანობა.

1749 წელს ამუშავდა ქართული სტამბა, რომლის პროდუქცია მთელ საქართველოს მოეფინა. განახლებულმა სტამბამ, რომელმაც 1795 წლამდე იარსება, დიდი როლი შეასრულა ქართული კულტურის ისტორიაში. ქართული წიგნების გამოცემაზე იღვწოდნენ იოანე მიქაძე, ქრისტეფორე კეყელაშვილი და სხვ.

1755 წელს გაიხსნა საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური სემინარია, რომელსაც ხელმძღვანელობდნენ თვალსაჩინო მწერლები და მეცნიერები (ანტონ პირველი, ფილიპე ყაითმაზაშვილი, იოანე მიქაძე). ამ სასწავლო დაწესებულებაში ბევრი მწიგნობარი აღიზარდა.

შესამჩნევად გაიზარდა რიცხვი პირველდაწყებითი სკოლებისა (სიონში, მეტეხში, ანჩისხატში, კალოუბანში...), სადაც ასწავლიდნენ წერა-კითხვას, ისტორიას, რიტორიკას, გალობასა და სხვა დისციპლინებს, ამზადებდნენ ქართული მწიგნობრობის მომავალ კადრებს. საფუძველი ჩაეყარა თეატრს, რომელმაც, თავის მხრივ, განაპირობა ეროვნული დრამატურგიის განვითარება.

თბილისში მრავლად იყვნენ ქართველი მწერლები, ერთხანს აქვე მოღვაწეობდნენ აზერბაიჯანელი პოეტები ვიდადი (1709—1808) და ვაგიფი (1717—1797).

მოწინავე ქართველი საზოგადოებრიობა დიდად იყო დაინტერესებული შემოქმედებითი საქმიანობის გაცხოველებით და ყოველმხრივ ხელს უწყობდა ქართული ლიტერატურის განვითარებას. ამის შედეგად აღმავლობის გზას დაადგა სიტყვაკაზმული მწერლობა, გაძლიერდა ეროვნული მოტივი, გაიზარდა რეალისტური ტენდენციები, გაფართოვდა თემატიკა. ამ ხანის წერილობით ძეგლებში შეინიშნება პატრიოტული განწყობილების წინაპლანზე წამოწევა, ვაჭრულ-ხელოსნური მოტივების შემოჭრა, რომანტიზმის ელემენტების ჩასახვა, მგრძობიარე ლირიკის აყვავება, სატირის განვითარება, ვერსიფიკაციის გასამდიდრებლად ხალხური სიმღერების კილოს გამოყენება და ა. შ.

კულტურულ-ლიტერატურულ საქმიანობაში აქტიურად მონაწილეობდა თეიმურაზ მეორეც. მართალია, იგი საკმაოდ რთულ ხანაში ცხოვრობდა, დღენიადგ ლაშქრობასა და ბრძოლაში იყო (აქი ამიტომაც წერდა: „ვსწერდი ცხენს მჯდომი, ვლაშქრობდი“), მაგრამ მაინც პოულობდა დროს ლიტერატურულ ასპარეზზე მოღვაწეობისათვის. თბილისში ყოფნისას დაწერა მან არაერთი თხზულება („ქება სრისა“, „განზრახვანი და ვედრებანი“ და სხვ.), თვითონაც ამრავლებდა ხელნაწერებს და სხვებსაც ავალებდა ახალი ნუსხების დამზადებას.

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას ინტერესით ადევნებდა თვალს ერეკლე მეორეც. იგი ეხმარებოდა მწიგნობრებს და არ აკლებდა მათ ზრუნვასა და ყურადღებას. მისი ბრძანებითა და ინიციატივით გაიშალა მთარგმნელობითი მუშაობა (კერძოდ, მისი მოწოდებით თარგმნიდნენ ანტონ პირველი, ფილიპე ყაითმაზაშვილი, იოანე ხუცესმონაზონი, გაიოზ რექტორი, ისაკ მცირე და სხვანი). ერეკლე მეორე ზრუნავდა ხელნაწერთა ბედზეც (იხსნიდა მათ ტყვეობიდან, ამზადებინებდა ნუსხებს და ა. შ.). ზოგიერთი ცნობით, მას თავისებური მონაწილეობა ლიტერატურულ-შემოქმედებით საქმიანობაშიც მიუღია.

ქართლის სამეფო კარზე დამკვიდრებულ ლიტერატურულ ტრადიციებზე აღიზარდნენ ერეკლე მეორის შვილები და შვილიშვილები. მათ შორის თითქმის არ მოიძებნება პირი, რომელსაც, შეძლებისდაგვარად, მონაწილეობა არ მიეღო მეცნიერულ-ლიტერატურულ საქმიანობაში.

ქართული მწერლობის ისტორიაში საკმაოდ ცნობილი არიან

მირიან, ფარნაოზ, ვახტანგ, დავით, იოანე, ბაგრატ, თეიმურაზ, ილია და სხვა ბატონიშვილები. ბევრი მათგანის მემკვიდრეობის მხატვრული ღირებულება და მეცნიერული მნიშვნელობა საკმაოდ დიდია. მართალია, მათი კულტურულ-საზოგადოებრივი საქმიანობა ძირითადად რუსეთის ქართულ კოლონიებში გაიშალა, მაგრამ სავსებით ბუნებრივია მათი მოხსენიება თბილისის ლიტერატურული ცხოვრების მოკლე მიმოხილვაში. ჯერ ერთი, ისინი აქ აღიზარდნენ და გაიწაფნენ, აქ გაიცნეს და შეიყვარეს მათ შობლიური მწერლობა, მეორე — თბილისთანაა დაკავშირებული მათი შემოქმედებითი მუშაობის პირველი ნაბიჯები. ასე რომ, ბატონიშვილთა ლიტერატურული მემკვიდრეობის შექმნა-ჩამოყალიბების პროცესში გარკვეული როლი შეასრულა თბილისის კულტურულმა გარემომ, თბილისელ მწერალთა და მეცნიერთა წრემ.

თბილისთანაა დაკავშირებული ქართული მხატვრული სიტყვის ბრწყინვალე ხელოვნის ბესარიონ გაბაშვილის — ბესიკის (1750—1791) ცხოვრება-მოღვაწეობის მნიშვნელოვანი პერიოდი. აქ დაუნჯდა მისი პოეტური გენია, აქ გამოვლინდა სრულად მისი დიდებული ნიჭი; მგრძობიარე მგოსანი აქაურ სასახლეებსა და ბაღებში აფრქვევდა პოეტურ მარგალიტებს, „რუსთველისებრ ხმატკბილობით“ ამღერებდა თავის ლექსებს.

თბილისში იყო ბესიკი 1771 წლის დამდეგამდე (ჩათვლით). ჩანს, აქ ყოფნისას დაწერა მან სამიჯნურო-სატრფილო და სატირულ-პოლემიკური ლექსების დიდი უმრავლესობა, აქვე შეთხზა პოემა „რძალღედამთილიანი“. თბილისში დაწერილი ლექსებით ბესიკი წარმოგვიდგება მგზნებარე პატრიოტად და თავდავიწყებულ მიჯნურად, ნიჭით უხვად დაჯილდოებულ და ფრიად განსწავლულ შემოქმედად, რომელმაც მხატვრულ-გამომსახველობითი ხერხების მრავალფეროვნებითა და ლექსის მუსიკალობით ღირსეული ადგილი დაიმკვიდრა ქართული სიტყვაკაზმული მწერლობის ისტორიაში.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისში მოღვაწეობდნენ დავით ორბელიანი, სოლომონ ლიონიძე, მხეჭაბუკ ორბელიანი და სხვა მწერლები. შესამჩნევად მომრავლდნენ მგოსნები და მგალობლები. კვლავ განვითარდა სახოტბო პოეზია და საისტორიო მწერლობა (პაპუნა ორბელიანი, ომან ხერხეულიძე). არისტოკრატიულ-მწიგნობრული ლიტერატურის გვერდით განვითარდა და აყვავდა აშუღური პოეზია, რომელიც სათავეს XVII საუკუნიდან იღებს.

აშუღური პოეზიის ყველაზე თვალსაჩინო და ტიპური წარმომადგენელია ცნობილი პოეტი-იმპროვიზატორი, დახელოვნებუ-

ლი დამკვერელი და მომღერალი საიათნოვა (1722—1801). გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ასეთი ორიგინალური შემოქმედი აშუღურ პოეზიას არ ჰყოლია. საიათნოვამ აშუღური პოეზია გაასხივოსნა და არნახულ სიმაღლეზე აიყვანა, შემატა მას შინაგანი სიღრმე და გამომსახველობითი ძალა.

საიათნოვა თხზავდა და მღეროდა ქართულად, სომხურად და აზერბაიჯანულად. ის მთელი მგზნებარებით აუღერებდა ჩანგს და კიდევ უფრო ამტიციებდა და აღულაბებდა ქართველი, სომეხი და აზერბაიჯანელი ხალხების მეგობრობას. თავისი ლექსებით მან გამოხატა სამივე ხალხის ცალკეული ფენების აზრები და მისწრაფებები, ზრახვები და ოცნებები, მსოფლმხედველობა და იდეოლოგია. ამის გამო საიათნოვას მიიჩნევენ საერთაშორისო პოეტად ამიერკავკასიის მასშტაბით.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში შესამჩნევ წარმატებას მიიღწია ქართულმა სასულიერო-საეკლესიო მწერლობამ, რომელსაც ხელმძღვანელობდა მწერალი და მეცნიერი ანტონ ბაგრატიონი — კათალიკოსი ანტონ პირველი (1720—1788). განათლებული მღვდელთმთავარი აქტიურად მონაწილეობდა სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში, ენერგიულად ხელმძღვანელობდა ეკლესიას, განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ახალგაზრდა თაობის აღზრდას, პირადად მონაწილეობდა თბილისის სემინარიის მუშაობაში — „თვით წვრთიდა ტფილისის სკოლასა შინა მოწაფეთა თვისთა“. ის იყო ინიციატორი ახალი, ორიგინალური თხზულებების შექმნისა, ის იყო წამომწყები იმ მთარგმნელობითი მუშაობისა, რომელიც ამ პერიოდში გაიშალა. გაცემას იწვევს ანტონ პირველის ლიტერატურულ-მეცნიერული მემკვიდრეობის მრავალფეროვნება. როგორც ჩანს, მისი კალამი თანაბარი ნაყოფიერებით ქმნიდა შრომებს მეცნიერების სხვადასხვა დარგში. მისი მოღვაწეობის კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა ისე დიდია, რომ ზოგჯერ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ქართულ სასულიერო-საეკლესიო მწერლობას ანტონ პირველის ეპოქასაც კი უწოდებენ.

ამ ეპოქაში ნაყოფიერად მუშაობდნენ სხვა მწერლებიც — ფილიპე ყაითმაზაშვილი, ზაქარია გაბაშვილი, ისაკ მცირე, იესე ბარათაშვილი და ა. შ. გახშირდა ძველი ხელნაწერების აღდგენა-გაცხოველება, შეიქმნა კალიგრაფთა სკოლები. ხელნაწერთა გამრავ-

ლებისათვის იღვწოდნენ მესხიშვილები, ჩაჩიკაშვილები, თუმანიშვილები...

მესხიშვილების სამოღვაწეო ადგილი ძირითადად ანჩისხატის ტაძარი იყო. ერეკლე მეორემ სემინარია ანჩისხატის ეზოში მოათავსა. ამან სავანე კულტურულ-საგანმანათლებლო კერად აქცია, ხოლო იქაური მოღვაწენი — სამეცნიერო-ლიტერატურული დარგის მუშაებდა. ამას ერთოდა ისიც, რომ ანჩისხატში დასადგურებული იყო მესხიშვილთა ოჯახი, რომელმაც არაერთი მწიგნობარი მისცა მშობლიურ კულტურას (ალექსი, დავითი, სოლომონი, ნიკოლოზი, გიორგი, იერონიმე, ტარასი და სხვ.).

ძველი ხელნაწერების გამრავლებასა და ახალი ნუსხების დამზადებაში ანჩისხატს არ ჩამორჩებოდა სიონი, სადაც მრავალი კალიგრაფი მოღვაწეობდა.

ხელნაწერები მრავლდებოდა დედაქალაქის სხვა ეკლესია-მონასტრებშიც: კალოუბანში, მეტეხში და ა. შ.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში თბილისში დამკვიდრებული ლიტერატურული ტრადიციების გავლენა გვიან ხანამდე შეინიშნება. XVIII საუკუნის მიწურულისა და XIX საუკუნის დამდეგის ბევრი ქართველი მწერალი არსებითად ამ ტრადიციებზე აღიზარდა. ვასაგებია, რომ მათ ნაწერებში თავს იჩენს ამ ხანის თბილისის ლიტერატურის ცხოველყოფელი გავლენა.

გარეჯა. როგორც აღვნიშნეთ, ძველი ქართული მწერლობა ვითარდებოდა არა მხოლოდ ქალაქებსა და სოფლებში, არამედ მონასტრებშიც. ბევრი მონასტერი საქართველოში, ისე როგორც თითქმის ყველა ქრისტიანულ ქვეყანაში (ბიზანტიაში, რუსეთში, სომხეთში და ა. შ.), კულტურის კერა იყო, იქ საკმაოდ იგრძნობოდა ეპოქის ლიტერატურული ცხოვრების მაჯისცემა. მათი, როგორც მწიგნობრობის კერების, მნიშვნელობა უცილობელია. „მონასტრების, როგორც დამწერლობისა და საკოლონიზაციო ბაზების დამწერგავთა, პროგრესული როლი“ ერთობ დიდი იყო. ქართულ მონასტრებში თავმოყრილნი იყვნენ მწერლები, მეცნიერები, კალიგრაფები, „ეტრატის შემქმნელები“, წიგნების „მკაზმველები“ და „მმოსველები“. იქ გაჩაღებული იყო ორიგინალურ ნაწარმოებთა თხზვა, უცხო ენებიდან თარგმნა და რედაქტირება, ახალი ნუსხების დამზადება, ძველი ხელნაწერების გაცხო-

ველება და ა.შ. თუ თავდაპირველად მონასტრებში მხოლოდ სკოლასტიკური ძეგლები იწერებოდა, შემდეგ ხანაში იქ განვითარდა ღრმაშინაარსიანი სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა, შეიქმნა მხატვრული თხზულებანი.

ძველ საქართველოში ერთ-ერთი ასეთი სავანე და კულტურის მძლავრი კერა იყო გარეჯის უდაბნოს სამონასტრო ანსამბლი, რომელიც მდებარეობს კახეთში, საგარეჯოდან ოცდაათიოდე კილომეტრის დაშორებით. იქ, ხრიოკ, უწყლო და მოუსავლიან ტრამალებში ცხოვრობდნენ და კულტურულ-საგანმანათლებლო და ლიტერატურულ-შემოქმედებით საქმიანობას ეწეოდნენ გამოჩენილი ქართველი მოღვაწენი — მწიგნობრები, ხუროთმოძღვრები, მხატვრები.

მართებულად წერდა ი. ჯავახიშვილი: „ეს კუთხე ოდესაც ქართული კულტურის დიდებული კერა იყო. საქმარისია ადამიანმა დაათვალიეროს ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი გამსაცვიფრებელი ნაწარმოები, რომელნიც დავით გარეჯის უდაბნოში შენახული არიან და ყოველგვარი მტრის გამანადგურებელ შემოსევას გადაურჩნენ, რომ ნათლად წარმოიდგინოს რამდენად დაწინაურებული ქართული კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე“.

გარეჯის მრავალმთის სამონასტრო კოლონიზაცია დაიწყო VI საუკუნის შუა წლებში, როდესაც საქართველოში დაბრუნდა სირიაში მოღვაწე ქართველთა ჯგუფი იოანე ზედაზნელის ხელმძღვანელობით. ჰაგიოგრაფთა ცნობით, იოანესთან ერთად ჩამოვიდა სირიული ასკეტიზმის მკაცრ ბერმონაზვნურ რეჟიმში აღზრდილი და გაწაფული მოღვაწე დავითი, რომელმაც გარეჯას მიაშურა — „აღირჩია სჯაი გარეჯან უდაბნოსა შინა. ამისათვის ეწოდების უდაბნოსა მას გარესჯაი“ (გარეჯის მონასტრების აღმოცენებასა და განვითარების პირველ ეტაპზე საინტერესო ცნობებია შემონახული ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებში, რომლებშიც დავითის თავგადასავალია მოთხრობილი — „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი წმიდისა მამისა ჩუენისა დავით გარესჯელისაი“, X ს.; „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა დავით გარესჯელისაი“, XII ს. და სხვ.).

დავითმა ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც მხოლოდ ერთი მოწაფე (ლუკიანე) ჰყავდა, საფუძველი ჩაუყარა სავანეს, რომელსაც დავითის მონასტერი ან ლავრა (ე. ი. დიდი მონასტერი) ეწოდა. საცხოვრებელი პირობები იქ ძალზე მძიმე იყო — სიციხე, უწყლობა და ა.შ. ერთხანს დავითი და მისი მოწაფე თითქოს ირმის რძითა და მი-

სი ნაწარმით საზრდოობდნენ (ეს ეპიზოდი ასახულია რამდენიმე მონასტრის — ლავრის, უდაბნოსა და ბერთუბნის მხატვრობაში). მაგრამ დავითი, როგორც აღვნიშნეთ, სირიის უდაბნოებში მძიმე პირობებში ცხოვრობდა, მეტისმეტად სასტიკ გარემოში მოღვაწეობდა და გარეჯის მრავალმთის ბუნება მისთვის განსაკუთრებული აღარ იყო.

მიუხედავად მძიმე საცხოვრებელი პირობებისა, მოღვაწეთა რიცხვი მალე გაიზარდა, ბერები შესამჩნევად მომრავლდნენ. ამას მოჰყვა სადგომთა რიცხვის ზრდაც. უკვე დავითის სიცოცხლეში დაარსდა სხვა მონასტრებიც. ერთია დოდოს მონასტერი (დოდოს რქა, დოდორქა), რომელიც დავითის მოწაფემ დოდომ დააარსა, მეორე ნათლისმცემლის მონასტერი, რომელიც შეიძლება დავითისავე მოწაფის ლუკიანეს დაარსებული იყოს. ნათქვამიდან უკვე ჩანს, რომ დავითის ლავრამ ადრევე დიდი როლი შეასრულა ქართული კულტურის ისტორიაში.

დოდორქის საკმაოდ გრძელი სამონასტრო კომპლექსი მდებარეობს ლავრის პირდაპირ (იგი არსებითად პირველი სავანეა, რომელიც ლავრას გამოეყო და ცალკე ერთეულად ჩამოყალიბდა). ნათლისმცემლის მონასტერი რამდენიმე კილომეტრითაა დაშორებული ლავრიდან.

შემდეგ ხანაში ქართველი მოღვაწენი ჩანან გარეჯის მრავალმთის სხვა სავანეებშიც (უდაბნოში, ჩიჩხიტურში). განსაკუთრებით აღსანიშნავია XII საუკუნის მიწურულში აღმოცენებული ბერთუბანი, სადაც ჩამოყალიბდა დიდად განვითარებული მხატვრული სკოლა.

საყოველთაოდ შეწყნარებული აზრით, უძველესი და ყველაზე მნიშვნელოვანი მონასტერი დავითის ლავრა იყო. ერთი გვიანდელი ცნობით, ის იყო „მონასტერი ყოვლად სახელოვანი და პატივთა პირველ მდგომარე ყოველთა მონასტერთა გარეჰსჯისათა“.

გარეჯა თანდათან იქცა მძლავრ სამონასტრო ცენტრად, ხოლო შემდეგ კულტურის კერადაც. მას უხვი შეწირულებით ეხმარებოდნენ სამეფო კარის წარმომადგენლები, დიდებულები, საეკლესიო მოღვაწენი. ამის შედეგად იგი აღმავლობის გზას დაადგა, მაგრამ გვიან ხანაში, — საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური დასუსტებისა და ეკონომიკური დაუძლურების კვალდაკვალ, — გარეჯაც დასუსტდა და დაკნინდა. იქაური მონასტრები რამდენჯერმე დაარბიეს და აიკლეს მომხდურებმა (მონღოლებმა, სპარსელებმა, ლეკებმა).

უამთა სიავემ დაუძლურა გარეჯა, ძველი დიდება თანდათან

დავიწყებას მიეცა. მალე იქ ცხოვრებაც კი თითქმის შეუძლებელი შეიქმნა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მეფე-დიდებულთა დახმარებითა და ადგილობრივ მოღვაწეთა ენერგიული საქმიანობის შედეგად იგი XIX საუკუნის მეორე ნახევრამდე განაგრძობდა არსებობას როგორც საეკლესიო სენიორია.

ამჟამად გარეჯა დატულია როგორც ქართული კულტურის დიდებული ძეგლი, რომელიც ნათლად გვაცნობს ძველ ქართველ ხუროთმოძღვართა და მხატვართა უკვდავ ქმნილებებს და ცხადყოფს ძველი ქართული კულტურის მაღალ დონეს.

გარეჯის მრავალმთა მხოლოდ ქართველ მხატვართა, ხუროთმოძღვართა და მშენებელთა კერა არ ყოფილა. ის მძლავრი ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო კერაც იყო. ლავრაში, დოდორქასა და ნათლისმცემელში მოღვაწეობდნენ ქართველი კალმის ოსტატები, რომლებიც მხოლოდ საკუთარი სხეულის გვემითა და ლოცვით არ კმაყოფილდებოდნენ და მშობლიური კულტურის საბიელზეც შრომობდნენ.

ლიტერატურული ინტერესების გაღვიძება გარეჯელთა შორის ადრეული ხანიდან შეინიშნება: ცნობილია იქაური მწიგნობრები XII საუკუნისა—ონოფრე გარეჯელი, დემეტრე პირველი და სხვ. სწორედ ონოფრე გარეჯელის ინიციატივით, მისი მოწოდებით, დავალებითა და შთაგონებითაა დაწერილი „დავითის ცხოვრების“ მგტაფრასული რედაქცია— „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა დავით გარესჯელისაი“ — რომელიც დაწვრილებით გვაუწყებს დავითის თავგადასავალს, ამასთანავე, ზუსტად აღწერს და ახასიათებს გარეჯის ადგილმდებარეობასა და ბუნებას, კარგად იცნობს მრავალმთას, იქაურ კლიმატს, იქაურ გარემოს. მისი ავტორიც გარეჯელი მწიგნობარი უნდა იყოს.

დემეტრე პირველი, — დავით აღმაშენებლის ვაჟი, — როგორც აღვნიშნეთ, იამბიკოებს თხზავდა (იხ. თბილისი). იგი ერთხანს გარეჯის უდაბნოში მოღვაწეობდა. ბერად შემდგარი მეფეყოფილი, ვფიქრობთ, მონასტერშიც განაგრძობდა კულტურულ საქმიანობას.

გარეჯა, — როგორც კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა, — განსაკუთრებით დაწინაურდა XVII საუკუნის მიწურულიდან; შესამჩნევ წარმატებას მიაღწია მან XVIII საუკუნეში, როდესაც იქ მოღვაწეობდნენ ცნობილი ქართველი მწერლები (სულხან-საბა ორბელიანი, ბესარიონ ბარათაშვილი-ორბელიშვილი, ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი, გრიგოლ ვახვახიშვილი, ანტონ პირველი, რომანოზ ერისთავი, ტიმოთე ვაბაშვილი, ამბროსი მიქაძე და სხვანი). მათ ვარს ეხვია მრავალრიცხოვანი არმია ლიტერატურული ფრონ-

ტის მუშაკებისა (ონოფრე მაჭუტაძე, გაბრიელ საგინაშვილი, გაბრიელ მცირე, ვერონტი სოლოლაშვილი და ა. შ.).

გარეჯელი მწიგნობრები თხზავდნენ ძეგლებს, ამრავლებდნენ ხელნაწერებს, ამზადებდნენ ახალ ნუსხებს და ეწეოდნენ წერილობითი ძეგლების პოპულარიზაციას, ადგენდნენ ორიგინალური ჰაგიოგრაფიული ნაწარმოებებისა და ასკეტიკურ-ჰომილეტიკურ თხზულებათა კრებულებს, ეხმარებოდნენ სხვა კერებს და ა. შ.

ჩვენ არა გვაქვს შესაძლებლობა, ვისაუბროთ თითოეულ მოღვაწეზე, მაგრამ ზოგიერთზე რამდენიმე სიტყვას მაინც ვიტყვი.

ონოფრე მაჭუტაძე, — გარეჯის წინამძღვარი 1690 წლიდან, — ენერგიული და შრომისმოყვარე მუშაკი იყო. იგი თავგამოდებით იღვწოდა გარეჯის მონასტრების კეთილმოწყობისა და იქაურ ბინადართა ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებისათვის, დღენიდავ ზრუნავდა მამულების გაფართოებასა და ეკლესია-მონასტრების აღდგენა-განახლებაზე. მას დამსახურებისამებრ შეარქვეს გარეჯის „მეორედ აღმაშენებელი“. ო. მაჭუტაძის თავდადებული მუშაობით გაპარტახებული ლავრა აღმავლობის გზას დაადგა; დაიწყო სხვა მონასტრების (ნათლისმცემლისა და დოდორქის) გამოცოცხლება, მომრავლდა ბერმონაზვნობა.

ო. მაჭუტაძე სათანადო ყურადღებას უთმობდა მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობას. მან არა მარტო სამონასტრო მეურნეობა მოაღონიერა, არამედ ხელი შეუწყო ლიტერატურული საქმიანობის გაშლა-გაფართოებას. სწორედ მისი წინამძღვრობის პერიოდში მომრავლდნენ გარეჯის მონასტრებში მწერლები და მჭადგებლები, კალიგრაფები და ბიბლიოფილები. არსებითად იმ პერიოდში იქცა გარეჯა ქართული მწერლობის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კერად.

ო. მაჭუტაძემ წვლილი შეიტანა ქართული ორიგინალური ჰაგიოგრაფიის ისტორიაში, ქართველი მოღვაწეების დამსახურების წარმოჩენაში, ქართველთა შორის ეროვნული თვითშეგნების გაღვივებაში. მის სახელთანაა დაკავშირებული პირველი ცდა ჰაგიოგრაფიული კრებულის შედგენისა. სწორედ მისი დაკვეთით გადაწერა შიო გარეჯელმა (1699 წ.) ქართველ მოღვაწეთა „ცხოვრებათა“ წიგნების შემცველი კრებული. როგორც ჩანს, კურსი ქართული ჰაგიოგრაფიული კრებულების შედგენისაკენ აღებულ იქნა XVII საუკუნეში და ამ საქმის სათავეებთან ო. მაჭუტაძე იდგა.

ო. მაჭუტაძის ხელშეწყობითა და დახმარებით ამრავლებდნენ ხელნაწერებს ბ. ბარათაშვილი-ორბელიშვილი, გ. საგინაშვილი და სხვა მწიგნობრები. ცალკე აღსანიშნავია ის დიდი დამსახურება,

რომელიც ო. მაჭუტაძეს მიუძღვის გარეჯელთა წიგნადი ფონდის გაზრდაში, გაფართოებასა და დაცვაში.

XVII საუკუნის მიწურულს გარეჯაში დამკვიდრდა სულხან-საბა ორბელიანი. 1698 წლის 18 მარტს სულხანი ბერად შედგა და საბად იწოდა. მრავალტანჯულმა მამულიშვილმა და ღვაწლმოსილმა მწერალმა გარეჯას მიაშურა და ნათლისმცემლის მონასტერში დაიდო ბინა. გულდმა მემამბოხემ და მამაცმა მებრძოლმა პოლიტიკური სარბიელიდან სასულიერო-საეკლესიო ასპარეზზე გადაინაცვლა და ბნელ სენაკებში დაისადგურა.

სულხან-საბა ორბელიანი აქტიურად მონაწილეობდა სამონასტრო ცხოვრებაში, დღენიადავ საეპისკოპოსოს გაძლიერებასა და განმტკიცებას ცდილობდა, მაგრამ მას არ აკმაყოფილებდა ლამისთევა და ლოცვა, მისი შემოქმედებითი უნარი ვერ ჩაყლა გარეჯის ხრიოკმა უდაბნომ. ნათლისმცემლის მონასტერში დაწერა მან ქადაგებათა კრებული „სწავლანი“, რომელშიც ნათლად ჩანს ავტორის მგზნებარე პატრიოტიზმი და მხურვალე მამულიშვილური გრძნობა. ჩანს, უდაბნოში განხიზნული მწერალი კვლავ მწვავედ განიცდიდა სამშობლოს პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ძნელებდობას, მას გულს უკლავდა ზოგიერთი ქართველის მიერ მამაპაპეული სარწმუნოების დაგმობა და ანგარებისა და პატივმოყვარეობის გამო მამაპაპეობის მიღება; კარგად ესმოდა, რომ ძველი სარწმუნოების დაგმობა და დამპყრობელთადმი მიკერძოება გამოიწვევდა ქართველთა გადაგვარებასა და ეროვნულ კატასტროფას. თავისი ქადაგებების კრებულებით სულხან-საბა ორბელიანი დაუღლელად იბრძოდა ერთიანი სახელმწიფოებრივი ორგანიზმისათვის, ქართველთა ეროვნული გრძნობის გალვივებისა და ამაღლებისათვის, შელახული ღირსების აღდგენისათვის.

XVII საუკუნის მიწურულსა და XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში გარეჯაში მოღვაწეობდა მწერალი ბესარიონ ბარათაშვილი-ორბელიშვილი, რომელმაც იქ დაწერა რამდენიმე ჰაგიოგრაფიული თხზულება და ღირსეულად წარმოაჩინა სახელოვან წინაპართა ღვაწლი და დამსახურება ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში. ცნობილია მისი რამდენიმე ჰაგიოგრაფიული ნაწარმოები: „შესხმაი წმიდათა მოწამეთა ბიძინასი, შალვასი და ელიზბარისი და უწყებაი წამებისა მათისაი“, „ლუაწლი წმიდისა და სანატრელისა მოწამისა და მეფისა ლუარსაბისი“, „შესხმაი და წამებაი წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი“ და სხვ. ამ ძეგლებში ბ. ბარათაშვილი-ორბელიშვილმა სამშობლოს წარსულის ღრმა ცოდნით, დიდი სიბოთით და სიყვარულით გადმოსცა სახე-

ლოვან მოღვაწეთა თავგადასავალი, რითაც არა მხოლოდ საეკლესიო-სარწმუნოებრივი, არამედ პატრიოტული გრძნობებიც გაულვივა მკითხველებს. ნათლისმცემლის მონასტერში ცხოვრების პერიოდშივე დაწერა მან პოლემიკური თხზულება „გრდემლი“, რომელიც კათოლიკეთა წინააღმდეგაა მიმართული.

ბ. ბარათაშვილი-ორბელიშვილი ნაყოფიერი კალიგრაფიც იყო; ნათლისმცემელში მან არაერთი ხელნაწერი დაამზადა, ამასთანავე, სხვებსაც გადააწერინა წიგნები, სახელდობრ, იოსებ არაგვის ერისთავის შვილს (1713 წ.), იოზ წინამძღვარს, გ. საგინაშვილს (1719 წ.).

გაბრიელ საგინაშვილს მრავალი ხელნაწერი დაუმზადებია. საყურადღებოა ჰაგიოგრაფიული კრებული (1713 წ.), რომელშიც ბევრი მოღვაწის თავგადასავალია მოთხრობილი. ეს კრებული საფუძვლად დაედო შემდგომ ხანაში გადაწერილ ნუსხებს.

საგულისხმოა, რომ გ. საგინაშვილი მუშაობდა საკმაოდ რთულ პირობებში — ლექთა მოთარეშე რაზმების თავდასხმის შიშის ქვეშ. ერთ მინაწერში იგი კიდევ აღნიშნავდა: „ავად წერისათვის ნუ დამწყველით. ვეშურებოდი. ლეკისაგან გვეშინოდა. ამ წიგნს რომ ვწერდი, მოუხდა ლეკის ჯარი დავით გარეჯას“.

რათდენ დიდი უნდა ყოფილიყო მშობლიური მწერლობის სიყვარული, რომ ესოდენ ძნელ პირობებშიც კი განეგრძოთ მუშაობა ქართველ მწიგნობრებს.

ბ. ბარათაშვილი-ორბელიშვილის მოწაფე და მისი ლიტერატურული წრის, მისი „კრებულის“ წარმომადგენელია იოსებ არაგვის ერისთავის შვილი, კალიგრაფი, რომელმაც საინტერესო ცნობები შემოგვინახა ოსმალთა და ყიზილბაშთების, აგრეთვე ლექთა თარეშის შედეგად გარეჯელთა საცხოვრებელი პირობების გაუარესების, მოწესეთა კრებულის დაშლისა და დაქსაქსვის შესახებ. მისი ანდერძი (1713 წ.) ძვირფასი მასალაა ძნელებდობის ხანის ქართველ მწიგნობართა კულტურულ-შემოქმედებითი მუშაობის პირობების გასაცნობად და გასათვალისწინებლად.

XVIII საუკუნის დამდეგს დოდორქის მონასტერში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა გრიგოლ ვახუშაშვილი-დოდორქელი. მისი მემკვიდრეობიდან განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს „წამებაი ყოვლად დიდებულისა მოწამისა დედოფლისა ქეთევანისაი“, რომელიც ქართველი დედოფლის მოწამებრივი აღსასრულის საკმაოდ სრული აღწერილობაა და კარგად გვაცნობს ავტორის პატრიოტულ განწყობილებას.

თავდაპირველად XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში, ხოლო შემდეგ შუა წლებში ნათლისმცემელში მოღვაწეობდნენ — ორი-

გინალურ-შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდნენ, ახალ ნუსხებს ამზადებდნენ მწერლები რომანოზ ერისთავი და ტიმოთე გაბაშვილი. იმავე საუკუნის შუა წლებში ნათლისმცემელში ცხოვრებისას ანტონ პირველმა გარეჯელ მოწამეთა სადიდებლად შეთხზა საგალობლები, საუკუნის მიწურულში მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობა გააჩაღეს იქ გაბრიელ მცირემ (რომელმაც შემოგინა „მემუარული თხრობანი“ — „ღმრთივსულიერნი თხრობანი სულთა ღმრთისმოყვარულთა ფრიად სარგებელნი“ — მოგონებები გარეჯელ მოღვაწეებზე) და გერონტი სოლოღაშვილმა.

სხვადასხვა დროს გარეჯაში ყოფილან სხვა მწერლებიც: იონა გედევანიშვილი, იონა ხელაშვილი, გიორგი ავალიშვილი.

ქულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა, ხელნაწერთა გამრავლება გარეჯის მონასტრებში XIX საუკუნის მიწურულამდე გრძელდებოდა.

გარეჯელ მწიგნობართა რაოდენობა, რასაკვირველია, დასახელებული პირებით არ ამოიწურება. ჩვენამდე მოღწეული მასალებიდან ცხადი ხდება, რომ გარეჯის მონასტრებში დასადგურებელი ქართველი მოღვაწეებიდან ბევრი ზრუნავდა ძველი ნუსხების დაცვა-გამრავლებაზე. სხვადასხვა დროს იქ ხელნაწერები დაუმზადებიათ ნიკოლოზ ჯორჯაძეს, დიმიტრი ალექსიძეს, დავით რექტორს, ნიკოლოზ ვაჩნაძეს, დავით ჯანდიერს, იოსტოს ანდრონიკაშვილს და ა. შ.

გარეჯის მონასტრებში ძველი ქართული ხელნაწერების უმდიდრესი კოლექცია იყო დაცული. იქიდან მოღწეული ბევრი ხელნაწერი ახლა ჩვენი სიძველეთსაცავების მშენებელთა და ნათლად წარმოაჩინეს იმ დიდ ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას, რომელსაც რამდენიმე საუკუნის მანძილზე ეწეოდნენ გარეჯელი მწიგნობრები.

იყალთო. კახეთში, თელავის ჩრდილოეთით, 7—8 კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს ლამაზი სოფელი იყალთო, რომლის განაპირას, დაახლოებით ნახევარი კილომეტრის მანძილზე, შემონახულია ძველი მონასტრის ნაგებობანი და ქართული კულტურის ცნობილი კერის — იყალთოს აკადემიის ნანგრევები. იყალთოს სამივე ეკლესია, ისე როგორც კახეთის ეკლესიათა უმრავლესობა, შეღებილია თეთრად და მწვანე მთების ფონზე შორიდანვე იპყრობს ყურადღებას.

მონასტერი დააარსა იოანე ზედაზნელის მოწაფემ ზენონმა

(VI ს.). ადრეულ ხანაშივე იქ მრავალრიცხოვანი კრებული იყო დასადგურებული. ასეთი ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს მონასტრის ეზოში თუ გალავანს გარეთ შემორჩენილი მრავალი ნაგებობა, რომელთა რიცხვი ახლა ოცამდეა, ხოლო ერთი საუკუნის წინ სამოცამდე აღწევდა. ხალხმრავალ ძმობას, ბუნებრივია, სენაკიც მრავლად დასჭირდებოდა. ეს კი იწვევდა ზენონის მიერ დაარსებული მონასტრის ზრდასა და განვითარებას.

დროთა განმავლობაში, ჩვენი ქვეყნის ძნელბედობის გამო, იყალთოს მონასტერი დაცემულა და განადგურებულა, მისი დიდებული შენობები მტერს შეუშუსრავს. უძველეს ნაგებობათაგან ახლა მხოლოდ სამების ეკლესიაა შემორჩენილი, სხვა შენობებს XIX საუკუნეში ჩატარებული მშენებლობის დროს მიღებული სახე აქვთ და ძველ მონასტრზე ნათელ წარმოდგენას ძნელადღა გვიქმნიან.

ძველს წყაროებსა თუ სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგა ხანია გვხვდება აზრი იყალთოს მონასტერში სასწავლებლის არსებობის შესახებ. ჯერ კიდევ დავით რექტორი (1745—1824) აღნიშნავდა: არსენ იყალთოელს „აქვდა სკოლა იყალთოს მონასტერსა და იყო მოძღვარი სამეცნიეროსა დავით აღმაშენებლისა მეფისაო“. თემურაზ ბაგრატიონი (1782—1846) გვაუწყებს, რომ მას თვით უნახავს იყალთოს მონასტერი და სკოლა, რომლისგან, — მტრის თავდასხმების გამო, — კედლებილა იყო დარჩენილი. იყალთოში სკოლის არსებობას გვიდასტურებენ თავიანთ შრომებში სხვა სწავლულებიც (ა. მურავიოვი, პ. იოსელიანი და ა. შ.).

იყალთოს აკადემიის მეცნიერულ შესწავლას საფუძველი ჩაუყარა გ. ჩუბინაშვილმა, რომელმაც გამოკვლევაში „საქართველოს საერო ხუროთმოძღვრების რამდენიმე ნიმუში“ (1923 წ.) სრულად განიხილა საკითხი, შეისწავლა და დაახასიათა მონასტრის გალავნის შიგნით შემორჩენილი ორსართულიანი ნაგებობა და ის აკადემიის შენობად მიიჩნია.

1938 წლიდან თელავის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმისა და მეტეხის მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომლებმა გ. ჩუბინაშვილის კონსულტაციითა და ა. მამულაშვილის ხელმძღვანელობით დაიწყო იყალთოს აკადემიის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლა. გულდასმით ჩატარებულმა ძიებამ საყურადღებო შედეგი მოგვცა: დადგენილ და შესწავლილ იქნა აკადემიის შენობა, წარმოდგენილ იქნა რეკონსტრუირებული ფასადის სახე, გამოვლინდა სამკედლო და სხვ.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ დღესაც არ გავაჩნია იყალთოს

აკადემიის შესახებ ძველი სარწმუნო წყარო, წერილობითი, დოკუმენტური მოწმობა, მაინც გადაჭრით შეგვიძლია ვამტკიცოთ იყალთოში აკადემიის არსებობა. გვიანდელი ავტორების დაბეჭივებით განცხადებასთან ერთად ამას ადასტურებს ზემოხსენებულ ძიებათა შედეგით. დღეს უკვე საეჭვო აღარაა, რომ იყალთოს ღვთაების მონასტრის ვალაგნის შიგნით, სამხრეთ ნაწილში დაცული გრძელი ორსართულიანი სამოქალაქო ნაგებობა, რომელსაც აღმოსავლეთიდან საწნახელი ეკვრის, არის ქართული საერო ხუროთმოძღვრების ღირსშესანიშნავი ძეგლი — XII საუკუნის ქართული აკადემიის შენობა. მას მრავალი ნიშანი აკავშირებს გელათის აკადემიასთან, მაგრამ უფრო გრანდიოზულია, მოცულობით გელათის აკადემიაზე დიდია.

იყალთოს აკადემიის შენობა რამდენჯერმე გადაუკეთებიათ. უკანასკნელად კი, ხანძრის შემდეგ დანგრეული, აღარ აღუდგენიათ. მხოლოდ მეცნიერ მუშაკთა მიერ გაჩაღებული მუშაობის შედეგად გაიწმინდა ძველი ნაგებობის ნანგრევები კედლებზე ამოსული ნარგავებისა და ღორღისაგან.

თავისთავად ის ფაქტი, რომ XII საუკუნეში საქართველოში დაარსდა ორი უდიდესი სასწავლო-სამეცნიერო დაწესებულება — აკადემია (გელათსა და იყალთოში) ნათლად წარმოაჩენს იმ მაღალ დონეს, რომელსაც იმხანად ქართულმა კულტურამ მიაღწია.

იყალთოს აკადემიაში ისწავლებოდა იმდროინდელ სასწავლებლებში მიღებული ზოგადსაგანმანათლებლო დისციპლინები (ფილოსოფია, რიტორიკა, მათემატიკა, ასტრონომია და ა. შ.) და, საფიქრებელია, გამოყენებითი მეცნიერების დარგებიც — მეტალურგია (მჭედლობა), აგრონომია (მევენახეობა-მელვინეობა) და სხვ.

იყალთოს აკადემიის დაარსება დაკავშირებულია გამოჩენილი ფილოსოფოსის არსენ იყალთოელის (XI—XII სს.) სახელთან. არსენმა განათლება ბიზანტიის კულტურულ ცენტრებში მიიღო, ხოლო შემდეგ, — სამშობლოში დაბრუნებულმა, — ენერგიულად გააჩალა ლიტერატურულ-შემოქმედებითი საქმიანობა.

არსენს ძველი მოღვაწენი (დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე, ანტონ პირველი, თეიმურაზ ბაგრატიონი და სხვანი) დიდის პატივით იხსენიებენ და სავანგებოდ წარმოაჩენენ მის პედაგოგიურ-სამეცნიერო მოღვაწეობას.

ზოგიერთი ცნობით, არსენის მიერ იყალთოში სკოლის გამართვა იმით აიხსნება, რომ იგი წარმოშობით იქაური იყო.

გადმოცემით, იყალთოს აკადემიაში თითქოს შოთა რუსთაველიც კი სწავლობდა.

იყალთოს აკადემიას უთუოდ ჰქონდა მდიდარი წიგნსაცავი, რომლითაც სარგებლობდნენ როგორც ადგილობრივი მასწავლებლები, ისე მსმენელებიც. სამწუხაროდ, იქაურ ძველ ხელნაწერებს ჩვენამდე არ მოუღწევიათ (ყოველ შემთხვევაში, ჯერჯერობით გამოვლენილი არაა). ის რამდენიმე ხელნაწერი, რომელიც იყალთოდანაა შესული ჩვენს სიძველეთსაცავებში, გვიანდელი ხანისაა და აკადემიის შესახებ ცნობებს არ შეიცავს. რასაკვირველია, იყალთოს ძველი ხელნაწერების მოპოვება გაამდიდრებს ჩვენს ცოდნას და უფრო ნათელ წარმოდგენას შეგვიქმნის ამ სავანისა და იქაური აკადემიის შესახებ.

დასასრულს გვსურს კმაყოფილება გამოვთქვათ იმის გამო, რომ რამდენიმე წელია იყალთო როგორც თელავის რაიონის, ისე რესპუბლიკის ხელმძღვანელობის ყურადღების სფეროში მოექცა. ყოველწლიურმა შოთაობამ და იყალთოს სახალხო უნივერსიტეტის მრავალმხრივმა საქმიანობამ, უნივერსიტეტისა, რომელსაც ენერგიულად ხელმძღვანელობს მისი უცვლელი რექტორი, ამ საქმის უდიდესი ენთუზიასტი გ. შათირიშვილი, კარგა ხანია საყოველთაო მოწონება დაიმსახურა.

აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურის კერების საქმიანობასა და იქიდან მოღწეულ ლიტერატურულ მემკვიდრეობაზე სრული წარმოდგენის შესაქმნელად მხოლოდ ზემოთ მიმოხილული სამი კერის გაცნობა, რასაკვირველია, საკმარისი არაა. ამ რეგიონში, როგორც აღვნიშნეთ, მწიგნობრობის მრავალი კერა არსებობდა. ყველას მიმოხილვა ამჯერად არაა შესაძლებელი. ჩვენ მხოლოდ დავასახელებთ ქართლისა და კახეთის კერებს და ზოგადად მოვიხსენიებთ იქაურ მწერლებსა თუ თხზულებებს. მასალას დავალაგებთ ტერიტორიულ-გეოგრაფიული პრინციპით — სათანადო ქრონოლოგიური რიგის დაცვით, მაგრამ, რასაკვირველია, არა ამა თუ იმ კერის (ქალაქის, სოფლის, მონასტრის...) აღმოცენების, არამედ იქ გაჩაღებული შემოქმედებითი მუშაობის მიხედვით.

ქართლი

ცურტავი — დაბა ქვემო ქართლში, მდინარე ხრამის ხეობაში (ზუსტი ადგილმდებარეობა დაუდგენელია). V საუკუნის მეორე ნახევარში იქცა სწავლა-განათლებისა და მწერლობის კერად. იქ აღიზარდნენ ისტორიკოსი ლაზარ ფარბეცი (V ს.), შუშანიკ დედოფალი

და სხვანი. იქ დაიწერა (476—483) ჩვენამდე მოღწეული პირველი ქართული ორიგინალური თხზულება „წამებაი წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაი“, რომელიც შესავალშიც მოვიხსენიეთ. მისი ავტორი იაკობ ცურტაველი მხატვრული სიტყვის შესანიშნავი ოსტატია. ბუნებრივი თხრობა და მოქმედების ექსპრესიული განვითარება, პერსონაჟთა სულიერი ცხოვრების ღრმა ფსიქოლოგიური ანალიზი, მხატვრული დეტალების ოსტატური დამუშავება, ცხოვრებისეული მოვლენების შეუფარავად ასახვა და მძაფრი სიტუაციების რელიეფურად წარმოჩენა, ლაკონიური სტილი და მდიდარი ლექსიკა, გმირთა მეტყველების ინდივიდუალობა და დრამატული ინტონაციებით დატვირთული დიალოგები, მაღალი ესთეტიკური ლიტერატურული გემოვნებითა და შემოქმედებითი ფანტაზიით შექმნილი შთამბეჭდავი სახეები თვალსაჩინოს ხდის მწერლის ტალანტს, ხოლო მის ნაწარმოებს პირველხარისხოვან ქართულ ლიტერატურულ ძეგლთა გვერდით მიუჩენს ადგილს. ამასთანავე, თხზულების მაღალმხატვრული დონე და იდეურ-შინაარსობრივი სიღრმე საფიქრებელს ხდის, რომ იაკობ ცურტაველს დაწერილი უნდა ჰქონოდა სხვა ნაწარმოებებიც.

„წამებაი წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაი“ საყურადღებოა როგორც საისტორიო-ლიტერატურული წყაროც. მისი ცნობით, V საუკუნის 70-იან წლებში ცურტაველ მოღვაწეებს არაერთი ხელნაწერი წიგნი ჰქონდათ (სახარება, დავითნი, მოწამეთა წიგნები).

შიომღვიმე — თბილისიდან ორმოციოდე კილომეტრის დაშორებით, მცხეთის დასავლეთით, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, სხალტბის ქედის ძირში, სართულებად განლაგებული ბუნებრივი თუ ხელოვნური გამოქვაბულების წინ მდებარე შენობათა კომპლექსი — ერთ-ერთი უძველესი ქართული მონასტერი, რომელიც დააარსა იოანე ზედაზნელის მოწაფემ შიომ VI საუკუნის შუა წლებში (მონასტრის აღმოცენებაზე ცნობებს გვაწვდიან არსენ მეორის (X ს.) „ცხორებაი და მოქალაქობაი ღირსისა მამისა ჩუენისა შიოისი და ევაგრესი“ და ამ ძეგლის მეტაფრასული რედაქცია — „ცხორებაი და საკვირველებანი წმიდისა და ნეტარისა შიოისნი, რომელი იყო ანტიოქიით შუამდინარისაით, ხოლო მოიწია ქუეყანად ქართლისა და დაემკვიდრა სარკინისა მღვიმესა“, (XII ს.).

ნათლისმცემლის ეკლესიის აგებისა და ბერთა კრებულის გაზრდის შემდეგ შიომ საცხოვრებლად შეარჩია ერთი მღვიმე, სადაც დაასრულა კიდევ სიცოცხლე. მალე იქ აშენდა ეკლესია, რომელიც მომდევნო ხანაში ნათლისმცემლის ეკლესიას შეუერთდა (სხვათა

შორის, ეს მღვიმე წმინდა ადგილად იქნა მიჩნეული და სავანის სახელიც იქიდან წარმოსდგა — შიოს მღვიმე, შიოსმღვიმე, შიომღვიმე).

ღროთა განმავლობაში შიომღვიმე დაწინაურებულ სამონასტრო ცენტრად იქცა, მას „დიდი მღვიმის უღაბნოს“, „დიდ ლავრას“, „დიდ უღაბნოს“ უწოდებდნენ. მოწესებებით აივსო სხალტბის ქედის გამოქვაბულები (იქ ახლაც შეინიშნება ასამდე გამოქვაბული, ხოლო ადრე გაცილებით მეტი იყო). სამეფო კარის დახმარებითა და ხელის შეწყობით გაძლიერებული სავანე — საკმაოდ დიდი ფეოდალურ-საეკლესიო სენიორია — მრავალრიცხოვან კრებულს აერთიანებდა.

შიომღვიმეში არაერთი მწიგნობარი ცხოვრობდა. ზოგიერთი ცნობით, პირველი შემოქმედი თვითონ შიო ყოფილა. მას მიეწერება „ასსამოცი თავი სწავლაი ყოვლად შუენიერი და ტკბილი, რომლითა განისწავლებოდეს ყოველნი იგი კრებულნი მარადის“ და ღრმა ლირიზმით აღსავსე ჰიმნები „თქმულნი წმიდისა და ნეტარისა შიოის მიერ, რომელსა მარადის იტყვიან ოხითად მკვიდრი მის მონასტრისანი“.

XI საუკუნეში შიომღვიმეში მოღვაწეობდა კათალიკოსი ბასილი, რომელიც ეფრემ მცირის ძმა უნდა იყოს — კარიჭისძე. მან თავი მოუყარა გადმოცემებს შიო მღვიმელის სასწაულთმოქმედებაზე და დაამუშავა ლიტერატურულად. „თხრობაი სასწაულთათვის წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა შიოისთაი, რომელი-ესე სხუათა მიერ აღწერილი, ადგილ-ადგილ ერთად შემოკრიბა ბასილი კათალიკოსმან, ძემან დიდისა პატრიკისა ვაჩესმან“ შიო მღვიმელის სასწაულების აღწერასთან ერთად შეიცავს ისტორიულ ცნობებსაც. ბასილსვე უნდა ეკუთვნოდეს შიოს დასდებელიც.

შიომღვიმეში გაატარა ცხოვრების უკანასკნელი წლები და იქ დაასრულა დოგმატიკურ-პოლემიკური კრებული „დოგმატიკონი“ არსენ იყალთოელმა. იქვე მოღვაწეობდა სამეფო კართან დაახლოებული ბერი არსენი, რომელსაც დავით აღმაშენებელი შიომღვიმისადმი ბოძებულ ანდერძში თავის „სასოს და განმანათლებელს“ უწოდებდა. იმავე ანდერძიდან ჩანს, რომ მეფემ არსენს მიანდო შიომღვიმეში ეკლესიის მშენებლობა. არსენ ბერმა სავანეში ახალი დისციპლინური წესი განაჩინა და სვიმეონ სასწაულთმოქმედის მონასტრის ტიპიკონი დაამკვიდრა.

შიომღვიმეში ამრავლებდა ხელნაწერებს კალიგრაფი გიორგი ხუცესმონაზონი (XIII ს.). მისი დამზადებულია ტიპიკონის მოზრდილი ხელნაწერი, რომელშიც საკუთრივ ტიპიკონის ტექსტს უძ-

ღვის შიო მღვიმელის სვინაქსარული „ცხოვრება“, ნინოს საგალობლები და სხვ. მასვე გადაუწერია სახარება, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში შიომღვიმის ოთხთავის სახელითაა ცნობილი.

XVIII საუკუნეში შიომღვიმეში მოღვაწეობდნენ მწიგნობრები: იოსებ სამებელი (ქობულაშვილი), გამალიელ გამრეკელი, გერონტი სოლოლაშვილი და იონა ხელაშვილი.

შიომღვიმეში მდიდარი წიგნსაცავი ყოფილა. 1804 წლის ცნობით, იქ იმ დროს იმდენი ხელნაწერი იყო, რომ 10 ურემიცვერ დაიტევდა. შიომღვიმელ მოღვაწეთა კუთვნილმა რამდენიმე ათეულმა ხელნაწერმა ჩვენამდეც მოაღწია. გარდა დასახელებულისა საყურადღებოა აგრეთვე ოლიმპის მთაზე დამზადებული კრებული (978 წ.), პროკლე დიადოქოსის „კავშირნი ღმრთისმეტყუელებითნის“ ქართული თარგმანის უძველესი ნუსხა (XIII ს.) და სხვ.

მცხეთა — ქართველთა ძველი დედაქალაქი, ქართული ქრისტიანული ეკლესიის ცენტრი. წყაროების ჩვენებით, იქ გაიშალა ქართველთა განმანათლებლის ნინოს (IV ს.) სამისიონერო მოღვაწეობა, იქ გამოცხადდა ქრისტიანობა ქართლის სახელმწიფოებრივ რელიგიად, იქვე დაიწყო პირველი ქრისტიანული ტაძრების მშენებლობა. ძველ ნაგებობათაგან განსაკუთრებით გამორჩეულია ქართული ხუროთმოძღვრების სიამაყე სვეტიცხოველი (XI ს.). ძირითადად მასთანაა დაკავშირებული ის კულტურულ-ლიტერატურული მუშაობა, რომელიც გვიან ხანაში მცხეთაში იყო გაჩაღებული.

მცხეთაში დაიწერა ერთ-ერთი უძველესი ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლი „მარტვილობაი და მოთმინებაი წმიდისა ეგესტათი მცხეთელისაი“ (VI ს.). უცნობმა ავტორმა მიუდგომლად აღწერა მცხეთაში დამკვიდრებული სპარსელის ტრაგიკული თავგადასავალი, ქართლის სახელმწიფოებრივი მდგომარეობა, სპარსელთა სარწმუნოებრივი პოლიტიკა.

მცხეთის მწიგნობრულ-შემოქმედებითი წრის წარმომადგენელია კათალიკოსი არსენ დიდი (IX ს.) — „მცხეთისა საყდრისა გვირგვინი დაუქნობელი“ (გიორგი მერჩულე). მას მიაკუთვნებენ აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრების აღწერილობას („მოქალაქობაი და წამებაი წმიდისა აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსისაი“) და პოლემიკურ ტრაქტატს „განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა“.

ნაყოფიერად მუშაობდა კათალიკოსი არსენ მეორეც (X ს.) — ავტორი ჰაგიოგრაფიული თხზულებებისა: „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი წმიდისა მამისა ჩუენისა იოვანე ზედაძნელისა და მოწაფე-

თა მისთაი, რომელთა განანათლეს ქუეყანაი ესე ჩრდილოეთისაი“ და „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი ღირსისა მამისა ჩუენისა შიოსი და ევაგრესი“. მან აღწერა იოანე ზედაძნელისა და მისი მოწაფეების ქართლში დაბრუნება და დასახლება, მათ მიერ სამონასტრო მშენებლობის გაჩაღება და საკულტო კერების დაარსება.

ასევე მცხეთელი უნდა იყოს ის უცნობი მწერალი, რომელსაც ეკუთვნის „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი ღირსისა და მოციქულთა სწორისა ნეტარისა ნინოსი“ (XIII ს.).

გვიანფეოდალურ ხანაში მცხეთელ მწიგნობრებად ჩანან მალაქანი, რომელთაც XV საუკუნიდან სვეტიცხოვლის ქადაგობა და ამ თანამდებობისათვის განკუთვნილი მამულები ეპყრათ. ხელნაწერთა გამრავლებითა თუ საბუთების წერით გამოირჩეოდნენ ქადაგი ნიკოლოზ მალაქაძე (XVII—XVIII სს.), რომელსაც ჰაგიოგრაფიული ნაწარმოებებიც დაუწერია („ცხოვრებაი და შესხმაი ახლად მოწამედ გამოჩენილისა შიოსი და ხუთთა მონაზონთა, რომელნი დახოცნეს დავით გარეჯას ლეკთა უღმრთოთა“), „მდივან-მწიგნობარ-მგალობელი“ სოლომონ მალაქაძე (XVII—XVIII სს.), „მდივან-მწიგნობარ-ქადაგი“ ნიკოლოზ მალაქაძე (XVIII ს.) და სხვ.

მცხეთის საკათედრო ტაძარს ძალზე დიდი ბიბლიოთეკა ჰქონდა. „საუნჯეთა წიგნის საცავთა მცხეთისა ეკლესიისათა“ ხშირად იხსენიებენ ძველი მოღვაწენი. განსაკუთრებით გამდიდრებულა იქაური ბიბლიოთეკა მეღქისედეკ კათალიკოსის დროს (XI ს.). ერთი ცნობით, ანტონ პირველს მცხეთაში 7000-მდე წიგნი ჰქონდა.

როდესაც სვეტიცხოველს მტერი არბევდა, ბუნებრივია, წიგნსაცავსაც ცუდი დღე ადგებოდა. მართალია, მცხეთელი მოღვაწენი ბევრ წიგნს მალავდნენ და ხიზნავდნენ, მაგრამ ყველაფრის დაცვა არ შეეძლოთ. მომხდურებმა რამდენჯერმე „გასტეხეს სვეტიცხოველი, იავარყვეს საყდარი და ტყვე ჰყვეს საყდრისა ამის რაოდენი წიგნები ჰპოვეს“. მიუხედავად ამისა, მცხეთიდან არაერთმა ძვირფასმა ხელნაწერმა მოაღწია.

ბოლნისი. ქვემო ქართლში, ბოლნისის რაიონული ცენტრიდან 9 კილომეტრზე, მდინარე ფოლადაურის მარცხენა ნაპირზე, სოფელ ბოლნისში დგას ბაზილიკური ტიპის დიდებული შენობა — სიონი (V ს.), რომელსაც ჩუქურთმებით, ბარელიეფებით, წარწერებით ღირსეული ადგილი უჭირავს ქართული კულტურის ისტორიაში. ბოლნისში საეპისკოპოსო კათედრალი ჯერ კიდევ ვახტანგ

გორგასალმა (V ს.) დააარსა, შემდგომ ხანაში იქ მწიგნობრული საქმიანობაც გაიშალა.

ბოლნისში მოღვაწეობდა ქართული ჰომილეტიკური მწერლობის თვალსაჩინო წარმომადგენელი იოანე ბოლნელი (X—XI სს.). მის ქადაგებებს, როგორც საორატორო ხელოვნებისა და მხატვრული მწვერმეტყველების ძეგლებს, დღესაც დიდი კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა აქვთ.

ხელნაწერთა დაცვა-გამრავლებაზე ზრუნავდნენ გვიანი ხანის ბიბლიოფილი ბოლნელები: იოსებ რევიშვილი (XVII ს.), მაქსიმე მაჭუტაძე (XVII ს.) და სხვ.

რუისი. გორიდან თხუთმეტიოდე კილომეტრზე (დასავლეთის მიმართულებით) სოფელ რუისის შუაგულში აღმართულია ტაძარი, რომელსაც დაუცავს როგორც ძველი ნაგებობის (VIII—IX სს.) ფრაგმენტები, ისე X—XI საუკუნეებში ჩატარებული აღმშენებლობითი საქმიანობის ნაკვალევიც.

რუისის კათედრალში არაერთი მწიგნობარი მოღვაწეობდა. ჯერ კიდევ IX—X საუკუნეთა მიჯნაზე ჩანს იქ ანტონ მროველი, ხოლო XI საუკუნეში დიდად გამოიჩინა თავი ისტორიკოსმა და პაგიოგრაფმა ლეონტი მროველმა, რომელიც ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთ მამამთავრად მიჩნეული. მას მიეწერება „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, „ნინოს ცხოვრება“ და „წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი, რომელი იყო მეფე ქართლისა“ — ე. ი. ის თხზულებები, რომლებითაც იწყება „ქართლის ცხოვრება“. ამ ნიჭიერ მწერალსა და განსწავლულ მწიგნობარსვე მიეწერება აგრეთვე თარგმანი აპოკრიფული ძეგლისა („თქუმული წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფრემისი, თარგმანი დაბადებისათვის ცისა და ქუეყანისა და ადამისათვის, ვითარ მისცულეს გუამი მისი და დამარხეს გოლგოთას“).

რუისიდან ცნობილია კიდევ რამდენიმე ბიბლიოფილი მღვდელმთავარი: ხელნაწერთა დამზადების ინიციატორები გიორგი (XII—XIII სს.), დიონისე ლარაძე (XVI ს.) და გერმანე (XVIII ს.), სპარსთა ტყვეობიდან ხელნაწერთა დამხსნელი დომენტი ავალიშვილი (XVII ს.), პოეტი, ლიტურგისტი და კალიგრაფი ნიკოლოზ ორბელიანი (1672—1732), მოგზაური-მემუარისტის იონა გედევანიშვილი (1737—1821) და სხვ. იქაურ ხელნაწერთაგან გამოირჩევა ე. წ. რუისის სახარება (XI ს.).

ურბნისი. ქარელის აღმოსავლეთით, 10 კილომეტრზე, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, სოფელ ურბნისში შემონახულია ბაზილიკა (V—VI სს.), რომელიც ეპარქიის ცენტრი იყო. იქაურ მოღვაწეთაგან ცნობილია ვლასი ურბნელი (XVI ს.), რომელმაც არაერთი ხელნაწერი გადაარჩინა დაღუპვასა და განადგურებას — აღადგინა და გააცხოველა, ხელნაწერთა დამკვეთი ევდემოზ რატიშვილი (1623—1710), ნიკოლოზ ხერხეულიძე (XVIII ს.), რომელთანაც დაკავშირებულია „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ნუსხა და სხვ. ურბნისიდან მოღწეულ ხელნაწერთაგან აღსანიშნავია იოანე ტატანელის მიერ გადაწერილი სახარება (X ს.), მდიდრულად მოხატული ყამნ-გულანი, რომელიც 1674 წელს დაამზადეს საბა ბლვდელმა და ზაქარია მწერალმა, აგრეთვე გულანი, რომელიც 1707 წელს გადაწერა იესე გარსევანიშვილმა.

ლარგვისი — მდინარე ქსნისა და ქუთისწყლის შესართავთან, ქსნის ხეობის ყველაზე მნიშვნელოვანი სამონასტრო ცენტრი, მონუმენტური სამხედრო-ტექნიკური ნაგებობა. იქ მოღვაწეობდა მწერალი, მხატვარი და კალიგრაფი ავგაროზ ბანდაისძე (XIV ს.), რომელსაც ეკუთვნის საისტორიო ნაწარმოები „ძველი ერისთავთა“. მოღწეულია მისი გადაწერილი თუ მოხატული ხელნაწერები (სახარება, პარაკლიტონი). მამის კვალს ადგა ავგაროზის ვაჟი გრიგოლი (XV ს.), რომელმაც ბევრი ხელნაწერი შესწირა სავანეს.

წილკანი. საქართველოს სამხედრო გზის დასავლეთით, მცხეთიდან თხუთმეტიოდე კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს სოფელი წილკანი, სადაც დაცულია ძველი საეპისკოპოსო კათედრალი. იქაურ მოღვაწეთაგან შეგვიძლია დავასახელოთ ეფრემ წილკნელი, რომელიც იაკობის ყამისწირვის XI საუკუნის ხელნაწერის მინაწერში იხსენიება, კალიგრაფი ბასილი (XVI ს.), ქართული სტამბის ცნობილი მუშაკი იოსებ სამებელი (XVII—XVIII სს.), ბიბლიოფილი ქრისტეფორე წილკნელი (XVIII ს.), ხელნაწერთა მომკვებელი არსენ მანგლელ-წილკნელ-თბილელი (XVIII ს.) და სხვ.

ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ ამბროსი მიქაძე, რომელიც ადრე გარეჯსა და იკორთაში მოღვაწეობდა, ხოლო 1777—1778 წლებიდან მანგლელად გამწესებამდე (1792 წ.) წილკნელად იყო და, მიუხედავად არახელსაყრელი პირობებისა, მუხლჩაუხრელად შრომობდა კათედრალის განმტკიცებისა და მშობლიური ლიტერატურის გამდიდრების მიზნით. წილკანში დაწერა მან „წიგნი აღსარების“ 4. ლ. მენაბდე

სა“ (1789 წ.) და ლექსები ისე წილკნელზე, იქვე გადაწერა „განგებანი წირვისაი“, „განგებანი თუ ვითარ ჯერ არს მომზადებად ლიტურჯიანი“, ღვთისმშობლის საგალობლები და სხვ.

წილკანშივე მოღვაწეობდა მღვდელმთავარი იოანე ქართუმიძე — გარეჯაში განსწავლული კალიგრაფი, ვისი სახელითაც მოღწეულია 1802 წელს ანანურში, — რუსეთიდან დაბრუნებული ნინოს ჯვრის შეხვედრისას, — წარმოთქმული ლოცვის ტექსტი („ლოცვა, თქმული ყოვლად სამღვდელოსა წილკნელ მიტროპოლიტისა იოანეს მიერ მხურვალ ვედრებითი ნინოს მიმართ მოციქულისა და ჭუარისა მისისა, რომელი აღმოსთქუა ანანურს, რაჟამს მიეგება ჭუარსა ნინოსსა“).

სამთავისი. მდინარე ლეხურის მარცხენა ნაპირზე, კასპიდან 11 კილომეტრზე (ჩრდილოეთის მიმართულებით) სოფელ სამთავისში დგას „ეკლესია დიდი, გუმბათიანი, დიდშუენიერად შენებული“ (ვახუშტი), რომელიც 1030 წელს ააგო ილარიონ ყანჩაელმა. შესანიშნავად შემონახული გრანდიოზული ნაგებობა შორიდანვე იზიდავს და აჯადოებს მხილველებს. კათედრალი იქ ადრევე არსებობდა, ხოლო მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობა, ჩვენთვის ხელმისაწვდომი მასალებით, რამდენადმე გვიან ვაჩაღდა. ცნობილია კალიგრაფები ილია (XVI ს.) და ევდემონი (XVII ს.), მთარგმნელი კვიპრიანე სამთავნელი (XVII—XVIII სს.), რომელმაც ბერძნულიდან გადმოიღო კურთხევანი, „განმარტება ეკლესიისა და კურთხევა მისი“, „საქმენი შვიდთა სასიკუდინეთა ცოდვათანი“, სამართლის წიგნი და სხვ.

XVIII საუკუნეში სამთავისში ერთხანს მოღვაწეობდნენ ანტონ პირველი, ბენედიქტე სამთავნელი, გერვასი მაჭავარიანი და სხვა მწიგნობრები.

ქვათახევი. კავთურის ხეობაში, კავთისხევიდან 7 კილომეტრზე, ხშირ ტყეში აღმართულია შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ღირსშესანიშნავი ძეგლი (XII—XIII სს.). მოხდენილი ადგილმდებარეობა, დიდებული ნაგებობა, უზადო ჩუქურთმები — ყველაფერი ხელს უწყობს არქიტექტურული ანსამბლის სიდიადეს.

ქვათახევის მონასტერში ქართველ მოღვაწეთა დიდი კრებული იყო. ცნობილია იქაური წინამძღვარი ფილიპე ბარათაშვილი (XVI ს.), რომელიც დახელოვნებული ყოფილა სიგელ-გუჯრების წერაში, წინამძღვარი იოანე ავალიშვილი (XVI—XVII სს.), რო-

შელსაც 1609 წელს ქეთევან დედოფლისათვის გადაუწერია „იბაკონი ღვთისმშობლისანი“ (საგალობელთა ამ კრებულს წამებული დედოფლის ცრემლების კვალი ეტყობა).

XIX საუკუნის დამდეგს ქვათახევეში მოღვაწეობდა იონა ხელაშვილი (იქიდან გაუდგა გზას საკალმასოდ), შემდეგ — წინამძღვარი დოსითეოზ ფიცხელაური, რომელმაც რუსულიდან თარგმნა „სვინაქსარი ოთხშაბათსა განზოგებისასა“, ხოლო რუსულად — იონა გედევანიშვილის ანდერძი.

ქვათახევის საგანის უკანასკნელი გამოჩენილი მოღვაწე იყო ტარასი ალექსიშვილი (1793—1874), რომელმაც რუსულიდან თარგმნა მრავალი წიგნი („წესი თანამდებობათათვის სამრევლოთა მღვდელთასა“, სახარების „ნეტარებათა“ განმარტება, ახალი აღთქმის გეოგრაფიული ლექსიკონი და სხვ.), გამოაქვეყნა „მოკლე აღწერა საქართველოს მონასტერთა“ (1864 წ.), შეთხზა „ქუეყნიერი სამოთხე“, დაბეჭდა „ქართული ანბანი სასწავლებლად ყრმათა“ (1825 წ.) და სხვ.

ფიტარეთი. ქვემო ქართლში, თეთრი წყაროდან 26 კილომეტრის დაშორებით, ხრამის ხეობაში, სოფელ ფიტარეთში — „შუენიერს ადგილს“ (ვახუშტი) აგებულია დიდებული ტაძარი (XIII ს.), რომელიც გვიან ხანაში დაუშკვიდრდა ორბელიშვილთა ფეოდალურ სახლს და მის საძვალედაც იქცა.

ფიტარელ მოღვაწეთაგან ვიცნობთ მხოლოდ წინამძღვარ იობს, რომელიც საბუთებში 1696-1730 წლებში ჩანს. იგი ახლოს ყოფილა სულხან-საბა ორბელიანთან და მისი ლექსიკონის მითვისებაც უცდია. მიუხედავად ამისა, სულხან-საბა ორბელიანი, ანტონ პირველი და იოანე ბაგრატიონი იობ ფიტარელს ჩინებულ მწერლად წარმოგვიდგენენ.

ფიტარეთიდან მოღწეულ ხელნაწერებში გამოირჩევა ძლისპირების ნუსხა (XVII ს.), გადაწერილი ფიტარეთის ძველ საგალობელთა კრებულიდან. მასში შემონახულია ნეგმატური ნიშნები, რომელთაც ქართული სანოტო სისტემის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვთ.

მძივრეთი — ისტორიული ქალაქი, საციციანოს ცენტრი (ახლანდელი სოფლების ორთუბნის, წითელსოფლისა და სუქიანთუბნის ტერიტორიაზე, ქარელის რაიონში), სადაც ადრევე ვაჩაღდა საგანმანათლებლო საქმიანობა. ლიტერატურულ ასპარეზზე მოღვაწეობდა სათავადოს დამაარსებელი ზაზა ფანასკერტელი-ციცი-

შვილი (XV ს.). მას მიეწერება ქართული მედიცინის შედეგები „კარაბადინი“, რომელიც ნათლად ავლენს ავტორის ღრმა განსწავლულობასა და დიდ მეცნიერულ ცოდნას. მშობლიური მედიცინის განვითარებაში ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილის წვლილი ერთობ საპატიოა. მის მეცნიერულ-ლიტერატურულ ინტერესს ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ მას შეუკრებია და ერთ წიგნად გადაუწერინებია იოანე ოქროპირის „სწავლანი“.

საციციანოდანვე იყვნენ „ბარამგურიანის“ ავტორი ნოდარ ციციშვილი (XVII ს.), „ვეფხისტყაოსნის“ ინტერპოლატორი ნანუჩა (მანუჩარ) ციციშვილი (XVII ს.), რუსთაველის პოემის ძვირფასი ხელნაწერის დამზადების მოთავე ზაზა ციციშვილი (XVII ს.), პოეტი ვესტათი ციციშვილი (XVIII—XIX სს.) და სხვ.

მუხრანი. 1512 წელს ქართლში ჩამოყალიბდა კიდევ ერთი ახალი სათავადო — სამუხრანბატონო, რომელიც კარგა ხანს იყო ბაგრატიონთა ერთი შტოს სამკვიდრო, სადაც იმთავითვე გაჩაღდა შემოქმედებითი საქმიანობა. იქაური პირველი მწერალი სათავადოს დამაარსებელი ბაგრატ მუხრანბატონია, რომელსაც ეკუთვნის „მოთხრობაი სჯულთა უღმრთოთა ისმაილიტთაი“. ლიტერატურით დაინტერესებული იყვნენ თეიმურაზ მუხრანბატონი (XVII ს.), მამუკა მუხრანბატონი (XVII—XVIII სს.), კონსტანტინე მუხრანბატონის მეუღლე პოეტი ბარბარე (XVIII ს.), პოეტი და მთარგმნელი გრიგოლ ბაგრატიონი-მუხრანელი (XVIII—XIX სს.) და სხვ. აქ არაფერს ვამბობთ მუხრანბატონთა ფეოდალური სახლის იმ წარმომადგენლებზე, რომელთა მოღვაწეობა ქართლისა თუ კახეთის სამეფო კარზე წარიმართა (არჩილი, ლევანი, ვახტანგ ლევანის ძე და სხვ.).

გორის ლიტერატურული კერიდან ცნობილია რამდენიმე მწიგნობარი; იქაურ კულტურულ ტრადიციებზე აღზრდილი ზოგიერთი მწერალი სხვაგან ეწეოდა საგანმანათლებლო საქმიანობას. გორიდანაა მემატეიანე ფარსადან გორგიჯანიძე (XVII ს.), პოეტი ფეშანგი ხითარაშვილი (XVII ს.), პირველი ქართველი დისერტანტი დავით ტულუკაშვილი (XVIII ს.), პოეტი სტეფანე ფეშანგიშვილი (1773—1839), კალიგრაფი დიმიტრი ოქროაძე, ოქროაშვილი (XVIII—XIX სს.) და სხვ. არსებითად გორის ლიტერატურულ ტრადიციებზე აღიზარდა მწიგნობარ თუმანიშვილთა მთელი თაობა (დიმიტრი, გიორგი, დავითი, ავთანდილი და სხვ.).

ტანძია — სოფელი ქვემო ქართლში, ბოლნისის რაიონული ცენტრიდან თხუთმეტობდე კილომეტრის დაშორებით. იგი ორბელიშვილთა სამკვიდრო იყო. იქ ცხოვრობდა ქართლის მდივანბეგი ვახტანგ ორბელიშვილი (XVII ს.), რომელმაც შექმნა დიდი კულტურულ-ლიტერატურული ტრადიციების ოჯახი, სადაც აღიზარდნენ თვალსაჩინო ქართველი მწიგნობრები — სულხან-საბა ორბელიანი და მისი ძმები — ნიკოლოზი, დიმიტრი, ზაალ-ზოსიმე.

ვახტანგ ორბელიშვილმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ბიბლიის ქართულად მთარგმნელი წიგნების შეკრების, შესწავლის, აღდგენისა და გამოსაცემად მომზადების საშვილიშვილო საქმეში. მოღწეულია მისი თაოსნობით გადაწერილი წიგნები.

ახალგორი. ქსნის საერისთავოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების ცენტრში, კერძოდ, ერისთავების რეზიდენციაში (XVI—XVIII სს.) ინტერესი წერდლობითი ძეგლებისადმი საკმაოდ შეინიშნებოდა. მრავლადაა მოღწეული ხელნაწერები, რომლებიც ქსნის ერისთავთა სახლის წარმომადგენელთა ინიციატივით დამზადდა. ცნობილია იქაური მწერლებიც: იესე ყულარადასი (XVIII ს.), რომელმაც დაწერა აკროსტიხული შესწმა ისე წილკნელისა და აკოლოთია შალვა და ელიზბარ ქსნის ერისთავებისა და ბიძინა ჩოლოყაშვილისა, ელიზბარ ერისთავი (1738—1813), იოანე ერისთავი (XVIII—XIX სს.), ვარლამ ერისთავი (1763—1830) და სხვ.

ისტორიულ ქსნის საერისთავოში, პატარა ლიავხის ხეობაში, სოფელ ბელოთში XVIII საუკუნის 70-იან წლებში მოღვაწეობდნენ თბილისელი მწიგნობრები იესე ბარათაშვილი (1728—1786) და სოლომონ ალექსიშვილი (1742—1808), რამდენადმე გვიან — მემუარისტი იოანე ქართველიშვილი (1772—1816).

ღუშეთი. არაგვის ერისთავების რეზიდენციაში აღიზარდნენ კვიპრიანე სამთავნელი, რომელზეც ზემოთ ვისაუბრეთ, პოეტი თთარ ერისთავი (XVIII ს.), რომანოზ ერისთავი, რომელიც ძირითადად რუსეთსა და გარეგანში მოღვაწეობდა, კალიგრაფები იოსებ (XVIII ს.) და სოფრონიოს (XIX ს.) ერისთავის შვილები და სხვ.

სხვადასხვა დროს ღუშეთში ყოფილა მრავალი მწერალი: თეიმურაზ პირველი (1626 წ.), იესე ბარათაშვილი (1747 წ.), თეიმურაზ მეორე (1760 წ.), იოანე რუსთველი (1760 წ.), იოანე ქართველიშვილი (1795 წ.) და ა. შ. გვაქვს ეჭვმიუტანელი ცნობები, რომ ზო-

გიერთი მათგანი დუშეთშიც განაგრძობდა ლიტერატურულ საქმიანობას.

არაგვის საერისთავოში ერთ მოზრდილ ხეობას მრევლი ეწოდებოდა. მასში შედიოდა სოფელი გრემისხევი, სადაც მოღვაწეობდა „როსტომიანის“ ნაწილის გამლექსავი სერაპიონ სოგრატის ძე საბაშვილი (XV—XVI სს.).

ქ ა ნ ხ ი ი

ზედაზენი. მცხეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, არაგვის მარცხენა ნაპირზე, ზედაზნის მთაზე არსებობდა ერთ-ერთი უძველესი ქართული სამონასტრო ცენტრი, რომელსაც საფუძველი ჩაუყარა ასურელ მოღვაწეთა წინამძღოლმა, ჩვენს მიერ რამდენჯერმე მოხსენიებულმა იოანე ზედაზნელმა (VI ს.). როგორც ამ მოღვაწეთა მიერ დაარსებულ სხვა სავანეებში (გარეჯაში, შიომღვიმეში, იყალთოში და ა. შ.), ზედაზნის მონასტერშიც, უთუოდ, გაჩაღდებოდა კულტურულ-შემოქმედებითი საქმიანობა, მაგრამ სათანადო მასალა ნაკლებადაა მოღწეული (ალბათ, უამთა სიავემ იმსხვერპლა იქაური ლიტერატურული მემკვიდრეობა).

ზედაზნელ მწიგნობართაგან ვიცნობთ მხოლოდ მიქაელ წინამძღვარს (XI ს.). არსებითად მისი ინიციატივით, მისი თხოვნით და რამდენადმე მის მიერ მიწოდებული მასალის საფუძველზე დაწერა უცნობმა ავტორმა „ცხოვრებაი წმიდისა მამისა ჩუენისა იოვანე ზედაზნელისაი, რომელი ბრძანებითა ღმრთისაითა და წინამძღურობითა სულისა წმიდისაითა მოივლინა ქუეყანით შუამდინარით ქუეყანად ქართლისად ათორმეტთა მოწაფეთა მისთა წმიდათა თანა“.

ნეკრესი. ყვარლის ახლოს, კავკასიონის ქედის ფერდობზე შემონახულია გრანდიოზული არქიტექტურული ანსამბლი, რომელიც არსებობის მრავალ საუკუნეს ითვლის და დღესაც აოცებს მნახველებს ქართველ ხუროთმოძღვართა და მხატვართა ბრწყინვალე ნამუშევრებით. იქ იყო ნეკრესელის რეზიდენცია.

ნეკრესის ეპარქია ძლიერი ფეოდალური ერთეული იყო და მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა კახეთის სამხედრო-პოლიტიკურსა და სასულიერო-საეკლესიო ცხოვრებაში. იქაური მოწესენი ლიტერატურულ ასპარეზზეც მოღვაწეობდნენ. უცნობი ნეკრესელის დაწერილი უნდა იყოს „აბიზოს ნეკრესელის წამების“ მეტაფრასული რედაქცია (XII ს.); მღვდელმთავარი იოანე ჯორჯაძე

(XVIII ს.) ხელნაწერთა გამრავლებაზე ზრუნავდა, ხოლო დოსიოთოზ ჩერქეზიშვილი (XVIII ს.) აქტიურად მონაწილეობდა ფილოსოფიურ თხზულებათა თარგმნასა და ხელნაწერთა გამრავლებაში (მან ნეკრესში პირველდაწყებითი სკოლაც კი დააარსა); ასეთივე ნაყოფიერი შემოქმედი იყო ნეკრესის უკანასკნელი მღვდელმთავარი ამბროსი მიქაძეც, რომელიც ზემოთ რამდენჯერმე დავასახელეთ. მან შეთხზა ლექსები, შეადგინა კრებულები, დაწერა ქადაგებანი, რომლებშიც გამოამჟღავნა ფილოსოფიისა და ღვთისმეტყველების საფუძვლიანი ცოდნა, თანამემამულეთა ყურადღება გაამახვილა საქართველოს შიშვე მდგომარეობაზე, გაუღვივა მათ ეროვნული გრძნობა და განუმტკიცა მომავლის რწმენა.

ალავერდი. თელავის ჩრდილოეთით, ოციოდე კილომეტრის დაშორებით, ალაზნის ველზე (მდინარის მარჯვენა ნაპირზე) აღმართულია ქართული არქიტექტურის ღირსშესანიშნავი ძეგლი — ალავერდის ტაძარი (XI ს.), რომლის ცადატყორცნილი გუმბათი და თეთრად შეღებილი კორპუსი შორიდანვე იპყრობს ყურადღებას, ხოლო შიანლოვებისას კიდევ უფრო ხიბლავს მხილველებს.

ალავერდის ტაძარი ერთ-ერთი უდიდესი და ულამაზესია ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს შორის. მის არქიტექტორს, ჩანს, სურდა მოეცა გრანდიოზული, კომპოზიციურად შეგარული შენობა. ძველი ქართული საღმრთაშენებლო ხელოვნების მიღწევებისა და მონაპოვრის ჯეროვანი გამოყენებით და საკუთარი შემოქმედებითი ნიჭის სრული გაშლით მან შესანიშნავად გაართვა თავი რთულ ამოცანას.

ალავერდში მონასტერი დააარსა იოანე ზედაზნელის მოწაფემ იოსებმა (VI ს.), რომელსაც მოღვაწეობის ადგილის მიხედვით იოსებ ალავერდელი ეწოდა. შემდგომ ხანაში იქ ჩამოყალიბდა მძლავრი კათედრალი, სადაც ლიტერატურული მუშაობაც გაჩაღდა. იქაურ მოღვაწეთაგან დავასახელებთ ფილიპე ალავერდელს, ზებედე მთავარეპისკოპოსს, ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილს, მარიაშ-მაკრინე ბაგრატიონს, კირილე ამძრანიძეს, იოანე ლარაძეს.

ფილიპე ალავერდელი (XVI—XVII სს.) ლიტერატურის ტრფიალი იყო. მისი (და ზაქარია ბოდბელის) მოწოდებით კახთა მეფემ დავით პირველმა (1601—1602) „ქილილა და დამანას“ თარგმნა წამოიწყო; ზებედე მთავარეპისკოპოსმა (XVII ს.) შეიძინა ოთხთავის დიდებული ხელნაწერი (XI ს.) და ალავერდს შესწირა (ეს ხელნაწერი სამეცნიერო ლიტერატურაში ალავერდის ოთხთავის სახელითაა ცნობილი); ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი (XVIII ს.) გულ-

შემოქმედებითი საქმიანობა გრემში შესამჩნევად გაჩაღდა XVI საუკუნის მიწურულიდან, როდესაც სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოვიდნენ დავით პირველი და ქეთევან დედოფალი, რამდენადმე გვიან — თეიმურაზ პირველი.

დავით კახთა მეფემ წვლილი შეიტანა „ქილილა და დამანას“ ქართული რედაქციის ჩამოყალიბებაში, კერძოდ, წამოიწყო მისი სპარსულიდან თარგმნა; ქეთევან დედოფალი პოეტი ყოფილა, მოღწეულია მისი ანბანთქება, ცნობილია მისთვის დამზადებული საგალობელთა კრებული; თეიმურაზ პირველმა იქ გადადგა პირველი ნაბიჯები ლიტერატურულ ასპარეზზე, იქ დაიწყო ლექსების წერა („გრემის სასახლეზე“). გრემთან უნდა იყოს დაკავშირებული ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი, რომელმაც დაწერა „ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა გაგრძელება „ომიანიანი“ (1603—1613).

ჩვენს საზოგადოებრიობაში კარგა ხანია ტრიალებს აზრი გრემში სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის — აკადემიის არსებობის შესახებ (ამ აზრს ვხვდებით როგორც ვასულის საუკუნის ავტორების, ისე სულ უკანასკნელი წლების შრომებშიც). არავითარი საბუთი, არავითარი დოკუმენტური მოწმობა ან მატერიალური კულტურის ნაშთი არ მოგვეპოვება ამ მოსაზრების დასადასტურებლად. შეუძლებელია XI—XII საუკუნეების გრემში აკადემიის არსებობაზე მსჯელობა, რადგან იმ პერიოდში გრემის ისტორიაზე — მის არსებობაზეც კი არ გვაქვს ნათელი წარმოდგენა. არავინ უწყის ზუსტად, თუ რა ვითარება იყო გრემში იმ დროს, რაც შეეხება XV საუკუნის შემდგომი ხანის გრემს, მასზე არცთუ ისე მცირე მასალა მოგვეპოვება, მაგრამ აკადემიაზე არავითარი ცნობა, უბრალო მინიშნებაც კი არაა, მისი არსებობა არსად არაა დამოწმებული.

თელავი ადრევე გამოცხადდა კახეთის სატახტო ქალაქად (IX ს.) და ერთხანს კიდევ ინარჩუნებდა ამ პატივს, მაგრამ დავით აღმაშენებლის მიერ კახეთის შემოერთების შემდეგ მისი მნიშვნელობა დაეცა. გვიან ხანაში, როგორც აღვნიშნეთ, კახთა მეფეების რეზიდენცია გრემში იყო.

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში კახეთის ცენტრმა კვლავ თელავში გადაინაცვლა. არჩილ ბაგრატიონმა, რომელიც 1664—1675 წლებში მეფობდა კახეთში, განაახლა ძველი ქალაქი, ააგო სასახლე და კახეთის ტახტი იქ გადაიტანა. იმ დროიდან თელავში ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობაც გაიშალა. მართალია, ჩვენთვის ზუსტად არაა ცნობილი არჩილის მიერ თელავში დაწერილი თხზულებანი, მაგრამ, საფიქრებელია, ქართლის

მწიგნობართა წრეში აღზრდილი და ძველ ქართულ ლიტერატურულ ტრადიციებს ნაზიარები პოეტი არც კახეთში აიღებდა ხელს შემოქმედებით მუშაობაზე.

თელავში მოღვაწეობდნენ დავით მეორე, მისი ძმა თეიმურაზი (შემდგომ ქართლის მეფე თეიმურაზ მეორე), საიათნოვა და სხვა მწერლები.

დავით მეორეს (1703—1722) ეკუთვნის ე. წ. ღვთაების გუჯარი (1722 წ.), რომელიც ამჟღავნებს ავტორის განსწავლულობას რელიგიასა და ფილოსოფიაში, ისტორიასა და ბუნებისმეტყველებაში. მასვე დაუწერია ლექსები; მისი ძმა თეიმურაზი 1731—1744 წლებში განაგებდა კახეთს და, შეძლებისდაგვარად, მონაწილეობდა იქაურ ლიტერატურულ ცხოვრებაში — იქ დაწერა „დღისა და ღამის გაბაახება“ (1736 წ.), შაირი ბიყინას სიკვდილზე და სხვა ლექსები; ერთხანს კახეთის სამეფო კარზე მოღვაწეობდა საიათნოვა, რომელიც გამოირჩეოდა ადგილობრივ მგოსანთა და მომღერალთა წრეში. თელავში შეთხზა მან ცნობილი ლექსი „ზღვას ვით გააშრობს ვარსკვლავის სხივი“ (1751 წ.). თელავის სასახლეში საიათნოვას გვერდით უთუოდ იქნებოდნენ სხვა აშუღებიც, რომელთაც ხელს უწყობდა მეცენატობით განთქმული პატარა კახი.

რამდენიმე სიტყვა თელავის სემინარიასა და იქაურ მოღვაწეებზე.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლ-კახეთი კულტურული აღმავლობის გზას დაადგა, განათლების საქმესაც გაუმჯობესება დაეტყო. ამის ერთ-ერთი გამოვლინება იყო დაარსება (1758 წ.) თელავის საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური სკოლისა (შემდეგ სემინარიისა), რომელიც თეორიული და პრაქტიკულ-გამოყენებითი ცოდნის გავრცელებას ემსახურებოდა.

ახალდაარსებულ სკოლაში ერეკლე მეორემ თავი მოუყარა მოსწავლეებს, შეარჩია მასწავლებელთა კადრები. მისივე თაოსნობით იქ გაჩაღდა შემოქმედებითი მუშაობა, რომელშიც მონაწილეობდნენ როგორც სკოლის პირველი რექტორი ფილიპე ყაითმაზაშვილი, ისე მსმენელებიც (დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი, ანტონ ცაგერელ-ჭყონდიდელი და სხვ.).

1782 წელს სკოლის ბაზაზე დაარსდა სემინარია, რომელსაც პირველ წელს უძღვებოდა გაიოზ ბარათაშვილი (თაყაშვილი) (1746—1821), ხოლო შემდეგ — 1790 წლიდან სემინარიის დახურვამდე (1801 წ.) — დავით აღუქსიშვილი, რომელიც ჩვენი კულტურის ისტორიაში უპირატესად დავით რექტორის სახელითაა ცნობილი.

თელავის სემინარიის რექტორები თუ მათი მსმენელები (სემინარისტები ან სტუდენტები, როგორც მათ მაშინ უწოდებდნენ) წარმატებით იღვწოდნენ როგორც პედაგოგიურ, ისე საზოგადოებრივ-კულტურულ ასპარეზზე. სახელდობრ, გაიოზ რექტორმა თელავში თარგმნა თ. პროკოპოვიჩის მიერ შედგენილი და პეტრე პირველის მიერ დამტკიცებული, საგანმანათლებლო იდეებით გაუღებული „წესდება“ ანუ „საზოგადო რეგლამენტი, ესე იგი არს კანონი ანუ რიგი“, შ. როლენის „ძველი ისტორია“ და სხვ. აღსანიშნავია სიტყვა, რომელიც მას წარმოუთქვამს სემინარიის წლისთავზე (28.V.1783) გამართულ საჯარო დისპუტზე; დავით რექტორი თხზავდა ლექსებს, ამრავლებდა ხელნაწერებს, ადგენდა კრებულებს, ხელმძღვანელობდა ლიტერატურულ-შემოქმედებით წრეს, მართავდა დისპუტებს და ა. შ.; სემინარიაში აღიზარდა მემუარისტი და კალიგრაფი ნიკოლოზ ონიკაშვილი, რომელიც თელავში ლექსებსაც თხზავდა და ხელნაწერებსაც ამრავლებდა.

სამხრეთი საქართველო. VIII-IX საუკუნეებიდან სამხრეთი საქართველო, განსაკუთრებით ტაო-კლარჯეთი, ქართული მწიგნობრობის მძლავრ კერად იქცა. ამ მხარის პოლიტიკურ გაძლიერებასა და კულტურულ დაწინაურებას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ აღმოსავლეთი საქართველო არაბთა გავლენის სფეროში იმყოფებოდა და ქართული სახელმწიფოებრიობის ცენტრმა ტაო-კლარჯეთში გადაინაცვლა.

ღღრღული ხანიდან მოყოლებული გვიან ხანამდე (XVI ს.) სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ქართული კულტურის მრავალი კერა არსებობდა. მწიგნობრულ-ლიტერატურული საქმიანობა გახალხებული იყო ქალაქებში, ციხეებსა და ციხე-ქალაქებში (კალმახში, აწყურში, ახალციხეში, თმოგვში, ვარძიაში), მონასტრებში (ოპიზაში, ხანძთაში, შატბერდში, პარეზში, ბერთაში, მიძნაძორში, წყაროსთავში, ოშკში, ხახულში, პარხალში, საფარაში, ზარზმაში, ვანის ქვაბებში), კათედრალურებში (ანჩში, იზხანში, ბანაში, ტბეთში, აწყურში, კუმურდოში).

დასახელებულ კერებში ინტენსიურად განვითარდა ქართული ლიტერატურა, კერძოდ, სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა, უპირატესად ჰაგიოგრაფია და ჰიმნოგრაფია; ლიტერატურულ ასპარეზზე გამოვიდნენ მხატვრული სიტყვის შესანიშნავი ოსტატები (გრიგოლ ხანძთელი, არსენ საფარელი, სტეფანე მტბევარი, ბასილ ზარზმელი, გიორგი მერჩულე, მიქაელ მოდრეკილი, იოანე მტბევარი, აბუსერისძე ტბელი და სხვ.), ნიჭიერი მთარგმნელები (გრი-

გოლ ოშკელი, დავით ტბელი და სხვ.), დახელოვებული კალიგრაფები (გრიგოლ ოპიზელი, გაბრიელ შატბერდელი, იოანე ბერა, იოანე ჩირა, სტეფანე ოშკელი და სხვ.); დაიწერა და ითარგმნა ბევრი პირველხარისხოვანი თხზულება, დამზადდა ფასდაუდებელი ხელნაწერები (შატბერდის კრებული, ოშკის ბიბლია, მიქაელ მოდრეკილის კრებული, პარხლის მრავალთავი და ა. შ.).

სამხრეთ საქართველოს მოღვაწენი ინტერესს იჩენდნენ სასულიერო-საეკლესიო მწერლობის თითქმის უველა დარგისადმი. კერძოდ, ბიბლიური წიგნებისადმი ინტერესს ადასტურებს მთელი წყება სახარების ძვირფასი ხელნაწერებისა. აქ შეგვიძლია დავიმოწმოთ ოთხთავები შატბერდისა (897 წ., 936 წ.), ოპიზისა (913 წ.), პარხლისა (973 წ.), ტბეთისა (995 წ.), ბერთისა (X ს.), მესტიისა (1033 წ.), წყაროსთავისა (1195 წ.) და სხვ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ოშკის ბიბლია 978 წლისა.

სამხრეთ საქართველოდან მოღწეულ ხელნაწერებში მრავლად გვხვდება აპოკრიფები, ეგზეგეტიკური და დოგმატიკური ძეგლები. საყურადღებოა იბოლიტე რომაელისა და ეპიტანე კვიპრელის თხზულებათა თარგმანები. შატბერდში ორიგინალური ეგზეგეტიკური ძეგლებიც კი იწერებოდა.

გარკვეული ყურადღება ეთმობოდა პოლემიკას (არსენ საფარელი, გრიგოლ ოშკელი, ექვთიმე გრძელი), ასკეტიკას (ილარიონ იშხნელი) და სხვ.

ღიდი წარმატებით ვითარდებოდა ჰაგიოგრაფია როგორც თარგმნილი (დავით ტბელი), ისე განსაკუთრებით ორიგინალური. დაიწერა ჰაგიოგრაფიული ძეგლები: „წამებაი წმიდისა მოწამისა გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყველის ციხით“ (სტეფანე მტბევარი), „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი ღმერთშემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი“ (ბასილ ზარზმელი), „შრომაი და მოლუაწებაი ღირსადცხობრებაი წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაი, ხანძთისა და შატბერდისა აღმაშენებელისაი და მის თანა ხსენებაი მრავალთა მამათა ნეტართაი“ (გიორგი მერჩულე) და სხვ. შატბერდში ჩამოყალიბდა „მოქცევაი ქართლისაი“, დაიწყო შედგენა ჰაგიოგრაფიული კრებულისა (პატერიკი, მატერიკი).

არჩანულ წარმატებას მიაღწია ქართულმა ჰიმნოგრაფიამ (გრიგოლ ხანძთელი, გიორგი მერჩულე, იოანე მტბევარი, მიქაელ მოდრეკილი, იოანე ანჩელი და სხვ.), შეიქმნა უდიდესი მნიშვნელობის ჰიმნოგრაფიული კრებულები.

განვითარდა ისტორიოგრაფია (სუმბატ დავითის ძე, აბუსერისძე

ტბელი, მესხური დავითნის ქრონიკა), ასტრონომია (აბუსერისძე ტბელი) და სხვ.

ერთობ ძნელია მსჯელობა სამხრეთ საქართველოში საერო ლიტერატურის განვითარებაზე, რადგან სათანადო მასალა თითქმის არ მოგვეპოვება. შეგვიძლია დავასახელოთ მხოლოდ ორიოდ კერა, სადაც ელემენტების სახით თავს იჩენს საერო ლიტერატურა: თმოგვი, სადაც სარგის პირველი და სარგის მეორე მოღვაწეობდნენ (თუ ის ძეგლები, რომელთაც მათი სახელით ვიცნობთ, ნამდვილად თმოგვიშია დაწერილი და არა თბილისში, ან კიდევ სხვაგან) და ვანის ქვაბთა მონასტერი, სადაც, შეძლებისდაგვარად, გამოვლინდა მონაზონ ქალთა პოეტური ნიჭი.

(ზოგადად გავიცნოთ სამხრეთ საქართველოს რამდენიმე კერა.

ქ ლ ა რ ჯ ე ტ ი

ობიზა — სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს კულტურულ-საგანმანათლებლო კერებს შორის უძველესი მონასტერი; ტაო-კლარჯეთის სამონასტრო კოლონიზაციის უტყუარი მემკვიდრის გიორგი მერჩულის (X ს.) სიტყვით, იგი კლარჯეთის „ყოველთა უდაბნოთა უწინარეს აღშენებულ არს“. ძველი ბაზილიკა IX საუკუნეში გუმბათიან ტაძრად გადაუკეთებიათ. იგი მდებარეობს მაღალ მთაზე, „შავშეთისწყლისა და ანაკერტს შორის, ჭიროხის აღმოსავლით, აჭარის მთის კალთასა“ (ვახუშტი).

ობიზა ადრეულ ძეგლებში ასე იხსენიება: „წმიდაი და დიდი უდაბნოი“, „განთქმული უდაბნო“, „დიდი უდაბნო კლარჯეთისაი“, „დიდებული ლავრა“, „უპირველესი ათორმეტთა უდაბნოთა“ და ა. შ.

ობიზაში ცხოვრობდნენ და შემოქმედებით საქმიანობას ეწეოდნენ ქართული კულტურის გამოჩენილი მოღვაწენი: გრიგოლ ხანძთელი (759—861), მიქაელ ბარეხელი (IX ს.), სერაპიონ ზარზმელი (IX ს.), გიორგი მაწყვერელი (IX—X სს.), გრიგოლ ობიზელი (IX—X სს.), ათანასე ობიზელი (XI ს.), ანტონ ობიზელი (XII ს.), ილარიონ ობიზელი (XIII ს.) და სხვ. იქ დამზადებულ ხელნაწერთა შორის გამოირჩევა 913 წლის სახარება, რომელიც ამჟამად ათონის ქართველთა სავანეშია დაცული.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ცნობილ ოქრომქანდაკებელთა ბეშქენ და ბეჭა ობიზართა მოღვაწეობა. მათი ნამუშავეები (ბერთის სახარების ყდის მოჭედებლობა, წყაროსთავის ოთხთა-

ვის ყდა და სხვ.) სრულად წარმოაჩენს როგორც XII—XIII საუკუნეების ქართული კულტურის მაღალ დონეს, ისე ობიზის, — შემოქმედებითი მუშაობის მძლავრი ცენტრის, — სილიადეს.

⟨ხანძთა — სამხრეთ საქართველოს უმნიშვნელოვანესი სავანე და უმთავრესი კულტურულ-ინტელექტუალური კერა, რომელიც VIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში დააარსა ზემოხსენებულმა გრიგოლ ხანძთელმა.⟩

დღეს ყველას, ვისაც კი ქართული სკოლა დაუშთავრებია, მეტნაკლები წარმოდგენა აქვს ამ მოღვაწეზე (ეს ბუნებრივია, რადგან საშუალო სკოლაში საგანგებოდ ისწავლება „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“). ადრე, წინა საუკუნეებში, ყოველ შემთხვევაში, XVIII—XIX საუკუნეებში მაინც, განსხვავებული ვითარება იყო: „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ არ ჩანდა, გრიგოლის ვინაობა ბურუსით იყო მოცული. ამ ძეგლს, როგორც ჩანს, არ იცნობდა ქართული ჰაგიოგრაფიული კრებულის შემდგენელი დომენტი მესამე; გრიგოლ ხანძთელზე ძალზე ზოგადად მსჯელობდა ანტონ პირველი.

1845 წელს იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ქართულ ხელნაწერებში „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ იპოვა პეტერბურგელმა ქართველმა მოღვაწემ, არქეოლოგმა და ლექსიკოგრაფმა ნ. ჩუბინაშვილმა, მაგრამ ამას მოსალოდნელი შედეგი არ მოჰყოლია. მისი აღწერილობა ჯვრის მონასტრის სიძველეთა, კერძოდ, იქაური ხელნაწერებისა, საკმაოდ გვიან (1889 წ.) დაიბეჭდა და მკითხველ საზოგადოებას ბევრი ვერაფერი მისცა (საგულისხმოა, რომ მის ჩანაწერებში მოხსენიებული ხანძთისა და შატბერდის ძებნა მეცნიერებმა ეფფრატის ხეობაში დაიწყეს).

1902 წელს იერუსალიმში გახლდათ ნ. მარი. მან გაიცნო ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია, დაძებნა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, წაიკითხა და მაშინვე გაიგო, თუ რა ძეგლთან ჰქონდა საქმე; გადმოიღო მისი პირი და პეტერბურგში დაბრუნებულმა გახაგრაძო ტექსტზე მუშაობა. თხზულების უკეთ გაგებისა და გრიგოლის სამოღვაწეო ადგილების დაზუსტებისა და შესწავლის მიზნით ნ. მარმა 1904 წელს იმოგზაურა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, მოიარა კლარჯეთი და შავშეთი, გაიცნო იქაური სიძველენი, დაადგინა ბევრი სავანის ადგილმდებარეობა (ამაში დიდად დაეხმარნენ ადგილობრივი ქართველები).

ხანგრძლივი მუშაობის შემდეგ, 1911 წელს, ნ. მარმა გამოსცა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ კრიტიკულად დადგენილი

ქართული ტექსტი და ბრწყინვალე რუსული თარგმანი, მოგზაურობის ამსახველი ვრცელი დღიური და ბევრი ძეგლის სურათი.

ასე დაუბრუნა ნ. მარმა ქართველ საზოგადოებრიობას სახელოვანი წინაპარი და მისი „ცხოვრება“.

გრიგოლ ხანძთელი იყო არა მხოლოდ ხანძთის საეპისკოპოსოს არსებელი, არამედ საერთოდ ტაო-კლარჯეთის სამონასტრო კოლონიზაციის ინიციატორი და სულისჩამდგმელი; ადგილობრივი უმძლესი ხელისუფლის, ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა მამამთავრის აშოტ კურაპალატის (გარდ. 826 წ.) დახმარებითა და ხელისშეწყობით, აგრეთვე მოწაფეთა და თანამოღვაწეთა დიდი ჯგუფის თანადგომით მან VIII საუკუნის 80-იან წლებში საფუძველი ჩაუყარა იქაურ სამონასტრო ცხოვრებას. მეტიც, გრიგოლმა, აშოტთან ერთად, სათავე დაუდო მთელ ეროვნულ-სახელმწიფოებრივ და კულტურულ-აღმშენებლობით საქმიანობას სამხრეთ საქართველოში.

გრიგოლმა თავდაპირველად გააშენა ხანძთა — კლარჯეთის საეპისკოპოსოს შორის ქრონოლოგიურად თბილის მომდევნო და მთელი მხარის სამონასტრო კოლონიზაციის საყრდენი ბაზა (ნ. მარის აზრით, ნუკა-საყდარი, სოფელ ფორთის ზემოთ, მდინარე კარჩხალის ხეობაში, ციცაბო კლდეზე, ძალზე მაღლა). მანვე დააარსა რამდენიმე მონასტერი კლარჯეთსა (შატბერდი, გუნათლე, მერე) და დასავლეთ საქართველოში (უბე). გრიგოლის ბაძვით მისმა ზოგიერთმა მოწაფემ და ახლობელმაც დაიწყო საეპისკოპოსოს მშენებლობა. კერძოდ, საბამ ადადგინა იშხნის ტაძარი, დავითმა დააარსა მონასტერი მიძნაძორში, ზაქარიამ — ბარეთელთაში, ილარიონმა — წყაროსთავში, თეოდორემ — ნეძვში, ქრისტეფორემ — კვირიკეწმინდაში და ა. შ.

გრიგოლ ხანძთელის სახელთანაა დაკავშირებული ტაო-კლარჯეთში კულტურულ-ლიტერატურული მუშაობის გაშლა და გაფართოება. ნიშანდობლივია, რომ ახალდაარსებულ მონასტრებში იგი წიგნსაცავებს უყრიდა საფუძველს. ჩანს, იმთავითვე გათვალისწინებული ჰქონდა, რომ თითოეული საეპისკოპოსოს მშენებლობის კერად უნდა ქცეულიყო. მართლაც, ასე მოხდა — ბევრი ზემოდასახელებული მონასტერი განათლების კერად ჩამოყალიბდა. ამაში მთავარი დამსახურება გრიგოლს მიუძღვის; არსებითად მისი თაოსნობით გაჩაღდა ტაო-კლარჯეთში მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა, საფუძველი ჩაეყარა იქაურ ლიტერატურულ სკოლას. გრიგოლი თვითონაც აქტიურად იღვწოდა შემოქმედებით არენაზე. მისი ბიოგრაფის ცნობით, გრიგოლს საბაწმინდის მონას-

ტრის წესის საფუძველზე თავისი ძმობისათვის ქტიტორული ტიპიკონი შეუდგენია; ხანძთაში კარგა ხანს ინახებოდა „საწელიწდო იადგარი“ — ლიტურგიკული კრებულები, რომლის დამზადებაში გრიგოლის როლი ერთობ დიდი ყოფილა.

გრიგოლ ხანძთელის მიერ დანერგილი ტრადიციები დიდხანს გრძელდებოდა როგორც ტაო-კლარჯეთში საერთოდ, ისე ხანძთაში კერძოდ. ხანძთელ მწერალთაგან, პირველ ყოვლისა, უნდა მოვიხსენიოთ ქართული პროზის დიდი ხელოვანი გიორგი მერჩულე, რომელმაც ხანძთაში დაწერა ჩვენი ეროვნული კულტურის ისტორიისათვის უდიდესი მნიშვნელობის ძეგლი „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ ან სრულად: „შრომაი და მოღვაწეაი ღირსადცხოვრებისაი წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაი, ხანძთისა და შატბერდისა აღმაშენებლისაი და მის თანა ხსენებაი მრავალთა მამათა ნეტართაი“ (951 წ.).

გიორგი მერჩულემ გრიგოლ ხანძთელის ახლობელთა ნაამბობითა და სხვადასხვა ისტორიულ-ლიტერატურული წყაროს საფუძველზე შეთხზა მრავალმხრივ საყურადღებო ძეგლი, რომლითაც გავეცნო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება, ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენის პირველი ეტაპის გამოჩენილი მოღვაწეები და იმ დროის კულტურული ვითარება. დიდად ფასეულია მისი ცნობები ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ.

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ დიდმნიშვნელოვანი საისტორიო წყაროა; ძველი საქართველოს ისტორიის მრავალი საცილობელი საკითხის გადასაჭრელად მის ჩვენებას გადაამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება. მაგრამ ეს არაა მთავარი. მთავარი ისაა, რომ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ დიდი მხატვრული ტილოა, ქართული სიტყვაკაზმული მწერლობის შედეგია. მის ავტორს აქვს დახვეწილი მხატვრული გემოვნება, ემარჯვება ბუნების სურათების ხატვა და მოქმედ პირთა ფსიქოლოგიური განცდების გადმოცემა.

გიორგი მერჩულე ქართული პროზის აღიარებული დიდოსტატია. მისი ნაწარმოები გამოირჩევა თემატიკური მრავალფეროვნებითა და იდეურ-აზრობრივი სიღრმით, ინტიმურ-ფსიქოლოგიური განცდებისა და ყოფითი რეაქციების სრულყოფილი ასახვით. მისთვის დამახასიათებელია ხატოვანი და ძარღვიანი, ზოგჯერ სადა და მარტივი ენა, ბრწყინვალე გამომსახველობითი ხერხები, განცდის სიწრფელე და უშუალობა.

ქართული საზოგადოებრივი და ფილოსოფიური აზროვნების

ისტორიის თვალსაზრისით გიორგი მერჩულის მსოფლმხედველობა ცხოველ ინტერესს იწვევს. მწერალი ოფიციალური ქრისტიანული იდეოლოგიის მტკიცედ დამცველია, ქადაგებს პატრიოტიზმისა და კაცთმოყვარეობას იდეებს. საყურადღებოა თხზულებაში ვადმოცემული ქართველთა ეროვნული მთლიანობის იდეა. გიორგი მერჩულის აზრით, „ქართლი“ მხოლოდ ეთნოგრაფიულ-გეოგრაფიული ერთეული როდია, საქართველოა ყველგან, სადაც ღვთისმსახურება ქართულ ენაზე სჩულებდა.

გიორგი მერჩულეს წვლილი შეუტანია ქართული ორიგინალური პიზნოგრაფიის განვითარებაშიც.

ხანძთის კულტურულ-ლიტერატურულ ტრადიციებზე აღზრდილმა ზოგიერთმა მოღვაწემ სხვაგანაც გამოიჩინა თავი — სხვა საგანებში განაგრძო მუშაობა და შესაძინევად გაამდიდრა ჩვენი საგანძური. მაგალითად, არსენ საფარელმა ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის თხზულებანი დაწერა მცხეთაში, მაკარი ლეთეთელი საბაწმინდაში მონაწილეობდა პირველი (უძველესი) ქართული თარიღიანი ხელნაწერის — 864 წლის მრავალთავის გადაწერაში და სხვ.

მწიგნობრულ-შემოქმედებითი საქმიანობა ხანძთაში შეინიშნება XI—XIII საუკუნეებშიც. დავითოწმებთ რამდენიმე ფაქტს: მოსე ხანძთელმა გადაწერა „საწელიწდო საწინასწარმეტყველო“ (1085 წ.), გიორგი ხანძთელმა (XI ს.) დაიხსნა ტყვედრავარდნილი სახარება და შესწირა „უღაბნოსა ხანძთისასა“, სტეფანე ხანძთელმა (XII—XIII სს.) გადაწერა დეკემბრის თვენი და ა. შ.

შატბერდი. (კლარჯეთის სავანეთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს შატბერდი) (ნ. მარის ვარაუდით, სოფელ ფორთის ეკლესია. პ. ინგოროყვა ამ ნაგებობას ხანძთად მიიჩნევდა). მისი მიწა-წყალი ჭერ კიდევ აშოტ კურაპალატმა შესწირა ხანძთის მონასტერს, ხოლო შემდეგ, 826 წლის ახლოს, ბაგრატ კურაპალატის (826—876) ზეობაში, გრიგოლ ხანძთელის თაოსნობით იქ აშენდა „სიქადულ ყოვლადვე მახლობელთა მონასტერთა“ — „დიდებული მონასტერი“ (გიორგი მერჩულე), „დიდი ლავრა“ (გრიგოლ ვაჩეძორელი), „დიდებული ლავრა“ (გიორგი მცირე).

გრიგოლ ხანძთელი — „ხანძთისა და შატბერდის აღმაშენებელი“ — ხშირად იმყოფებოდა შატბერდში, უშურველად ეხმარებოდა და ენერგიულად ხელმძღვანელობდა იქაურ ძმობას, მოუწოდებდა ეროვნულ-სარწმუნოებრივი მთლიანობისაკენ, უღვივებდა ლიტერატურულ ინტერესს.

(IX—X საუკუნეებიდან ცნობილია რამდენიმე შატბერდელი მოღვაწე.

პირველად უნდა დავასახელოთ (სდფრონ შატბერდელი) (IX—X სს.) — „შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმშენებელი და უკუნისამდე გვირგვინი მისი“ (გიორგი მერჩულე), ღვაწლმოსილი შემოქმედი.) რომელსაც, — გიორგი მერჩულის სიტყვით, — გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების აღწერაც კი ხელეწიფებოდა და შეეფერებოდა. მისი თაოსნობითაა დამზადებული სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად ცნობილი ხელნაწერი — 897 წლის სახარება — ქართულ თარიღიან ოთხთავთა შორის უძველესი და უძვირღასესი ნუსხა (გადაწერის ადგილის მიხედვით ხელნაწერს შატბერდის ოთხთავი ეწოდა, მაგრამ, რადგან დიდხანს სვანეთში ინახებოდა, სოფელ ადიშში, ამიტომ ადიშის ოთხთავის სახელიც დაუშკვიდრდა. ამჟამად დაცულია მესტიის მუზეუმში). ამ ხელნაწერის მნიშვნელობაზე ისიც მეთყველებს, რომ სახარების ქართული ტექსტი თუ მისი თარგმანი ფოტოტიპურად თუ სტამბურად რამდენჯერმე გამოქვეყნდა.

დიდ ინტერესს იწვევს სახარების მეორე შატბერდული ხელნაწერიც, რომელიც 936 წელს დაამზადა გაბრიელ შატბერდელმა, ხოლო 940 წელს მოხატა „კამარათ მწერალმა“ თევდორემ.

შატბერდელ მოღვაწეთა შორის გამოირჩევა გაწაფული კალიგრაფი (იოანე ბერა, რომელმაც 973 წელს გადაწერა და პარხალს შესწირა ოთხთავი) (ამიტომაც ეს ხელნაწერი პარხალის ოთხთავის სახელითაცაა ცნობილი. იგი ერთხანს თურქ-ოსმალთა ტყვეობაში იყო და ვახუშტი აბაშიძემ დაიხსნა (XVIII ს.), 1922 წელს კი ბედნიერი შემთხვევით გადაურჩა უცხოეთში გატანას).

(იოანე ბერას მიერ გადაწერილი ოთხთავი ფრიად მნიშვნელოვანია წინათონური რედაქციის სახარებათა შორის)

იოანე ბერამ — „მწერალმან შატბერდელმან“ 973—976 წლებში შეადგინა მოზრდილი კრებული, რომელიც შატბერდის კრებულის სახელითაა ცნობილი. მასში შესულია არაერთი ორიგინალური თუ თარგმნილი თხზულება. კერძოდ, გრიგოლ ნოსელის „კაცისა შესაქმნისათვის“, ებიფანე კვიპრელის „თულოთაი“, ბასილ კესარიელის „მხეტათვის სახისა სიტყუთაი“, იპოლიტე რომაელის თხზულებანი („დავითისთვის და გოლიადისთვის განმარტებაი“, „თარგმანებაი ქებაი ქებათაი“ და სხვ.), „თარგმანებაი დავითის ფსალმუნებისაი“ და ა. შ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია „მოქცევაი ქართლისაი“ — პირველხარისხოვანი ძველი ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრებისა და სარწმუნოებრივი მდგომარეობის

(ადრეული ხანიდან IX საუკუნემდე, ჩათვლით) შესასწავლად. არაა გამოორიცხული, რომ ამ დიდებული თხზულების ავტორი უცნობი შატბერდელი მოღვაწე იყოს.

იოანე შატბერდელის მიერ შედგენილი კრებული ნათლად წარმოაჩენს შატბერდელთა მაღალ სულიერ კულტურას, დიდ მეცნიერულ ცოდნას.

შატბერდში XI საუკუნეშიც ბევრი მწიგნობარი მოღვაწეობდა (გიორგი ათონელი, დავით ჯიბისძე, გრიგოლ ვაჩეძორელი, სტეფანე შატბერდელი და სხვ.)

როდესაც ბაგრატ მეოთხემ (1027—1072) ქართული ეკლესიის საქმეთა მოსაგვარებლად გიორგი ათონელი მოიწვია (XI საუკუნის შუა წლებში), მას საცხოვრებლად ჯერ ნეძვი მიუჩინა (ქართლში), შემდეგ შატბერდი — „დიდებული ლავრაი კლარჯეთს შინა“. მართალია, არაა ცნობილი, რა სახის საქმიანობას ეწეოდა საპატრიოსტუმარი შატბერდში, მაგრამ, საფიქრებელია, სასიკადალო შემოქმედი არც იქ იქნებოდა გულხელდაკრეფილი. რასაკვირველია, არც ისაა ინტერესს მოკლებული, რომ ათონელ მოღვაწეს საცხოვრებლად შეურჩიეს შატბერდი, რომელიც ჯერ კიდევ „დიდებულ ლავრად“ იწოდებოდა.

XI საუკუნეშივე გრიგოლ ვაჩეძორელმა „დიდსა ლავრასა შატბერდსა“ გადაწერა ბასილ დიდისა და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა თარგმანების შემცველი ნუსხა.

ორიოდე სიტყვა სტეფანე შატბერდელზე. ათონის ქართველთა მონასტრის მოღვაწეებმა გიორგი ათონელის მიერ თარგმნილი სახარების ავტოგრაფი დიდ წიგნსაცავში შეინახეს და მას აღარც კი ეკარებოდნენ. მის ნაცვლად ეკლესიაში ჰქონდათ მისი პირი — „საეკლესიო სახარებაი“, რომელსაც იყენებდნენ დედნად ახალი ნუსხებისათვის. ვინმე ზაქარია ბერმა მოახერხა გიორგისეული ტექსტის წიგნსაცავში შენახული ავტოგრაფიდან გადმოწერა. მისი ხელნაწერიდან კი პირი დაამზადა სტეფანე შატბერდელმა. სწორედ სტეფანეს ხელნაწერიდან მომდინარეობს ვანის სახარება, როგორც ამას მისი გადამწერი იოანე რომანაელი გვაუწყებს.

შატბერდიდან, — გარდა დასახელებულისა, — უნდა იყოს ზოგიერთი სხვა ხელნაწერიც. სახელდობრ, ქსნის ოთხთავი, რომელიც ბალეოგრაფიული ნიშნებითა და ტექსტობრივ-ენობრივი ცვალებების მიხედვით IX—X საუკუნეთა მიჯნას უნდა ეკუთვნოდეს, ვრცელი ჰომილეტიკური კრებული — უდაბნოს მრავალთავი (X ს.), მოსე ხანძთელის მიერ „დიდებულისა ლავრისა შატბერდისათვის“ 1085 წელს გადაწერილი „საწელიწდო საწინასწარმეტყველო“,

XII—XIII საუკუნეებში გიორგი მროველის ბრძანებით „ლავრასა დიდსა შატბერდსა“ გადაწერილი კრებული და ა. შ. საგულისხმოა, რომ 826 წლის ახლოს დაარსებული ქართული სავანე — ეროვნული სულიერი კულტურის მძლავრი კერა — XII—XIII საუკუნეებშიც „დიდ ლავრად“ იხსენიებოდა!

პარეხი — გამოქვაბულთა კომპლექსი მდინარე კარჩხალის ხეობაში. სავანე დააარსა მიქაელ პარეხელმა (IX ს.) რომელსაც გარს ეხვია თანამოღვაწეთა დასი. ადრე ძველ ქართველ მოწესეთა საიმედო საფარი იყო, მაგრამ დროთა განმავლობაში დაინგრა, გაუკაცრიელდა და დავიწყებას მიეცა. ნ. მარმა დიდი ძიების შედეგად დაადგინა მისი ადგილმდებარეობა, გამოავლინა ეკლესიებისა და სატრაპეზოს — სემინარია-სასწავლებლის ნანგრევები, აგრეთვე საცხოვრებელი გამოქვაბულები.

პარეხში ადრევე გაჩაღებულა ლიტერატურული საქმიანობა. იქაურ მოღვაწეებს აღუწერიათ სავანის დამაარსებლის თავგადასავალი. „მიქაელ პარეხელის ცხოვრება“, რომელსაც, სამწუხაროდ, არ მოუღწევია, IX საუკუნის ძველი იქნებოდა. იგი უთუოდ შეიცავდა ცნობებს სამცხისა და კლარჯეთის პოლიტიკურ-საზოგადოებრივი და საეკლესიო-სარწმუნოებრივი ცხოვრების შესახებ.

პარეხში მოღვაწეობდა თავის დროზე საკმაოდ აღიარებული მწერალი ილარიონი (IX—X სს.), რომელიც, გიორგი მერჩულის სიტყვით, ისეთი სახელით სარგებლობდა, რომ მისგან გრიგოლ ხანძთელის თავგადასავლის აღწერასაც კი მოელოდნენ.

თავისთავად საგულისხმო ფაქტია: პარეხიდან ვიცნობთ მწერალს, რომლის ლიტერატურულ შემკვიდრეობას არ მოუღწევია; გვაქვს ცნობა იქ შეთხზულ ძეგლზე, რომელიც არ შემონახულა, რომ არა შემთხვევით გადარჩენილი ორიოდე ცნობა, არავითარი წარმოდგენა არ გვაქნებოდა კლარჯეთის ამ ძველ სამწერლობო კერაზე.

ბერთა — მონასტერი მდინარე კარჩხალის ხეობაში, მაღალ მთაზე. იქ ბერმონაზვნური ცხოვრების გაჩაღება IX საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება. მომდევნო ხანაში იგი გაძლიერდა და ქართული მწერლობის კერად იქცა.

განთქმულია ბერთის ოთხთავები: 1. მეათე საუკუნის მეორე ნახევარში გადაწერილი, რომელიც 1830 წელს წაიღეს ამერიკელმა მისიონერებმა და დღესაც ოკეანის გაღმავ; 2. ბეშქენ ობიზ-

რის მიერ დამზადებულ ოქროქედურ ყდაში ჩასმული (XII ს.).
ცნობილია იქაური მოღვაწე, „ბერთას აღზრდილი“ ზეკეპე (X ს.), რომელიც ოლიმპზე ამრავლებდა ხელნაწერებს.

ბერთაში ლიტერატურული კერის არსებობას ადასტურებს მონუმენტური ნაგებობის — სემინარია-სასწავლებლის შენობის ნაშთიც.

თურქ-ოსმალთა მიერ კლარჯეთის ხელში ჩაგდების შემდეგ ბერთის მონასტერი ერთხანს შესამჩნევ როლს ასრულებდა ისლამის გამავრცელებელთა წინააღმდეგ საბრძოლველად ადგილობრივ ქრისტიანთა დარაზმვაში. შემდგომ ხანაში იგი გაძარცვეს და მეჩეთად გადააკეთეს, თუმცა, მისი გავლენა იქაურ ქართველებზე მაინც კარგა ხანს შეინიშნებოდა. ფრანგი მეცნიერების ნიკოლ და ჟან-მიშელ ტიერების ცნობით, ბერთის ტაძარი ამჟამად აღარ არსებობს.

მიძნაძორი — მონასტერი მდინარე კარჩხალის ხეობაში. დაარსდა IX საუკუნის პირველ ნახევარში. ადრე საკმაოდ დიდი ყოფილა; ეკლესიასთან იყო მრავალი ნაგებობა, რომელთა ნანგრევებს ჩვენი საუკუნის დამდეგს, როდესაც იქ გახლდათ ნ. მარა, დიდი ფართობი ეჭირათ. ძველ ქართველთა სამოღვაწეო ადგილი, — გაძარცული და გაპარტახებული, — სიბრალულის გრძნობას იწვევდა.

მიძნაძორში მოღვაწეობდნენ მიქაელ პარეხელი (IX ს.), კვირიკე მიძნაძორელი (X ს.), ზოსიმე მიძნაძორელი (XVI ს.) და სხვა ქართველი მწიგნობრები.)

წყაროსთავი. ძველ საქართველოში ცნობილი იყო წყაროსთავის ორი დიდი ტაძარი; ერთი ჯავახეთში, კარწახის ტბასთან (იქაური საკათედრო ტაძარი მწიგნობრობის თვალსაზრისით ინტერესს არ იწვევს. ყოველ შემთხვევაში, იქაურ მასწავლას არ ვიცნობთ), მეორე კლარჯეთში, მდინარე კარჩხალის მარცხენა მხარეს. ნ. მარი იყო პირველი მეცნიერი, ვინც ნახა იქაური ნანგრევები, იგი მიიჩნია საგანმანათლებლო კერად, იქაც შენიშნა სემინარია-სასწავლებლის დარბაზი.

წყაროსთავის მონასტერი IX საუკუნის პირველ ნახევარში დაარსდა. იქაურ მოღვაწეთაგან ვიცნობთ ექვთიმე გრძელს, გიორგი-პროხორე შავშელს, ეგნატი ხუცესმონაზონს, საბა მწერალსა და სხვ.

ექვთიმე გრძელი განსწავლული პოლემისტი იყო, მონაწილე-

ობდა ქართველ-სომეხთა საეკლესიო-სარწმუნოებრივ პაექრობაში (ლრტილა, 1046 წ.); გიორგი-პროხორე შავშელი იქ აღიზარდა, იქ ვაიწნო და შეიყვარა სამონასტრო ცხოვრება, ხოლო შემდეგ საფუძველი ჩაუყარა ჯვრის სავანეს იერუსალიმის ახლოს; ეგნატი ხუცესმონაზონი (XI ს.) ძველი ხელნაწერების გამრავლებაზე ზრუნავდა, საბა მწერალი (XIII ს.) ხელნაწერებსაც ამრავლებდა და იამბიკოებსაც თხზავდა და ა. შ.

წყაროსთავიდან მოღწეულია რამდენიმე ხელნაწერი. მაგალითად, სახარება, რომელიც იოანე ფუკარალისძესა და გიორგი სეთისძეს გადაუწესხავთ 1195 წელს (მოუჭვდავს იგი ბექა ოპიზარს).

წყაროსთავიდანვეა მეორე სახარებაც, რომელიც სოფრონ მწიგნობარს მოუგია 1193—1207 წლებში. მისი ყდაც ბექა ოპიზარს მოუჭვდავს. სამწუხაროდ, ეს ყდა კარგა ხანია დაკარგულია.

ანჩი — კლარჯეთის უძველესი საეპისკოპოსო კათედრალი და მნიშვნელოვანი კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა (იქ კათედრალის დაარსებას VI—VII საუკუნეებით ათარიღებენ.)

კლარჯეთის ისტორიული მოვლენების მსვლელობაში ანჩი აქტიურ როლს ასრულებდა. მისი ძლიერება და ავტორიტეტი ხელს უწყობდა კლარჯეთის ქრისტიანული სავანეების განმტკიცებასა და ქართული სახელმწიფოებრიობის აღმდგენ მამულიშვილთა საქმიანობას, ხალხს ამხნელებდა და რაზმავდა მოძალებული მაჰმადიანობის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

ანჩელ მოღვაწეებს ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ კლარჯეთის სხვა სავანეების მწიგნობრებთან. ამან კი მათაც გაუღვივა ლიტერატურული ინტერესი, ზოგმა მოკრძალებული წვლილიც შეიტანა ქართული მწერლობის სავანძურში. ასეთ მოღვაწეთაგან შეგვიძლია დავასახელოთ ეზრა ანჩელი (X ს.), რომელსაც დაუწერია ექვთიმე პალესტინელის საგალობელი, და განსაკუთრებით იოანე ანჩელი (XII—XIII სს.), რომელსაც ეკუთვნის პატრიოტული გრძნობით გამთბარი „გალობანი ანჩის ხატისანი“. აქვე დავძენთ, იოანემ, თამარ მეფის ბრძანებით, ანჩის ხატი ბექა ოპიზარს მოაჭედვინა.

ბექას მიერ მოჭედული ხატი — ქართული ოქრომქანდაკელობის შედეგია — კლარჯეთში მაჰმადიან დამპყრობთა დამკვიდრების შემდეგ, 1664 წელს, თბილისში ჩამოიტანეს და ერთ-ერთ ეკლესიაში — „საპატრიარქოს საკათედრო ეკლესიასა ღვთისმშობლისასა“ — დაასვენეს. ამის შემდეგ ამ ტაძარს, — VI საუკუნის

ქართული ხუროთმოძღვრების დიდებულ ძეგლს, რომელიც დაჩი უჯარმელის მეფობაში უნდა იყოს აგებული, — ანჩისხატის ტაძარი, ანჩისხატი ეწოდა.

იოანე ანჩელის მიერ ხოტბაშესხმული და ბექა ოპიზარის მიერ მოჭედული ხატი ამჟამად საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმშია დაცული.

გაი

იზხანი. ოლთისისწყლის მარჯვენა ნაპირზე, მაღალ ტაფობზე აღმართულია იზხნის „ეკლესია გუმბათიანი, დიდშუენიერად ნაგები“ (ვახუშტი). საეპისკოპოსო კათედრალი იქ ადრევე არსებობდა (VII ს.), ტაძარი „მეორედ აღაშენა“ 826 წლის ახლოს გრიგოლ ხანძთელის დეიდაშვილმა და თანამოღვაწემ საბა იზხნელმა (შემდეგ იგი რამდენჯერმე გადააკეთეს) ადგილობრივ მკვიდრთა შორის უკანასკნელ ხანამდე გავრცელებული იყო ასეთი გამოჩენილი: „განთქმულია სილამაზე ოშკისა, ადგილმდებარეობა ხახულისა და მხატვრობა იზხნისაო“. ძველი მხატვრობა ახლა თითქმის მთლიანად წარხოცილია, აქა-იქ შემორჩენილია ორიოდ ფრესკა.

იქაურ მოღვაწეთაგან ცნობილია საბა იზხნელი (VIII—IX სს.), ვისაც კათედრალის აღდგენასთან ერთად მიეწერება იბოლიტე რომაელის თხზულებათა თარგმნა, ილარიონ იზხნელი (X—XI სს.), ვისი თაოსნობითაც დამზადდა ასკეტიკური ძეგლების კრებული, მესტიის სახარება (1033 წ.) და სხვა წიგნები, ამბერკი იზხნელი (XVI ს.), რომელმაც განაახლებინა და გააცხოველებინა 1233 წლის ძვირფასი კრებული და ა. შ.

იზხანში ლიტერატურული საქმიანობის გაშლას და ხელნაწერთა სიმრავლეს ადასტურებს ზოგიერთი ნუსხის მინაწერიც. მაგალითად, შატბერდის კრებულის მინაწერი („ესე კაცისა შესაქმეი დაიწერა დედითა იზხნისაითა“), პარხლის მრავალთავის გადამწერის ცნობა („ესე მამათა ცხორებაი, რომელი პარხალს არა ეწერა, იზხნით მოვიღე და მით გავასრულე“) და სხვ. მ. ბროსეს უნახავს 1034 წელს იზხანში გადაწერილი ეტრატის სახარების ნაწყვეტები. ი. ჯავახიშვილი „დავითისა და ტირიჭანის წამებას“ იზხანს უკავშირებდა.

ოშკი. თორთუმის ციხის ახლოს, თორთუმის ტბაში ჩამდინარე თორთუმისწყლის შესართავთან, მაღალ მთაზე, სოფელ ოშკში

შემონახულია დიდი ტაძარი (X ს.), რომელიც გაცეხას იწვევს გრანდიოზულობით, სილამაზით, სამკაულებით, ჰარმონიული სტილით. მოცულობით მას ბაგრატის ტაძარი, სვეტიცხოველი და ალავერდის კათედრალი თუ შეედრებიან.

ოშკი თავის დროზე მწიგნობრობის აღიარებული კერა იყო. მონასტრის ტერიტორიაზე შემორჩენილია ნანგრევები დიდი ნაგებობისა, რომელიც სემინარია-სასწავლებლის შენობა უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, იქ ეწეოდნენ ნაყოფიერ ორიგინალურ შემოქმედებით მუშაობას ოშკელი მწიგნობრები, იქ იწერებოდა და ითარგმნებოდა თხზულებანი, იქ მზადდებოდა ხელნაწერები.

უკვე X საუკუნეში მოღვაწეობდა იქ გრიგოლ ოშკელი, რომელიც ეწეოდა მთარგმნელობით საქმიანობას. კერძოდ, მან თარგმნა გრიგოლ ღვთისმეტყველის „საკითხავი სამხილებელი არიანოსთა და ევნომიანოსთა ბოროტად უწყსოებისაი“ და, საფიქრებელია, მისივე „ქებაი და შესხმაი ნეტარისა კესარიოს ძმისა თვისისაი“.

იმავე საუკუნეში ოშკში მოღვაწეობდნენ სხვა მწიგნობრებიც. სახელდობრ, სტეფანოზ ოშკელი, რომელმაც „დიდებულსა ლავრას ოშკს“ გადაწერა „სამოთხე“ — იოანე ოქროპირის, ეფრემ ასურისა და სხვათა სწავლათა თარგმანების შემცველი კრებული (ეს ხელნაწერი მან 977 წელს დაამზადა ცნობილი ათონელი მოღვაწეების იოანე-თორნიკესა და იოანე-ვარაზგაჩეს დავალებით); იოანე ჩირა, რომელმაც იმავე ათონელი მოღვაწეების დაკვეთით X საუკუნის 70-იან წლებში გადაწერა „იოანე ოქროპირის ცხოვრება“ და კოზმან ვესტიტორის „აღმოყვანებისათვის ნაწილთა წმიდისა იოანე ოქროპირისათა კომანით ქალაქად სამეუფოდ კოსტანტინეპოლედ“.

ოშკის ლავრაში გადაწერილ წიგნთა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ბიბლიის ხელნაწერი, რომელიც სავცნიერო ლიტერატურაში ოშკის ან ათონის ბიბლიის სახელითა ცნობილი (ეს უკანასკნელი სახელი მას ეწოდა ახლანდელი ადგილსამყოფელის მიხედვით). იგი „ლავრასა შინა დიდსა ოშკს“ დაუმზადებიათ 978 წელს მიქაელ ვარაზგაჩეს ძეს, სტეფანე მწერალსა და გიორგი გელასის ძეს იოანე-თორნიკეს, — გამოჩენილი სარდლისა და მოღვაწის, — დავალებით.

ოშკის ბიბლია უძველესი თარიღიანი ნუსხაა ბიბლიის ქართული თარგმანის შემცველ ხელნაწერთა შორის და ძველი აღთქმის წიგნების თარგმნისა და რედაქციის საკითხების შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ზემოხსენებული მიქაელ ვარაზ-ვაჩეს ძე არის ცნობილი ჰიმნოგრაფი მიქაელ მოდრეკილი, რომელმაც 978—988 წლებში შეადგინა ვეებერთელა ჰიმნოგრაფიული კრებული და მასში შეიტანა როგორც თავისი ორიგინალური ჰიმნები, ისე ბევრი ქართველი ჰიმნოგრაფის (იოანე მტბევეარის, იოანე მინჩხის, ეზრასა და სხვ.) პოეტური ქმნილებანი (ზოგ მკვლევარს მიქაელ მოდრეკილი შატბერდელ მოღვაწედ მიაჩნია). ძველი ქართული სასულიერო პოეზიიდან მხოლოდ ამ კრებულს რომ მოედწია, ჩვენ მაინც გარკვეული წარმოდგენა გვექნებოდა ქართული ჰიმნოგრაფიის სიღრმესა და მრავალფეროვნებაზე.

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა ოშკში გრძელდებოდა XI საუკუნეშიც (ეფრემ დიდი ოშკელი, შემდგომ შავი მთის მოღვაწე; გაბრიელ ოშკელი, რომელმაც 1033 წელს გადაწერა მესტიის სახარება და სხვ.).

ცხულის. თორთუმისწყლის მარცხენა შენაკადის, ხახულისწყლის პირას, სოფელ ხახულში, „შუენიერს, კარგს ადგილს“ დგას „დიდი, გუმბათიანი, დიდშუენიერად გებული“ (ვახუშტი) ტაძარი, „დიდი ლავრა“, როგორც მას ძველად უწოდებდნენ. მისი აგება მიეწერება დავით კურაპალატს (გარდ. 1001 წ.).

თურქ-ოსმალთა ბატონობის ხანაში მონასტერი დასუსტდა და დაეცა. დიდი ეკლესია — ცენტრალურ-გუმბათიანი ტაძრისა და ხამნავიანი ბაზილიკის სინთეზი — მეჩეთად გადააკეთეს. გამაჰმადიანებული ქართველების ზრუნვის შედეგად ძველმა ნაგებობამ, შედარებით, უკეთ მოაღწია უკანასკნელ ხანამდე.

ხახულის სავანეში X—XI საუკუნეებში საკმაოდ ჩქეფდა ლიტერატურული ცხოვრება. იქაურ მოღვაწეთაგან ცნობილია იოანე ხახულელი, ბასილ ბაგრატის ძე, დავით თბილელი და სხვ. იქაურ ტრადიციებზე აღიზარდა გიორგი ათონელი.

იოანე ხახულელის (X—XI სს.) თაოსნობით გადაიწერა რამდენიმე წიგნი; ბასილ ბაგრატის ძე (XI ს.) განსწავლული იყო ფილოსოფიაში, მონაწილეობდა ერთნაირი ჰიმნოგრაფიის განვითარებაში (მან სხვადასხვა სალექსო ფორმის გამოყენებით შეთხზა ექვთიმე ათონელის საგალობლები); დავით თბილელმა (XI ს.) გადაწერა იოანე ოქროპირის თარგმანება იოანეს თავისა (მასთან ერთად იღვწოდნენ გიორგი კახი, სტეფანე გრძელი, საბა დაყუდებული და სხვ.); იქაური მწიგნობარია გრიგოლ ხახულელი, რომლის სახელი ათონური თვენის ხელნაწერმა (X—XI სს.) შემოგვიჩინა; გიორგი ათონელი ხახულს მიიყვანეს 1019 წელს, როდესაც

იქ რამდენიმე მწერალი მოღვაწეობდა. პატარა გიორგი აღსაზრდელად მიაბარეს ილარიონ თულელს, რომელიც „ვითარცა მთაეზი ბრწყინვიდა კრებულსა შორის მამათსა“. იქ ცხოვრობდა იგი 1019—1022 და 1034—1036 წლებში. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ მომავალი დიდი მწერლის სულიერ ფორმირებაში, მშობლიური კულტურისადმი ინტერესის აღძვრასა და სიყვარულის გავლენებში ხახულის მწიგნობართა წრემ გარკვეული როლი შეასრულა.

ხახულის მონასტრის ბიბლიოთეკიდან მოღწეულ წიგნებს უკანასკნელ წლებში მიემატა კიდევ ერთი ხელნაწერი — გ. პატარაიას მიერ დიარბეჭირიდან (თურქეთი) ჩამოტანილი სვინაქსარი, რომელიც 1210 წელსაა გადაწერილი ზაქარია ფანასკერტელის შეკვეთით.

პარხალი — მონასტერი მდინარე პარხლის ხეობაში, ლაზისტანის ანუ პონტოს მთაგრეხილის აღმოსავლეთ კალთაზე. დაუარსებია დავით კურაპალატს X საუკუნეში. მამამდიანთა მომძლავრების შემდეგ ბაზილიკური ნაგებობა მეჩეთად გადაუკეთებიათ.

პარხლის მოღვაწეთა შორის განსაკუთრებით ნაყოფიერი მწიგნობარი ყოფილა გაბრიელ პატარა (X—XI სს.), რომელსაც გადაუწესხავს რამდენიმე წიგნი. სახელდობრ, პარხლის ოთხთავი-ნუსხურ ოთხთავთა შორის ერთ-ერთი უძველესი ხელნაწერი, მამათა სიტყვები და საკითხავები და პარხლის მრავალთავი, რომელიც შეიცავს იოანე ოქროპირის, გრიგოლ ნოსელისა და სხვათა საკითხავებს, იოანე ბოლნელის ქადაგებებს, შუშანიკისა და აბო თბილელის „წამებათა“ ტექსტებსა და სხვა ძეგლებს. ამ ვეებერთელა კრებულის დამზადებისას გაბრიელი თავდაპირველად მხოლოდ დედათა ცხოვრების ამსახველი ძეგლების გადაწერას ამირებდა, შემდეგ გვემა განავრცო და სამუშაო გაზარდა: „მამათა ცხოვრებაი, რომელი პარხალს არა ეწერა, იშხნით მოიღო და მიიგასარულა“.

პარხლის მრავალთავი გაფართოებული შინაარსისა და დიდი მოცულობის გამო მრავალთავის თავისებური ტიპია, რომლის შექმნა-ჩამოყალიბება ტაო-კლარჯეთის ლიტერატურულ სკოლას უკავშირდება. მრავალთავის ასეთი რედაქციის შემუშავებაში გაბრიელ პარხლელის წვლილი ერთობ საპატიოა.

ტანა — „ეკლესია გუმბათიანი, დიდი, შუენიერად ნაგები, კეთილშუენიერს ადგილს“ (ვახუშტი), ოლთისისწყლის მარჯვენა

მხარეს (გ. ჩუბინაშვილის აზრით, აშენებულია VII საუკუნეში, რესტავრირებულია IX—X საუკუნეთა მიჯნაზე) მალე იქცა არა მხოლოდ საეკლესიო-სარწმუნოებრივ, არამედ სახელმწიფოებრივ ცენტრად, ზოგჯერ ქართველ მეფეთა სამყოფადაც. ძველი შენობა ბევრჯერ გადაკეთდა, სამხედრო ნაგებობადაც იქცა, დაინგრა კიდევც, მაგრამ მნახველზე მაინც წარუშლელ შთაბეჭდილებას ტოვებს. აქი ამიტომაც წერდა ერთი უცხოელი, ბანის კათედრალი, — კონსტანტინოპოლის გამოკლებით, — მთელ აღმოსავლეთში ულამაზესი და უმშვენიერესი ტაძარი.

ბანაში გაჩაღებული ლიტერატურული საქმიანობის შესახებ ცნობები ნაკლებადაა მოღწეული. ჩანს, უამთა სიავემ ტაოს მწიგნობრული კერების მემკვიდრეობა სხვაზე ადრე შემუსრა და გაანადგურა. მიუხედავად ამისა, ჩვენს ხელთ არსებული ორიოდ ცნობითაც შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ბანაში დამკვიდრებული ქართველები მეზობელი კერების ბინადრებს არ ჩამორჩებოდნენ. ნათქვამის საილუსტრაციოდ საკმარისია მოვიგონოთ ზაქარია ბანელის (XI ს.) თაოსნობით დამზადებული ხელნაწერები (იხ. კონსტანტინოპოლი).

მ ა ვ შ ე თ ი

ტბეთი — შავშეთის უმთავრესი სამწერლობო კერა, შძლავრი კათედრალი, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე დიდ როლს ასრულებდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ტბეთის დიდებული ტაძარი, ქართული ხუროთმოძღვრების ეს შესანიშნავი ძეგლი, ერისთავთერისთავმა აშოტ კუხმა ააგო X საუკუნის დასაწყისში.

ტბეთის ლიტერატურული კერის პირველი წარმომადგენელია კათედრალის პირველივე მღვდელმთავარი სტეფანე მტბევარი, IX—X საუკუნეთა მიჯნის მწერალი, რომელიც თავის დროზე დიდი სახელითა და ავტორიტეტით სარგებლობდა. 914—918 წლებში მან დაწერა პაგიოგრაფიული თხზულება „წამებანი წმიდისა მოწამისა გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყველის ციხით“, რომელშიც აღწერა ქართველ მამულიშვილთა ვეკაცური თავგანწირვა სამშობლოსათვის, ქართველი მეთაურის გობრონის მოწამებრივი თავგადასავალი.

X საუკუნეში ტბეთში მოღვაწეობდა ჰიმნოგრაფი იოანე მტბევარი. მისი ჰიმნები გვხვდება მიქაელ მოღრეკილის კრებულში,

რაც საფიქრებელს ხდის, რომ 978—988 წლებში, როდესაც მიქაელი ქართული სასულიერო პოეზიის ძვირფას ქმნილებებს კრებდა, იოანე მტბევარი უკვე აღიარებული ჰიმნოგრაფი იყო.

იოანე მტბევარი ზრუნავდა ქართულ ხელნაწერთა გამრავლებაზეც. მის სახელთანაა დაკავშირებული ტბეთის სახარების (995 წ.) დამზადება, სვანური მრავალთავის შედგენა და ა. შ.

X საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწეა დავით ტბელი ან მტბევარი, რომელმაც ბერძნულიდან თარგმნა „მართას ცხოვრება“, „ბარლაამის ცხოვრება“, „გრიგოლ ეპისკოპოსის ცხოვრება“ და სხვა წიგნები.

მომდევნო ხანიდან შეგვიძლია დავასახელოთ აკვილა მტბევარი, რომელმაც 1002 წელს გადაწერა „წმინდანთა ცხოვრება“, პავლე მტბევარი (XII ს.), რომელმაც იოანე ფუჟარალისძეს გადააწერინა ოთხთავი, იოანე მტბევარ-საფარელი (XII ს.), რომელმაც დამზადებინა წყაროსთავის ოთხთავი და სხვ. ზოგიერთი მკვლევარი ტბეთს უკავშირებს ცნობილი მწერლისა და მეცნიერის აბუსერისძე ტბელის (დაახლ. 1190—1240) საქმიანობას.

დასასრულ სისი უნდა აღვნიშნოთ, რომ მოღწეულია „ტბეთის სულთა მატანიის“ ტექსტი (XII—XVI სს.), რომელშიც უხვადაა ცნობები აჭარა-შავშეთის ისტორია-გეოგრაფიაზე.

ჩვენ დავამთავრეთ ტაო-კლარჯეთის (კონკრეტულად, ტაოს, კლარჯეთის, შავშეთის) სავანეებზე საუბარი. აქ დამოწმებული მცირე ცნობებიდანაც ჩანს, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს კერებს შორის გარკვეული კავშირურობითობა არსებობდა. სხვადასხვა სავანის მოღვაწენი ხშირად ეხმარებოდნენ ერთმანეთს, თანამშრომლობდნენ ერთმანეთთან და ა. შ. მაგალითად, როგორც აღვნიშნეთ, იოანე ბერამ 973 წელს შატბერდში გადაწერა და პარხალს შესწირა ოთხთავი; მოსე ხანძთელმა 1085 წელს ეგნატი წყაროსთაველის დავალებით შატბერდისათვის გადაწერა „საწე-ლიწლო საწინასწარმეტყველო“; შატბერდის კრებულის ერთი ნაწილი „დაიწერა დედითა იშხნისაითა“; პარხლის მრავალთავის გამამწერი სარგებლობდა პარხლური დედნით, მაგრამ, რადგან ის ნაკლებ იყო, „იშხნით მოიღო და მით გაასრულა“ (მსგავსი მაგალითების მოხმობა მრავლად შეიძლება). საგულისხმოა, რომ იქაურ მოღვაწეებს შორეულ კერებთანაც კი ჰქონდათ კონტაქტი. მაგალითად, სახელგანთქმული ოშკის ბიბლია (978 წ.) ოშკელმა მწიგნობრებმა (მიქაელ ვარაზეანეს ძემ, სტეფანე მწერალმა, გიორგი გელასის ძემ) ათონელი მოღვაწის იოანე-თორნიკეს დაკვეთით და-

ამზადეს. ამ უკანასკნელისა და იოანე-ვარაზეაჩეს დაკვეთით სტეფანე ოშკელმა 977 წელს გადაწერა „სამოთხე“. მათივე დაკვეთით ნუსხებს ამზადებდა იოანე ჩირაყ.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს კულტურულ-ლიტერატურულ ტრადიციებზე აღზარდილი ბევრი მწიგნობარი შემდეგ სხვაგანაც ნაყოფიერ შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდა. მაგალითად, მაკარი ლეთეთელი (IX ს.) მოღვაწეობდა საბას ლავრაში, იოანე ხახულელი (X—XI სს.) — ათონზე, ზეკეპე ბერთელი (X ს.) — ოლიმპზე, კვირიკე მიძნადორელი (X ს.) — სინის მთაზე, ეფრემ დიდი ოშკელი (XI ს.) და ანტონ ტბელი (XI ს.) — შავ მთაზე, გიორგი-პროხორე წყაროსთაველი (XI ს.) — იერუსალიმში, ზაქარია ბანელი (XI ს.) — კონსტანტინოპოლში და სხვ.

მას შემდეგ, რაც ტაო-კლარჯეთის კერების მნიშვნელობა დაეცა (თურქ-სელჩუკთა მოძალეებისა და იმ მხარის საომარ ასპარეზად ქცევის შედეგად) ბევრი იქაური მოღვაწე უცხოეთში გაიხიზნა. იქაურ ხელნაწერთაგან ბევრი დაიკარგა, ზოგი კი სხვა კუთხეში გადაიტანეს. სხვათა შორის, ამ ხელნაწერთა ნაწილი ახლაც გაფანტულია. მაგალითად, ბერთის ოთხთავი (X ს.) ამერიკაშია, ტბეთის ოთხთავი (995 წ.) — სანქტ-პეტერბურგში, ოპიზის სახარება (1913 წ.) — ათონზე და ა. შ.

როგორც ამ მოკლე მიმოხილვიდან ჩანს, ტაო-კლარჯეთის კერებისა და იქ გაჩაღებული კულტურულ-შემოქმედებითი მუშაობის შესახებ XIII საუკუნიდან ჩვენ თითქმის არაფერი ვიცით. მართალია, აქა-იქ, ამა თუ იმ კერაში შემდეგაც გრძელდებოდა მუშაობა, მაგრამ, რასაკვირველია, არა ადრინდელი ძალითა და მასშტაბით, თურქ-ოსმალთა მომძლავრებამ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს დედსამშობლოდან ჩამოშორებამ (XVI ს.) ჩაკლა იქ ლიტერატურული ცხოვრება და შეწყვიტა კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა.

მიუხედავად გვიან ხანაში დაცემა-განადგურებისა, „ტაო-კლარჯეთის მონასტრებს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდათ ჩვენი მწერლობის ისტორიაში; იქ დიდდა ლიტერატურული შემოქმედება. ასე, რომ, უდიდესი ნაწილი იმ საგანძურისა, რაც ჩვენ მოგვებოვება მეცხრე-მეთექვსმეტე საუკუნეებიდან, შექმნილია იმ მონასტრებში. იქ ჩამოყალიბდა ტაო-კლარჯეთის საგანგებო სალიტერატურო სკოლა, ერთნაირად აღმოცენებული, რომელმაც შეიმუშავა თავისი საკუთარი გრამატიკა, ენა, ხელი და მიმართულება. ქართველთა შემოქმედებითი ენერგია იმდენად გაიზარდა იმ მონასტრებში, რომ ტაო-კლარჯეთის საზღვრებში ის ვეღარ დაეტია,

ამიტომ მან გადალახა ეს საზღვრები, გამოვიდა თავისი კალაპოტიდან და ფართო ნაკადით გადავიდა მცირე აზიის სხვადასხვა პუნქტში და მერე ათონის ნახევარკუნძულზე, სადაც მან შექმნა ჩვენი მწერლობის მხალი ცენტრი ივერიის მონასტრის სახით. ათონის სამონასტრო და სალიტერატურო წრე თავდაპირველად წარმოადგენდა ვეებერთელა ტაო-კლარჯეთის საეკლესიო ხის ერთ შტოს. ივერიის მონასტერი პირველ ხანებში იკვებებოდა ტაო-კლარჯეთიდან მომდინარე ტრადიციებით“ (ვ. კეკელიძე).

ს ა მ ხ ხ ე

აწყური. სამცხის კულტურულ-ლიტერატურულ კერებს შორის უძველესია აწყური (ბორჯომ-ახალციხის გზაზე, ახალციხიდან 22 კილომეტრის დაშორებით). იქ შემონახულია ნანგრევები ძველი ქართული ციხისა და კათედრალისა (საუკუნეთა მანძილზე ორივე დიდ როლს ასრულებდა არა მხოლოდ სამცხის, არამედ საერთოდ საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურსა თუ საეკლესიოსარწმუნოებრივ ცხოვრებაში).

აწყური მნიშვნელოვანი სამხედრო-სტრატეგიული პუნქტი იყო. იქ გადიოდა გზა, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს აკავშირებდა ქართლთან. აწყურის ციხე სამშენებლო თვალსაზრისით რთული ნაგებობა იყო. ახლა იგი ნანგრევების სახითაა მოღწეული, მაგრამ მნახველზე მაინც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს. ნანგრევების სახითაა მოღწეული საეპისკოპოსო ტაძარიც, რომელიც ფართობით ერთ-ერთი უდიდესი იყო საქართველოში. ეკლესია, რომელიც VII საუკუნისა უნდა იყოს, XIII საუკუნეში მიწისძვრამ დააზიანა. თურქ-ოსმალთა ბატონობის ხანაში იგი სულ დაინგრა. რამდენიმე წელია იქ ენერგიულად მუშაობენ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტები, რომელთაც მოაწესრიგეს ნანგრევები, გაწმინდეს ზემოთი ქვა-ლორღისაგან და მოამზადეს საკონსერვაციო-სარესტავრაციო სამუშაოს ჩასატარებლად.

აწყურში ქართული კულტურის არაერთი მუშაკი მოღვაწეობდა — მეცენატი, კალიგრაფი, ბიბლიოფილი და ა. შ. მაგალითად, ეფრემ მაწყვერელი — გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე და თანამოღვაწე, რომელიც წყაროებში ეფრემ დიდის სახელითაც იხსენიება. იგი 40 წლის მანძილზე (დაახლოებით 855—895 წლებში) მღვდელმთავრობდა აწყურში. მისი წყალობით მოიპოვეს ქართ-

ველებმა მირონის ქართლში კურთხევის უფლება, რასაც ქართული ეკლესიისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა (ამ ფაქტმა ხელი შეუწყო ეროვნული თვითშეგნების გრძნობის გაღვივება-განმტკიცებასაც); გიორგი მაწყვერელი — IX საუკუნის გასულისა და X საუკუნის დამდეგის გამოჩენილი მოღვაწე, ენერგიული საეკლესიო მუშაკი და განსწავლული მწიგნობარი, რომელიც დიდი პატივით იხსენიება „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“. გვიანი ხანიდან შეგვიძლია დავასახელოთ კალიგრაფი გაბრიელი, რომელმაც ლიპარიტ ერისთავთერისთავის დავალებით „დიდებულსა საყდარსა აწყურისასა“ გადაწერა იოანე ოქროპირის თარგმანები იოანეს თავისა (1053 წ.), გრიგოლი, რომელმაც იქვე დაამზადა მარხვანი (1538 წ.), იოაკიმე მაწყვერელი (XVI ს.), რომელმაც სვიმეონ კარგარეთელს გადააწერინა პოლემიკურ-დოგმატიკურ და სამეცნიერო თხზულებათა კრებული, ხელნაწერთა დამზადების ინიციატორი იერემია მაწყვერელი (XVI ს.) და ა. შ.

საფარა. სამხრეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი სავანე, საგანმანათლებლო კერა საფარის მონასტერი მდებარეობს ახალციხის რაიონში (რაიონული ცენტრიდან 10—12 კილომეტრის დაშორებით), ურავლის ხეობაში; გაშენებულია მთის ფერდობზე, მისი ეკლესიები თუ სხვა ნაგებობანი განლაგებულია სხვადასხვა სიმაღლეზე. ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ამ შესანიშნავ ძეგლს მწვანით შემოსილი მიდამო და ლამაზი მთები კიდევ უფრო მიმზიდველს ხდიან. არქიტექტურული ანსამბლის მრავალფეროვნება, დიდებული მხატვრობა, ცნობილ მოღვაწეთა პორტრეტები, ისტორიული წარწერები, სახელოვანი წარსულის მოწმე ნაგებობათა სიმრავლე კიდევ უფრო ზრდიან ინტერესს საფარის სავანისადმი.

წყაროებში საფარა IX საუკუნიდან იხსენიება. შემორჩენილ ნაგებობათა შორის უძველესია მიძინების ეკლესია (X ს.), რომელიც მდიდრული ჩუქურთმებითაა შემკული. მონასტრის მთავარი შენობა, — საბას გუმბათიანი ტაძარი, — XIII საუკუნეში აუგია დახელოვნებულ ხუროთმოძღვარს ფარეზასძეს.

საფარა მძლავრი ციხესიმაგრე იყო, მაგრამ თურქ-ოსმალთა მოძალატეების შედეგად XVI საუკუნიდან დაეცა და გაუპაცრიელდა. ამჟამად დატულია როგორც ისტორიისა და კულტურის ძეგლი. უკანასკნელ წლებში იქ ამოქმედდა სახალხო უნივერსიტეტი, რომელსაც ცნობილი ხელოვნებათმცოდნე ვ. ბერიძე ხელმძღვანელობს. ძველი ქართული სავანე ასე ჩადგა თანამედროვეობის სამსახურში და აქტიურად ჩაება მეცნიერული ცოდნის პროპაგანდაში.

საფარის სამწერლობო კერიდან ცნობილია ჩვენს მიერ რამდენჯერმე მოხსენიებული არსენ საფარელი (IX ს.) — დიდად განათლებული მწერალი, საყურადღებო ორიგინალურ თხზულებათა ავტორი. მისი მემკვიდრეობიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ანტიმონოფიზიტიური ტრაქტატი „განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა“.

რამდენიმე სიტყვა სხვა მწიგნობრებზეც.

იოანე საფარელმა შორეულ პალესტინაში, პალავრაში დაამზადა „იოანე ოქროპირის ცხოვრების“ ძვირფასი ნუსხა (968 წ.), რომელიც ერთ-ერთი უძველესია ნუსხურით შესრულებულ ხელნაწერთა შორის; იოანე და გაბრიელ ივანწმინდელ-საფარელნი (XI ს.) შავ მთაზე მოღვაწეობდნენ, კალიბოსის სავანეში. მოღვაწეულია მათ მიერ დამზადებული და ჯვრის მონასტრისათვის შეწირული წიგნი — გრიგოლ ნაზიანზელისა და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა თარგმანების შემცველი კრებული, რომელიც ახლარუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სანქტ-პეტერბურგის განყოფილებაში ინახება; XII საუკუნიდან ცნობილია იოანე მტბევა-საფარელი, რომელმაც 1195 წელს წყაროსთავის სახარება გადააწერინა, ხოლო შემდეგ ბექა ოპიზარს მოაქვდენია; XVI საუკუნეში საფარაში მოღვაწეობდა კალიგრაფი სვიმეონ კარგარეთელი. შემონახულია მის მიერ გადაწერილი თუ ვაცხოველებული არაერთი ხელნაწერი; ხელნაწერთა გამრავლება საფარაში გრძელდებოდა XIX საუკუნეშიც.

ზარზმა. ადიგენის რაიონში, ცენტრიდან რვა კილომეტრის დაშორებით, ქვაბლიანის თვალწარმტაც ხეობაში, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ ზარზმაში დატულია დიდი ეკლესია, თლილი ქვით ნაშენი გუმბათიანი ნაგებობა, რომელიც გარკვევით ჩანს შორ მანძილზე. იგი ძველ ქართულ სამშენებლო ტრადიციათა შემცველია და შესრულების თვალსაზრისით მაღალ დონეზე დგას. სპეციალისტთა დასკვნით, ზარზმა ხუროთმოძღვრულად უფრო მთლიანი ნაწარმოებია, ვიდრე საფარა, ამასთანავე, ის რამდენადმე გვიანაა აგებული (XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნაზე).

ზარზმის მონასტერი, — კერძოდ, ანსამბლის სახის შემქმნელი მთავარი ტაძარი და სამრეკლო, — ქვაბლიანის ხეობის ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაგებობაა. ის ნათლად მეტყველებს ქართული ხუროთმოძღვრების მაღალ დონეზე, მშენებელთა მხატვრულ გემოვნებასა და ლალ ფანტაზიაზე.

ზარზმაში პირველი ეკლესიის მშენებლობასა (IX ს.) და სამონასტ-

რომ ზარზმელის პირველ ეტაპს კარგად გვაცნობს იქაური მწიგნობარნი, მონასტრის დამაარსებლის სერაპიონ ზარზმელის ძმისწული ბასილ ზარზმელი. თხზულებაში „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი ღმერთმემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი“ (X ს.) იგი გვაუწყებს ფაქტებს სამცხის ისტორიიდან, აღწერს ფეოდალურ ცხოვრებას, გლეხთა მდგომარეობას. ბასილ ზარზმელი, როგორც გლეხთა წრიდან გამოსული მწერალი, ყურადღებას ამახვილებს გლეხთა ცხოვრებაზე, არ ჩქმალავს კლასობრივ წინააღმდეგობებს, გვიჩვენებს გლეხთა ბრძოლას სამონასტრო მიწათმფლობელობასთან. განსაკუთრებული გულისყურით აღწერს იგი ზარზმის მონასტრის აღმოცენების ვითარებასა და ისტორიას, ძველ ქართველ მოღვაწეთა საქმიანობას.

ზარზმიდან, გარდა ბასილისა, ცნობილი არიან სხვა მწიგნობრებიც, კერძოდ, გერმანე (გერმანოზ) ზარზმელი, ბენედიქტე ზარზმელი და ა. შ.

ზარზმის მონასტერი XVI საუკუნეში აწყურის ეპარქიას დაექვემდებარა, ხოლო იმავე საუკუნის დასასრულისათვის სულ დაცარიელდა. ზარზმელებმა, რომელთაც სამცხეში აღარ ედგომებოდათ, გურიას მიამუტრეს, თავიანთი ნივთები შემოქმედში გადაიტანეს და საგანგებოდ აშენებულ ეკლესიაში დაასვენეს.

ამჟამად სოფელ ზარზმაში დებელი რაჭველები სახლობენ და ქართული ზუროთმოდერების მშვენიერებას გულისყურით უვლიან. იქ კარგა ხანია წაყოფიერად მუშაობს სახალხო უნივერსიტეტი ჩუენი მხცოვანი მეცნიერის ს. ჯიქიას ხელმძღვანელობით.

ახალციხე. XIII საუკუნის 60-იან წლებში საქართველოს სამეფოს გამოეყო სამხრეთი ნაწილი — სამცხე. 1334 წლიდან იგი ერთხანს შეუერთდა საქართველოს, მაგრამ XV საუკუნეში სამცხის ხელისუფალმა ყვარყვარე მეორემ კვლავ დამოუკიდებელ სამთავროდ ჩამოაყალიბა ჯაყელთა სამფლობელო — სამცხე-საათაბაგო. მისი ტერიტორია ბორჯომის ხეობიდან ჭოროხის ხეობასა და არზრუმის მხარემდე აღწევდა. ჯაყელთა რეზიდენცია ახალციხეში იყო.

სამცხე-საათაბაგოში ქართული მწერლობა მხოლოდ ეკლესიამონასტრებში არ ვითარდებოდა; მის გამდიდრებაზე ზრუნავდნენ არა მხოლოდ სასულიერო მოღვაწენი, არამედ ათაბაგები და მათი ოჯახის წევრებიც. ცნობილია მათი თაოსნობით დამზადებული ხელნაწერები. მაგალითად, ათაბაგ მზექაბუჯ ჯაყელის დავალებით მწიგნობარმა ამბროსიმ გადაწერა დავითნი (1494 წ.), ყვარყვარე

მეორის შვილიშვილის ქეთაონ-ქრისტიანეს დაკვეთით ზებედე ნათას ძემ (ზოსიმე კუმურდოელმა) გადაწერა სასულიერო შინაარსის კრებული, ყვარყვარე ათაბაგის შვილებმა ბაადურმა და ქაიხოსრომ მოახატვიანეს შავ მთაზე გადაწერილი სახარება. ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ XV—XVI საუკუნეთა დავითნი, რომელსაც ერთვის „სულთა მატიანე“ — ათაბაგთა მოსახსენებელი 1474—1515 წლებში. კარგადაა ცნობილი მესხური დავითნის ქრონიკა, რომლის ავტორად, ერთი ნაწილის მაინც, ქაიხოსრო ყვარყვარეს ძეს მიიჩნევენ. საფიქრებელია, დასახელებულმა ხელნაწერებმა ათაბაგთა რეზიდენციიდან მოაღწიეს ჩვენამდე.

ჯ ა ვ ა ხ ე თ ი

ვარძია. ასპინძიდან ოცდაათიოდე კილომეტრის დაშორებით, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მაღალ კლდეში, თითქმის ხუთასი მეტრის სიგრძეზე გამოკვეთილია ქართული სამშენებლო ხელოვნების უკვდავი ძეგლი — ვარძია, რომლის 800 წლისთავი 1986 წლის შემოდგომაზე დიდი ზეიმით აღინიშნა. ძეგლი ციხე-ქალაქის 600-მდე გამოქვაბული თითქმის ცამეტ სართულზეა განლაგებული, შორიდანვე კარგად შეინიშნება, ხოლო მიახლოებისას პირდაპირ აჯადოებს მნახველებს.

ვარძია ქართული მატერიალური კულტურის პირველხარისხიანი ძეგლია. მაღალ, პირქუშ კლდეში ადამიანის ხელით შექმნილი გრანდიოზული ნაგებობა XII საუკუნით თარიღდება. საქართველოს გაძლიერებამ და წინა აზიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფეოდალურ სახელმწიფოდ ქცევამ აუცილებელი გახდა მტკვრის ხეობის განსაკუთრებული დაცვა და შემომტკიცება. ამ მიზნით გიორგი მესამე შეუდგა ვარძიის კლდეში გამოკვეთას. საქართველოს ძლიერების განმტკიცებაში ვარძიას ხელშემწყობის მისია უნდა დავისრებოდა, აგრეთვე კულტურის კერადაც უნდა ქცეულიყო. ამიტომაც აქცევდნენ მას საგანგებო ყურადღებას. გიორგი მესამეს არ დასცალდა წამოწყებული მშენებლობის დასრულება, მისი საქმე თამარმა განაგრძო. მან დაამთავრა ვარძიის გამოქვაბულთა გამოკვეთა და ტაძრის მშენებლობა (ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე შემონახულია გიორგი მესამისა და თამარის პორტრეტები).

ვარძია იმთავითვე მწიგნობარულ-საგანმანათლებლო კერა იყო. ერთხანს იქ მოღვაწეობდა იოანე შავთელი, თამარ მეფის სახელოვანი. თანამედროვე.

იოანე შავთელი ჩვენი კულტურის ისტორიაში უპირატესად ცნობილია როგორც კარის პოეტი, მეხოტბე, მაგრამ, როგორც ჩანს, მას ქართული ჰიმნოგრაფიის განვითარებაშიც შეუტანია წვლილი. კერძოდ, ვარძიაში ყოფნისას დაუწერია „გალობანი ვარძიის ღმრთისმშობლისანი“ — სამადლობელი საგალობელი, მიძღვნილი ბასიანის ომში (1203 წ.) ქართველთა გამარჯვებისადმი.

საყურადღებოა ვარძიის ბიბლიოთეკიდან მოღწეული ოთხთავი (XII—XIII სს.), შესრულებული ორიგინალური თავსამკაულებითა და მინიატურებით. „ოღეს ყიენმან ჯაეახეთი აღაოხრა და ვარძიის საყდარი დაღწეა“, ეს ოთხთავი „დატყუევდა“, მაგრამ ქართველებმა დაიხსნეს და კვლავ ვარძიის შესწირეს.

საფიქრებელია, ვარძიის ბინადართა მეგვიდრეობა, იქაური ბიბლიოთეკა მომხდური მტრის შემოსევამ გაანადგურა. ამის შედეგია, რომ ჩვენ მცირე რამ ვიცით ვარძიის, როგორც მწიგნობრობის კერის, შესახებ.

თმოგვი. ასპინძის სამხრეთით, 22—23 კილომეტრზე, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მაღალ კლდოვან მთაზე შემონახულია ძველი ციხე-ქალაქის თმოგვის ნაშთი.

თმოგვი ფეოდალური ხანის საქართველოს ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. X საუკუნის დასაწყისში ძლიერ სიმაგრედ ჩანს. კარგა ხანს ეკირათ მხარგრძელებს — თმოგვი მათ სამემკვიდრეო სამფლობელოდ იქცა. თურქ-ოსმალთა მოძალებამ, აგრეთვე რამდენიმეჯგზის მიწისძვრამ, დაანგრია და გააპარტახა.

თმოგვში გაჩაღებულ ლიტერატურულ საქმიანობაზე საუბრისას უნდა გამოვყოთ ორი მწიგნობარი — სარგის პირველი და სარგის მეორე.

ქართული ლიტერატურის ისტორიაში საკმაოდ ცნობილია XII საუკუნის მოღვაწე სარგის თმოგველი, რომელსაც მიეწერება რუსთაველის ეპოქის შესანიშნავი მხატვრული ქმნილების „ვისრამიანის“ ქართული რედაქციის შემუშავება.

სარგის თმოგველის ნაღვაწი არაა ბრმა მიბაძვა, სიტყვა-სიტყვით გადმოღებული ტექსტი, ის საკმაოდ თავისუფალი მხატვრული თარგმანია. როგორც აღვნიშნეთ, სარგისმა თარგმანში შეიტანა რედაქციული ცვლილებები; მან ტექსტს შეუცვალა სახე — შეამოკლა თუ განავრცო ცალკეული ადგილები, ჩაამატა ქართული სინამდვილის დამახასიათებელი მხატვრული სახეები, ყოფა-ცხოვრების ამსახველი ელემენტები, გაამძაფრა პატრიოტული მოტივი. „ვის-

რამიანის“ ქართული თარგმანი შესრულებულია დიდი ხელოვნებითა და ბრწყინვალე ოსტატობით.

როდესაც თბილისის ლიტერატურული ცხოვრება მიმოვიხილეთ, დავსახელებთ სარგის თმოგველი და მის მიერ თარგმნილი „ვისრამიანი“. იქვე აღვნიშნეთ, რომ ძნელია სარგისის გამოთიშვა თბილისის კულტურულ-ლიტერატურული გარემოდან. ამჯერად საჭიროდ ჩავთვალეთ სარგისის განმეორებით მოხსენება, რადგან იგი, მიუხედავად იმისა, რომ ძირითადად თბილისში ცხოვრობდა, დროდადრო თმოგვშიც იქნებოდა და ამდენად თმოგვში მისი მოუხსენებლობა შეუძლებლად მივიჩნიეთ. კონკრეტულად თუ სად ეწეოდა იგი შემოქმედებით მუშაობას, თბილისსა თუ თმოგვში, არ ჩანს. დაახლოებით ასევე გვესახება ჩვენ მეორე სარგისის საკითხიც.

მეორე სარგის თმოგველი XIII საუკუნის ცნობილი დიდებულია — რუსუდან მეფისა და დავით ლაშას ძის თანამედროვე, შემატიანის დახასიათებით „რიტორი, სწავლული, ფილოსოფოსი და მეცნიერი“. მას წვლილი შეუტანია „ვეფხისტყაოსნის“ გაგრძელებათა შექმნაში. რუსთაველის პოემის ერთ-ერთი გაგრძელების, ე. წ. ხვარაზმელთა ამბის პოეტურ ტექსტში, რომელიც შეთხზული უნდა იყოს არა უადრეს XVI საუკუნის პირველი ნახევრისა, მითითებულია, რომ ამ ამბის პროზაული ვერსიის ავტორი სარგის თმოგველია. როგორც ჩანს, მის მიერ პროზაულად შეთხზული ხვარაზმელთა ამბავი საფუძვლად დაედო ამ ამბის პოეტურ რედაქციას.

ვანის ქვაბები. ვარძია-თმოგვის ახლოს, ვარძიიდან სულ 2—3 კილომეტრის დაშორებით, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე შემორჩენილია ნანგრევები ვანის ქვაბთა მონასტრისა. ქვაბთა ოდენობა და ნანგრევთა სიმრავლე საფიქრებელს ხდის, რომ იქ ადრე დიდი საფანე არსებობდა.

ვანის ან ვაჰანის, — როგორც მას XIV საუკუნის მეორე ნახევრამდე უწოდებდნენ, — ქვაბთა მონასტრის აღმოცენებაზე ცნობები არ გავაჩნია. არ ვიცით, როდის გაჩაღდა იქ სამონასტრო მშენებლობა, როდის დაედო მას საფუძველი. ხალხური გადმოცემით, მონასტერი იქ ადრევე არსებობდა, მაგრამ XIII საუკუნეში მიწისძვრამ დაანგრია. შემდგომ ხანაში იგი განაგრძობდა არსებობას, მაგრამ რამდენჯერმე, აიღო და დაარბია მტერმა. XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან მას დაეპატრონენ თურქ-ოსმალი, რომელთაც იავარყვეს იქაურობა.

მონასტრის გამოქვაბულთა ზედა ნაწილში ჯვრის ტიპის პატარა გუმბათიანი ნაგებობაა. მის კედლებზე XV—XVI საუკუნეთა მხედრული წარწერებია, რომელია მიხედვით ცხადი ხდება, რომ ვანის ქვაბთა მონასტერი კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა იყო. ეს წარწერები კარგა ხანია ცნობილია, მაგრამ მათი ღრმა და საფუძვლიანი შესწავლა მხოლოდ უკანასკნელ წლებში დაიწყო (მ. ოხიანი).

ამჟამად წაკითხული და გაშიფრულია 10 ლექსი: 8 მწიგნობრული და 2 ფოლკლორული. ყველა მათგანი შესრულებულია მონაზონი ქალების მიერ (წარწერებიდან ჩანს, რომ XV—XVI საუკუნეებში იქ დედათა მონასტერი ან დედათა განყოფილება ყოფილა).

ვანის ქვაბთა მონასტრის პატარა ეკლესიის კედლებზე იკითხება „ვეფხისტყაოსნისა“ და „როსტომიანის“ სტროფები, ქართველი პოეტი ქალების (ანა რჩეულაშვილია, თუმიან გოჯიშვილისა და სხვათა) ლექსები, ხალხური სიტყვიერების ნიმუშები. წარწერებით გეცნობით არა მხოლოდ მონასტრის ბინადარი ქალების განწყობილებასა და ლიტერატურულ გემოვნებას, არამედ იმდროინდელი ქართველი საზოგადოებრიობის კულტურულ დონესაც.

ვანის ქვაბთა მონასტერში შემორჩენილი წარწერები მრავალმხრივ საყურადღებოა, მათ დიდი მნიშვნელობა აქვთ ქართული მეცნიერებისათვის. მათი შემდგომი შესწავლა უკეთ გაგაცნობს ქართველ ქალთა ლიტერატურულ მოღვაწეობას, მეტად წარმოაჩენს ვანის ქვაბთა მონასტრის, — როგორც მწიგნობრულ-შემოქმედებითი კერის, — მნიშვნელობას.

კუმურდო. ახალქალაქის რაიონში, ცენტრიდან 14 კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს ქართული ხუროთმოძღვრების ბრწყინვალე ძეგლი კუმურდოს ტაძარი. ვახუშტის თქმით, „გუმბათიანი, ფრიად დიდშენი, შუენიერად ნაშენი“.

იქ ეკლესია ადრევე ყოფილა, იქაური მღვდელთმთავარი 506 წლის კრების თქმებშიც იხსენიება, მაგრამ კუმურდოს კათედრალის დაწინაურება X საუკუნიდან შეინიშნება. ადრე ჯავახეთის ადმინისტრაციულსა და საეკლესიო ცენტრად ძველი ციხე-ქალაქი წუნდა ითვლებოდა, ხოლო 964 წლიდან ჯავახეთის საეპისკოპოსოს ცენტრად კუმურდო ჩანს. ამ დროისაა დღემდე შემონახული თლილი ქვით ნაშენი ცენტრალურ-გუმბათიანი ტაძარი, რომელიც თვალს იტაცებს ტექნიკური სრულყოფილებით, ჩუქურთმების ნაირკვარობით, წარწერების სიუხვით.

ქამთა სიაცემ კუმურდოს ძლიერება დასცა და დაასუსტა, ძველი შენობა დაღუპვის პირას მიიყვანა. მხოლოდ უკანასკნელ პერიოდში ჩატარებულმა სარესტავრაციო სამუშაომ შეუნარჩუნა და გაუხანგრძლივა სიცოცხლე ამ მშვენიერ ნაგებობას.

კუმურდოდან ცნობილია არაერთი მწიგნობარი — იოანე კუმურდოელი (X ს.), ზოსიმე კუმურდოელი (XVI ს.) და სხვ.

სამცხე-ჯავახეთის, — ისე როგორც ტაო-კლარჯეთის, — კერების მწიგნობრულ საქმიანობაზე გვიანი ხანიდან ჩვენ ბევრი არაფერი ვიცით. როგორც აღვნიშნეთ, თურქ-ოსმალთა მომძლავრებამ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს დედამამშობლოდან ჩამოშორებამ (XVI ს.) ჩაკლა იქ ლიტერატურული ცხოვრება. სამცხე-ჯავახეთში ასე გაგრძელდა 1828 წლამდე, ვიდრე რუს-ქართველთა გაერთიანებულმა მხედრობამ ეს მხარე საქართველოს არ შემოუერთა.

დასავლეთი საქართველო. ჩვენამდე მოღწეული ლიტერატურული მემკვიდრეობა საფიქრებელს ხდის, რომ კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა დასავლეთ საქართველოში IX—X საუკუნეებში უკვე გაჩაღებული ყოფილა. ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა, ერთი მხრივ, IX საუკუნის უცნობი ავტორის პავლიკრადიული თხზულება „ცხოვრება და წამება წმიდისა მოწამისა კოსტანტისი ქართველისაი, რომელი იწამა ბაბილოვნელთა მეფისა ჯაფარის მიერ“, ხოლო, მეორე მხრივ, ის მწიგნობრულ-შემოქმედებითი მუშაობა, რომელიც გაშლილი იყო ბაგრატ მე-სამის (975—1014) კარზე. მართალია, IX—X საუკუნეები, რამდენადაც, გვიანი ხანაა (ეს გარემოება უფრო მკვეთრად იჩენს თავს, თუ მოვიგონებთ, როდის გაიშალა ლიტერატურული საქმიანობა აღმოსავლეთსა და სამხრეთ საქართველოში), მაგრამ, როგორც ცნობილია, დასავლეთი საქართველო სოციალურ-სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურსა და კულტურულ მშენებლობაში, გარკვეული მიზნების გამო, იმ დრომდე აქტიურად ვერ მონაწილეობდა.

მას შემდეგ, რაც ქუთაისი იქცა დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული და ეკონომიკური ცხოვრების ცენტრად, იქ ფართოდ გაიშალა საგანმანათლებლო მუშაობა, გამოცოცხლდა და აყვავდა ლიტერატურული ცხოვრება, მუშაობა გაიშალა მეფე-მთავართა სასახლეებში (ქუთაისში, ზუგდიდში, ოზურგეთში), მონასტრებში (გელათში, ჯრუჭში, მარტვილში, წალენჯიხაში, ხობში...), საკათედრო ტაძრებში (გელათში, მოქეში, ცაიშში, ბედრაში, შემოქმედში, ცაგერში...), მდიდარი წიგნსაცავები შეიქ-

მნა, აგრეთვე, კაცხის, ვანის, უდაბნოს, ლაბეჭინის, ნიკორწმინდის, საირმის, ნამარნევისა და სხვა ეკლესია-მონასტრებში.

დასავლეთ საქართველოს სამწერლობო კერებში მოღვაწეობდნენ ადგილობრივი კადრები (სტეფანე სანანოსძე, მამუკა თავაქალაშვილი, იაკობ დუმბაძე, პეტრე ჩხატარაისძე, ანტონ ცაგერელ-ჟყონდიდელი, გიორგი ბაგრატიონი, დადიანები და სხვანი), აგრეთვე, აღმოსავლეთ საქართველოდან გადასული მწერლები (თეიმურაზ პირველი, ფეშანგი, არჩილი, ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი, ანტონ პირველი, ზაქარია გაბაშვილი, ბესიკი, ელიზბარ ერისთავი, ალექსანდრე ამილახვარი, იოანე ქართველიშვილი, სოლომონ ლიონიძე და სხვანი) და უცხოეთიდან დაბრუნებული ქართველი მეცნიერები (არსენ იყალთოელი, იოანე პეტრიწი). აღმოსავლეთ საქართველოს მწიგნობართა გადასვლა დასავლეთში გავლენას ახდენდა ადგილობრივი ლიტერატურული ძალების საქმიანობაზე.

დასავლეთ საქართველოში განვითარდა როგორც სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა, ისე საერო ლიტერატურა, შეიქმნა ორიგინალური მხატვრული ძეგლები, ითარგმნა ფილოსოფიურ-თეოლოგიური თუ სხვა ხასიათის თხზულებანი.

დასავლეთ საქართველოს მწერლები ინტერესს იჩენდნენ სასულიერო-საეკლესიო მწერლობის ყველა სფეროსადმი, ყველა დარგისადმი. მნიშვნელოვანი ძეგლები დაიწერა თუ ითარგმნა ჰაგიოგრაფიასა (სტეფანე სანანოსძე ჟყონდიდელი, იოანე ქსიფილინოსის შრომების მთარგმნელი, არსენ ბულმაისიძისძე) და ასკეტიკაში (პეტრე გელათელი), ლიტურგიკასა (ზაქარია გაბაშვილი) და პომილეთიკაში (ანტონ ცაგერელ-ჟყონდიდელი, პიმონგრაფიასა (სტეფანე სანანოსძე ჟყონდიდელი, არსენ ბულმაისიძისძე) და ფილოსოფიაში (არსენ იყალთოელი, იოანე პეტრიწი), განვითარდა კანონიკური მწერლობა („ხელმწიფის კარის გარიგება“, „სამართალი კათალიკოსთა“) და ისტორიოგრაფია („აფხაზთა ისტორია“, „გელათური ქორონიკონი“...), შეითხზა პოლიტიკური ტრაქტატი („ბრძენი აღმოსავლეთისა“) და ა. შ.

მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწია საერო ლიტერატურამ — დაიწერა თეიმურაზ პირველისა („შედარება გაზაფხულისა და შემოდგომისა“, „ვარდბულბულიანი“, „შამიფარვანიანი“, „მაჯამა“) და ბესიკის („ცრემლთა ისხარნი“, „ასპინძისათვის“, „დედოფალს ანაზედ...“) საუკეთესო პოეტური ქმნილებანი, საგმირო („ზაქაიანი“, „საამიანი“, „ალექსანდრიანი“), რომანტიკული („ხუბპარდიანი“) და საზღაბრო („რუსუდანიანი“) ეპოსის ძეგლები, გიორგი ბაგრატიონისა და სხვათა ლექსები. შესამჩნევად განვითარდა საკარო-

სახოტბო პოეზია (მამუკა თავაქალაშვილი, პეტრე ჩხატარაისძე, ბესიკი, ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი...).

დასავლეთ საქართველოში დამზადდა მრავალი ხელნაწერი. იქაური ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო კერებიდანაა მოღწეული ისეთი ძვირფასი ხელნაწერები, როგორცაა გელათის ბიბლია, გელათ-გარეჯის, კაცხის, ცაიშის, ბედიის, შემოქმედისა და გურიანთის გულანები, თეთროსნის დავითნი, მოქვისა და გელათის ოთხთაგები, „მოქცევაი ქართლისაი“, „ვეფხისტყაოსანი“ და მრავალი სხვა (ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ გელათის, ჯრუჭისა და მარტვილის ხელნაწერთა მდიდარი კოლექციები). სხვათა შორის, დასავლეთ საქართველოდანვე მოაღწია ჩვენამდე უცხოეთში შექმნილმა არაერთმა ნუსხამ (გოლგოთის სვინაქსარმა, პალავრის კრებულმა და ა. შ.), აგრეთვე საქართველოს სხვა კუთხეებში შექმნილმა რამდენიმე ხელნაწერმა (შატბერდის სახარებამ, ადიშის ოთხთავმა, უდაბნოს მრავალთავმა...).

დასავლეთ საქართველოში კულტურულ-საზოგადოებრივსა და ლიტერატურულ-შემოქმედებით საქმიანობაში ერთმეორის მიყოლებით ჩაება თითქმის ყოველი კუთხე — იმერეთი, სამეგრელო, აფხაზეთი, გურია და ა. შ. ჩვენც ამ რიგით მიმოვიხილავთ იქაურ სამწერლობო კერებს.

იმერეთი. მართალია, ქართველი მწიგნობრები იმერეთის მრავალ სავანეში მოღვაწეობდნენ, ბევრგან დაარსდა მდიდარი წიგნსაცავი (სახელდობრ, კაცხში, ჯრუჭში, ვანში, მღვიმეში და ა. შ.), მაგრამ კულტურულ-აღმშენებლობითი და მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობით განსაკუთრებით ორი გამოირჩეოდა — ქუთაისი და გელათი. ჩვენც მათ მივაპყრობთ მკითხველის ყურადღებას.

ქუთაისი საქართველოს მეორე ქალაქია სიდიდითა და მნიშვნელობით. ამასთანავე, ის მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი ქალაქია, რომელმაც განვითარების რთული და ძნელი გზა განვლო. ქუთაისის აღმოცენების ისტორია საუკუნეთა წყვილადში იმალება, მაგრამ მისი დაწინაურება, როგორც სატახტო ქალაქისა, გვიანი ხანის მოვლენაა. მის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში რამდენიმე ძირითადი ეტაპი გამოიყოფა: ადრე ის იყო კოლხეთის სამეფოს ძლიერი ქალაქი, შემდეგ — „აფხაზთა სამეფოს“ სატახტო ქალაქი, თითქმის საუკუნე-ნახევარს (978—1122) გაერთიანებული საქართველოს დედაქალაქის ფუნქციას ასრულებდა, ხოლო გვიან ხანაში

იმერეთის სამეფოს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ და ეკონომიკურ ცენტრად იქცა. საფიქრებელია, იქ ადრევე გაჩაღდებოდა ლიტერატურული საქმიანობა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ძველ მასალას ნაკლებად ვიცნობთ. გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ ქუთაისში კერა ძველი ქართული მწერლობისა, კერა შემოქმედებითი მუშაობისა უკვე ადრეული ხანიდან, ყოველ შემთხვევაში, ბაგრატ მესამის (975—1014) დროიდან მაინც უნდა არსებულებოდა. ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა ბაგრატის მიერ 1007—1014 წლებში შედგენილი „აფხაზთა ისტორია“, მისივე ინიციატივითა და დაკვეთით თარგმნილი ზოგიერთი ჰაგიოგრაფიულ-აპოკრიფული თხზულება (მაგალითად, „ცხოვრება წმიდისა ბაგრატისი, ტავრომენიელთ ქალაქისა მღვდელთმოდურისაი“), მის კარზე მომრავლება მწიგნობრებისა (რომელთა „ზედა მთავრად“ ერთხანს გიორგი ათონელის ბიძა გიორგი მწერალი იყო) და სხვ. მაგრამ ეს ორი-ოდე ცნობა, რასაკვირველია, ძალზე ცოტაა გარკვეული დასკვნების გამოსატანად. ასე რომ, ქუთაისის კულტურული ცხოვრების ადრეულ ხანაზე, ბევრს ვერაფერს ვიტყვი. შედარებით უკეთაა ცნობილი ის პერიოდი, როდესაც ქუთაისი იმერთა სატახტო ქალაქი იყო.

იმერეთის სამეფო კარზე მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო ინტერესები ადრეული ხანიდან შეინიშნება. ცნობილია გიორგი მეორის (1565—1585) შეკვეთით დამზადებული ხელნაწერი, სოლომონ პირველის (1752—1784) მიერ შემკული სახარება და მისი კუთვნილი „ვეფხისტყაოსანი“, მზებათუნ ბატონიშვილისეული (გარდ. 1830 წ.) „ვეფხისტყაოსანი“ და სხვ. ბევრი წიგნი გადაიწერა იმერთა მეფის დავით მეორის (1784—1789) მეუღლის ანა დედოფლის (1765/70—1832) ინიციატივით (მისი დაკვეთით ხელნაწერებს ამრავლებდნენ იოანე მუსხელიშვილი, გიორგი ჯათიშვილი, ოსე გაბაშვილი, მათა ჩიქოვანი და სხვ.).

ნაყოფიერი პოეტი იყო სოლომონ პირველის შვილიშვილი გიორგი ბაგრატიონი (1778—1807) — რომანტიკული თხზულების „ხუმბარდიანის“, „თავგადასავლისა“ და მრავალი ლექსის ავტორი. იგი ქუთაისში აღიზარდა, იქაურ ლიტერატურულ გარემოში გაიწაფა, იქ ეზიარა ბესიკის პოეზიას, შემოქმედებითად ათვისა მისი ტრადიციები (მათ ლექსებში იგრძნობა სიტყვიერ-ლექსიკური თანხედენილობა, მუსიკალური მსგავსება, მხატვრულ-გამომსახველობითი ხერხების ერთიანობა. მადლიერებისა და პატივისცემის გრძნობითაა განმსჭვალული ის პოეტური სტრიქონები, რომლებიც, მან ბესიკს უძღვნა). გ. ბაგრატიონმა მხურვალე გრძნობით

აღსავსე ლექსებით უმღერა სიყვარულს, ადამიანის გამაყეთილ-შობილებელ სპეტაკ მიჯნურობას.

ქუთაისის ლიტერატურულ ასპარეზზე მოღვაწე ადგილობრივ კადრებს ხშირად ემატებოდნენ აღმოსავლეთ საქართველოდან ამა თუ იმ მიზეზით გადასული მწიგნობრებიც; ქუთაისის შემოქმედთა წრეს არაერთი აღმოსავლელი მწერალი ამშვენებდა — თეიმურაზ პირველი, არჩილი, ბესიკი და სხვ.

თეიმურაზ პირველი ადრეც რამდენჯერმე გადავიდა დასავლეთ საქართველოში (1614, 1616 წწ.), ხოლო 1648 წლიდან საკმაოდ დიდი ხნით, 7 წლით, დამკვიდრდა იმერეთში. სიძემ, იმერთა მეფემ ალექსანდრე მესამემ (1639—1660) იგი პატივით მიიღო, ქუთაისში დააბინავა, ხოლო შემდეგ საცხოვრებლად რაჭა მიუჩინა. იმ დროს, დასავლეთ საქართველოში ყოფნისას, თეიმურაზმა თარგმნა-გადმოაკეთა რამდენიმე თხზულება, დაწერა ლექსებიც. საფიქრებელია, ზოგი რამ მან უშუალოდ ქუთაისში დაწერა, როდესაც იქ სახლობდა და აქტიურად მონაწილეობდა როგორც იქაურ სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში, ისე შემოქმედებით საქმიანობაში. უცილობელია, თავისი პოეტური ნიჭით, მგრძნობიარე ლექსებითა და შთამბავლებელი პოემებით თეიმურაზი გავლენის მოახდენდა ქუთაისის ლიტერატურულ საზოგადოებრიობაზე.

იმერეთში გახიზნულ თეიმურაზს უთუოდ სხვა მწიგნობრებიც გაჰყვებოდნენ. თუ თეიმურაზთან ერთად არა, ყოველ შემთხვევაში, თეიმურაზისა და როსტომ მეფის ბრძოლის ყამს გადასულა იმერეთში პოეტი ფეშანგი ხითარაშვილი. იგი ჯერ ჩხარში ცხოვრობდა, შემდეგ დაუახლოვდა სამეფო კარს და „იმერეთთ მეფის მდივან-მწიგნობრობასაც“ კი მიადგინა. ფეშანგი წერდა საბუთებს, მონაწილეობდა რუს-ქართველთა მოლაპარაკებაში. მასვე შეუდგენია იმერეთის სამეფოს გეოგრაფიული, ეკონომიკური და სტატისტიკური აღწერილობა და იმერთა მეფის ალექსანდრე მესამის ფიცის წიგნი რუსთა მფარველობის მიღებაზე (გ. ლეონიძე).

ერთხანს ქუთაისში ცხოვრობდა არჩილ ბაგრატიონიც, რომელიც ხუთჯერ ავიდა იმერეთის სამეფო ტახტზე (1661—1663, 1678—1679, 1690, 1695, 1698 წწ.). მართალია, იგი სულ ბრძოლაში იყო ჩაბმული, ხან თურქ-ოსმალებს ეომებოდა, ხან ურჩი ფეოდალების დათრგუნვით იყო დაკავებული, მაგრამ, დროდადრო, ალბათ, ლექსებსაც თხავდა.

კიდევ უფრო მრავლად ჩანან აღმოსავლელი მწერლები დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ ქუთაისში, XVIII საუკუნეში.

1724 წელს ქუთაისს ჩავიდა და ერთხანს იმერეთის სამეფო კარზე იმყოფებოდა ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი (რუსთველი). ქართლიდან იგი ვახტანგ მეექვსეს გაჰყვა, მაგრამ რუსეთში აღარ წავიდა, იმერეთში დარჩა, ალექსანდრე მეხუთის (1720—1751) კარზე, სადაც განაგრძო შემოქმედებითი საქმიანობა, კერძოდ, დაწერა მიძღვნა ალექსანდრე მეფისადმი (ლექსი), გრიგოლ კათალიკოსის შეწირულების წიგნი ბიჭვინთისადმი (1733 წ.) და სხვ.

იმერეთში ჩავიდა „ძველთა ფილოსოფიისა სწავლათა შინა გამოცდილი და ღვთისმეტყველებასაცა მიწვენილი, შშვენიერი რიტორი და უცხო მოქადაგე“ ზაქარია გაბაშვილიც (1707—1782). იგი ჯერ კიდევ 1762—1763 წლებში ეწვია იმერეთს, ხოლო 1771 წლიდან სამუდამოდ დაემკვიდრა იქ; დაუახლოვდა ადგილობრივ ხელისუფლებას, დაწინაურდა სამეფო კარზე. ზ. გაბაშვილის იმ პერიოდის ნაწერებიდან აღსანიშნავია შესახვა-მილოცვა, რომლითაც მწერალმა სოლომონ პირველს ამადლებული ტონით, მაღალფარდოვანი სტილითა და საზეიმო განწყობილებით მიულოცა თურქ-ოსმალებზე გამარჯვება ჩხერის ომში (1774 წ.). უსაზღვროდ განარბებულმა და გულწრფელად აღფრთოვანებულმა ზ. გაბაშვილმა სიამაყის გრძნობით აღწერა მტრის დამარცხება, შეაქო და განადიდა სარდალი, რომელმაც ძლევაშისილად დაასრულა რთული სამხედრო ოპერაცია. მან შემოქმედებითი აღმაფრენითა და მხურვალე მამულიშვილური გრძნობით გამოხატა საერთო-სახალხო სინარტული ჩხერის ომის ქართველთა სასახლო გამარჯვებით დამთავრების გამო.

ზ. გაბაშვილის შესახვა-მილოცვა ქართული ორატორული ხელოვნების, სადღესასწაულო მკვერმეტყველების საყურადღებო ნიმუშია.

ქუთაისში მოიყარეს თავი ზ. გაბაშვილის შვილებმაც — იოსებმა, ნიკოლოზმა, ბესიკმა...

ბესიკი 1777 წლის იანვრის შემდეგ ქართლში აღარ ჩანს. საფიქრებელია, ამ წელს გადავიდა იმერეთში, სადაც დაწინაურდა სოლომონ პირველის კარზე, ხოლო შემდეგ, — დავით მეორის ზეობაში, — მისი გავლენა უსაზღვროდ გაიზარდა — იგი მდივანთუხუცესი, მეფის პირველი მრჩეველი და თანამზრახველი გახდა. მალე თავადობაც ებოძა, ხოლო 1787—1791 წლებში დიპლომატიური მისიის მეთაურობაც დაევა.

ქუთაისის სამეფო კარზე ბესიკი წერდა საბუთებს, მაგრამ, რასაკვირველია, მხოლოდ ამით არ იფარგლებოდა. ქუთაისში ყოფნის დროს დაწერა მან არაერთი საინტერესო ნაწარმოები. სახელ-

დობრ, „ცრემლთა ისხარნი“, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოდან გაძევების შთაბეჭდილებითაა შეთხზული და ნათლად გვაცნობს ექსორირებული პოეტის სულიერ განწყობილებას, „რუხის ბრძოლა“, რომელშიც გაცოცხლებულია საკარო-სახოტბო პოეზიის ტრადიციები და რიტორული ენაწყლიანობითაა შექმნილი სოლომონ პირველისა და მისი თანამებრძოლების გულადობა და ვაჟკაცობა. ქუთაისშივე უნდა იყოს დაწერილი სამგლოვიარო ოდა „სამძიმარი“, რომელშიც მგოსანმა ცხარე ცრემლით, გულმხურვალედ დაიტირა თავისი ყრმობის მეგობარი ლევან ბატონიშვილი (1756—1781), ოდა „ასპინძისათვის“, რომელშიც ავტორმა შეამკო ქართველ მამულიშვილთა გმირობა, სოლომონ პირველის ეპიტაფია, საყოველთაოდ ცნობილი „დედოფალს ანაზედ“ და სხვა ლექსები.

იმერეთის სამეფო კარზე დაწინაურდნენ ბესიკის ძმებიც, რომლებიც წერდნენ საბუთებს, ეწეოდნენ საგანმანათლებლო საქმიანობას.

დაახლოებით იმავე ხანაში ცხოვრობდა ქუთაისში სოლომონ პირველის სიძე, პოეტი ელიზბარ ერისთავი (1738—1813). მის პოეზიაზე ბესიკის ლირიკის გავლენა, რაც თვალნათლივ შეინიშნება, იმერეთში მათი ერთობლივი მოღვაწეობისა და ახლო ურთიერთობის შედეგია.

1779 წელს იმერეთში ჩავიდა ერეკლე მეორის მოწინააღმდეგე დასის კიდევ ერთი წარმომადგენელი ალექსანდრე ამილახვარი (1750—1802). მან ქუთაისში დაწერა და მიართვა იმერთა მეფეს პოლიტიკური ტრაქტატი „ბრძენი აღმოსავლეთისა ანუ განზრახვაი მისი სახელმწიფოსათვის მმართველობისა. შეძღვნობილი სამმადლობელად აწ მპყრობელად მეფისად იმერთა სოლომონისა თავადისა მიერ ალექსანდრე ამილახვარის შვილისა“.

ა. ამილახვარი თავადური იდეოლოგიის მკვეთრი გამომხატველია, მისი ტრაქტატი ქართული პოლიტიკური აზროვნების მაღალი დონის მაჩვენებელია.

ქართლიდან წასული მწიგნობრები იმერეთში ჩადიან XIX საუკუნის პირველ წლებშიც. მაგალითად, 1801 წელს ქუთაისში ჩავიდა, ვითარცა იულონ ბატონიშვილის მხლებელი, იოანე ქართველიშვილი. იგი ემსახურებოდა სოლომონ მეორეს (1789—1810), წერდა არზებს, იქვე, „ქუთაისს, ეზოსა სამეფოსა“, შეუდგა მეშუარების წერას. 1802 წელს იმერეთში ჩავიდა და სამეფო კარზე მალე დაწინაურდა ერეკლე მეორის ყოფილი მსაჯული სოლომონ ლიონიძე (1741/54—1818). როგორც ჩანს, მან ქუთაისშიც განაგრძო წერა, კერძოდ, იქ შეთხზა სატირა ნიკო დადიანზე.

ქუთაისის ლიტერატურულ ცხოვრებაში მონაწილეობდნენ არა მხოლოდ სამეფო კარის წარმომადგენლები ან აღმოსავლეთ საქართველოდან ჩასული მწიგნობრები, არამედ ქუთათელი მღვდელმთავრები და რიგითი საეკლესიო მოღვაწენიც, რომლებიც ზრუნავდნენ ქართული წერილობითი კულტურის დაცვასა და ძველი ხელნაწერების გამრავლებაზე. მაგალითად, ანტონ ქუთათელმა (XII ს.) გადააწერინა ოთხთავი, სვიმეონ ჩხეტიძემ, ქუთათელმა (XVI ს.) სვიმეონ კარგარეთელს გადააწერინა გულანი, თეოფილე ქუთათელმა ოქროპირ ქავეარაძეს შეაკაზმინა გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა თარგმანების შემცველი ძველი ხელნაწერი, მაქსიმე ქუთათელმა დაამზადებინა სასულიერო-საეკლესიო შინაარსის კრებული (1761 წ.), დოსითეოს ქუთათელმა ოსე გაბაშვილს გადააწერინა კაცხის მონასტრის გუჯრები (1797 წ.) და სხვ.

ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ ტიმოთე გაბაშვილი და ანტონ ბაგრატიონი. პირველი XVIII საუკუნის 30-იანი წლების დამდეგს გადავიდა იმერეთს, სადაც ქუთათელ მთავარეპისკოპოსად აკურთხეს. იქ იგი ისე დაუახლოვდა იმერთა მეფეს ალექსანდრე მეხუთესს, რომ მისი დავალებით რუსეთშიც კი გაემგზავრა დიპლომატიური მისიით (1737 წ.). განსწავლულმა მღვდელმთავარმა რუსეთს წაიღო იმერეთის რუკა, რომლის შედგენა, უკანასკნელი გამოკვლევებით, მას მიეწერება; ანტონ ბაგრატიონი (შემდგომ კათალიკოსი ანტონ პირველი) 1740—1742 წლებში ქუთათელ მიტროპოლიტად იყო. ვფიქრობთ, ტ. გაბაშვილი და ა. ბაგრატიონი არც ქუთაისში შეწყვეტდნენ კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას.

იმერეთის სატახტო ქალაქის კულტურულ-ლიტერატურული ტრადიციების ორგანული დაგვირგვინება იყო „სამეფოსა ქალაქსა ქუთათისს, პალატსა სამეფოსასა“ ქართული სტამბის დაარსება და საგამომცემლო საქმიანობის გაჩაღება XIX საუკუნის დამდეგს. ქუთაისის სტამბიდან გამოსული წიგნები — დავითნი (1801 წ.), კურთხევანი (1803 წ.), ჟამნი (1808 წ.) და სხვ. — მთელ დასავლეთ საქართველოს ეფინებოდა. სტამბის მუშაკები (გიორგი პაიჭაძე, რომანოზ ზუბაშვილი, არქიმანდრიტი ზაქარია და სხვ.) ცოდნასა და ენერგიას არ ზოგავდნენ ბეჭდური გამოცემების სრულყოფისათვის.

გელათი. ქუთაისიდან 10—11 კილომეტრის დაშორებით, მდინარე წყალწითელას მარცხენა ნაპირზე, ფოთლოვანი ტყით შემოსილი მთის დაეკებულ ადგილზე გაშენებულია ქართული კულტუ-

რის დიდებული კერა — გელათის მონასტერი, ვახუშტის სიტყვით, „დიდშენიერი, დიდნაგები და ქმნული შიგნით სოფის კენჭითა, გუმბათიანი, კეთილს-შენიერს ადგილსა“.

ლაშაზი და მომხიბლავი ბუნება, შესანიშნავი ადგილმდებარეობა, მრავალრიცხოვან შენობათა ანსამბლი, შეუდარებელი ოსტატობით შექმნილი ბუმბერაზული ნაგებობა, სახელოვანი ისტორიული წარსული, ბრწყინვალე მხატვრობა და მომაჯადოებელი მოზაიკა დიდების შარავანდედით მოსავენ ამ უებრო ძეგლს.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გელათის მონასტრის მთავარი ტაძრის აშენების შესახებ შემდეგს გვაუწყებს: „მოიგონა აღშენება მონასტრისა და დაამტკიცა რომელიცა გამოირჩია მადლმან საღმრთომან ადგილსა ყოვლად შუენიერსა და ყოვლითურთ უნაკლულოსა, რომელსა შინა ვითარცა მეორე ცაი გარდაართხა ტაძარი ყოვლად წმიდისა და უფროსად კურთხეულისა დედისა ღმრთისა, რომელი ზეშთა ჰმატს შუენიერებასა ყოველთასა, სივრცითა და ნივთთა სიკეთითა და სიმრავლითა, და მოქმნულობისა შეუსწორებლობითა, რომელსა აწ თანამოწმობით ხედვენ თუალნი ყოველთახნი“.

მართალია, აქ გელათი არ იხსენიება, მაგრამ საკამათო არაა, რომ საუბარია გელათის მონასტერზე (სხვათა შორის, „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ნუსხა, ჭალაშვილისეული ხელნაწერი, კრძეც ასახელებს გელათს). თავდაპირველად იგი „ახალ მონასტრად“ იხსენიებოდა, შემდეგ გელათი (გენათი, გაენათი) ეწოდა.

მემატანე მოწონებით ახსიათებს გელათის ტაძარს და იქვე დასძენს, რომ დავითმა ახალ მონასტერს დიდი საბოძვარი მისცა.

დავით აღმაშენებლის მიერ აგებული ღვთისმშობლის ეკლესია კარგადაა დაცული. თავდაპირველი სახე მას თითქმის უცვლელად აქვს შემონახული, მხოლოდ მოეპოვება გვიანდელი ხანის შინაშენები. მოხატულობა და წარწერები XVI—XVII საუკუნეებისაა, აქა-იქ შეინიშნება XIV საუკუნის მხატვრობაც. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს საკურთხევლის კონქში შემონახული მოზაიკა.

გელათის მონასტერი XII საუკუნის დამდეგით თარიღდება. მისი მშენებლობა 1106 წელს დაწყებულია, კარგა ხანს გაგრძელებულა და დავით აღმაშენებლის ვაჟის — დემეტრე პირველის ზეობაში, 1125 წლის ახლოს, დასრულებულა.

გელათის მონასტერი დღითი დღე მდიდრდებოდა იმ უხვი საბოძვარისაგან, რომელსაც ქართველი საზოგადოებრიობისაგან იღებდა. მრავალმხრივი შეწირულების შედეგად იგი იქცა მსხვილ

სამეურნეო-ფეოდალურ ორგანიზაციად, რომელიც ფლობდა მრავალ სოფელს, განთავისუფლებული იყო საეპისკოპოსო გადასახადებისაგან, საეკლესიო იერარქიული ხაზით უშუალოდ კათალიკოსს ექვემდებარებოდა. ყოველგვარი ადმინისტრაციული, სამეურნეო და კულტურული საქმეების უმაღლესი მესაჯე მოძღვართ-მოძღვარი იყო.

გელათი მიზნული იყო მეფეთა საძვალედაც. მემბტიანეთა ცნობებით, იქ დაკრძალეს დავით აღმაშენებელი, დემეტრე პირველი, გიორგი მესამე, თამარი, გიორგი ლაშა და სხვანი.

აღნიშნულ გარემოებათა გამო გელათი საყოველთაოდ აღიარებული იყო დიდ მონასტრად და მას ჩვეულებრივ ასე იხსენიებდნენ: „დიდი მონასტერი“, „დიდი ლავრა“, „ახალი იერუსალემი“, „მეორე იერუსალემი“ და ა. შ.

XV საუკუნიდან გელათი იმერეთის მეფის საკუთრება გახდა. იმ დროს საქართველოს სამეფო დაშლილი და დაწვევებული იყო. ქვეყნის საერთო პოლიტიკურ-ეკონომიკური დაუძღვრებისა და კულტურულ-ინტელექტუალური დონის დაქვეითების შესაბამისად გელათის მონასტერიც დასუსტდა. იმერთა მეფეებმა გელათი დაუძღვრებული მიიღეს და მათი დახმარებაც მონასტრისადმი ეფექტური ვერ იყო.

იმ დროისათვის საკმაოდ მომძლავრდა თურქ-ოსმალთა სახელმწიფო, რომელმაც საქართველოს ბიზანტიასთან კავშირის შესაძლებლობა წაართვა და იგი ვგრობას მოწყვიტა. ოსმალეთი არ დაკმაყოფილდა ამით და XVI საუკუნის დამდეგიდან საქართველოს ტერიტორიას დაპყრობასაც შეუდგა. თურქ-ოსმალთა ლაშქარმა არაერთგზის დაარბია ქართველთა სამეფო-სამთავროები. განსაკუთრებით დაზარალდა დასავლეთი საქართველო. მტრის ჯარს ვერც გელათი გადაურჩა (1510 წ.).

თურქ-ოსმალთაგან გელათის დარბევისა და აოხრების შედეგების ლიკვიდაციისა და მონასტრის მდგომარეობის გაუმჯობესების მიზნით ძველ ქართულ სავანეში აღმშენებლობითი სამუშაო ჩატარა იმერეთის მეფემ ბაგრატ მესამემ (1510—1565), რომელსაც ამის გამო „მეორედ აღმაშენებელს“ უწოდებდნენ. მან განაახლა ტაძრები, მონასტრის შესწირა დიდძალი მამულები, დაუმტკიცა ძველად კუთვნილი მიწა-წყალი.

ბაგრატისავე მეფობაში — 1519 წელს — გელათში დაარსდა საეპისკოპოსო კათედრალი. ამას ჰქონდა ერთობ დიდი მნიშვნელობა, რაც მხოლოდ სასულიერო-საეკლესიო სფეროთი არ შემოიფარგლებოდა; მას პოლიტიკური მნიშვნელობაც ენიჭებოდა. ბაგრატ

მესამეს სურდა ეკლესია გაეძლიერებინა, მისი მორალური ავტორიტეტი აემალლებინა და მისი სახით ერთგული მოკავშირე შეეძინა იმერეთის სახელმწიფოებრივი მთლიანობისათვის ბრძოლაში. გელათის საეპისკოპოსო კათედრალის დაარსება ბაგრატ მესამის ფართო გეგმის ერთი ნაწილი იყო და საბოლოო ანგარიშში იმერეთის სამეფო ხელისუფლების შემდგომი გაძლიერებისათვის იყო გაშიზნული.

XVI საუკუნის მეორე ნახევარში გელათი გადაიქცა დასავლეთ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის რეზიდენციად. კათალიკოსის რეზიდენციის ბიჭვინთიდან გელათში გადმონაცვლება იყო შედეგი აფხაზეთში თურქ-ოსმალთა ხშირი შემოსევებისა და ადგილობრივი მოსახლეობის თანდათანობით გამაჰმადიანებისა. ბიჭვინთის საკათალიკოსო ტაძრის მოძრავი ქონება გადმოტანილ იქნა გელათში, სადაც იმერეთის სამეფო კარმა საკათალიკოსო ეკლესიად წმინდა გიორგის ტაძარი განაჩინა (გელათელ ეპისკოპოსს დარჩა მთავარი ტაძარი). ამიერიდან გელათის მნიშვნელობა საგრძნობლად გაიზარდა, გელათი იქცა დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო-სარწმუნოებრივი ცხოვრების ცენტრად.

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში გელათი დაეცა და დაქვეითდა. იმერეთის სამეფოს დასუსტებისა და გაპარტახების ხანაში გელათის დამცველი აღარავინ იყო, მისი ძველთაგან კუთვნილი ყმა-მამული თავაშვებულმა ფეოდალებმა მიიტაცეს და დაისაკუთრეს.

XVIII საუკუნეში შეინიშნება გელათის ნაწილობრივი აღმავლობა; იწყება ყმა-მამულის დაბრუნება, ახალ შეწირულებათა მიღება, აღდგენითი სამუშაოების ჩატარება. თუმცა ამ საუკუნეში, კერძოდ 1759 წელს, გელათი ერთხელ კიდევ გახდა მტრის მსხვერპლი — ლეკთა მოთარეშე რაზმებმა იმერეთი დალაშქრეს და გელათის ტაძრსაც ცეცხლი წაუკიდეს. საერთოდ კი გელათი შედარებით გადაურჩა მტრის მახვილს (ჩვენთვის მხოლოდ ორი ჩემოდამოწმებული ფაქტია ცნობილი). საფიქრებელია, რამდენადმე გეოგრაფიულმა მდებარეობამ განაპირობა მისი გადარჩენა ხშირი თავდასხმისაგან. ქართველებმა გელათი სწორედ ამ შედარებით უკეთ დაცულობის გამო მიიჩნიეს საიმედოდ და იქ დაასვენეს ხახულის, აწყურისა და ბიჭვინთის ღვთისმშობლის ხატები და სხვა ეროვნული სიწმინდენი.

XIX საუკუნის დამდეგს გელათი ჯერ კიდევ ძლიერი ფეოდალურ-საეკლესიო სენიორია იყო — ფლობდა 42 სოფელს, 395

კომლს და იღებდა ორი ათას მანეთზე მეტ ფულად შემოსავალს.

იმერეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ გელათი გადაკეთდა საეკლესიო შტატის დაწესებულებად, ხოლო 1822 წელს იქაური საეპისკოპოსო იმერეთის საეპისკოპოსოს შეუერთდა. მომდევნო ხანაში მან, როგორც ფეოდალურმა ერთეულმა, მნიშვნელობა დაკარგა, იგი მხოლოდ საკულტო ძეგლად დარჩა. ამჟამად დაცულია სახელმწიფოს მიერ და იმყოფება სპეციალური მეთვალყურეობის ქვეშ. რამდენიმე წლის წინ იქ დაარსდა სახალხო აკადემია, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა გელათის სიძველეთა ღვაწლმოსილი მკვლევარი ს. ყაუხჩიშვილი. კარგად დაწყებულ საქმეს ამჟამად ენერგიულად უძღვება ცნობილი ენათმეცნიერი შ. ძიძიგური.

გელათი დავით აღმაშენებლის ხანაშივე მიჩნეულ იქნა მნიშვნელოვან სასწავლო-სამეცნიერო კერად. სავანის დამაარსებელმა დროულად დაიჭირა თადარიგი და განსწავლული პირები მიიწვია იქ, საქართველოსა თუ უცხოეთში მოღვაწე ქართველ მწიგნობრებს თავი მოუყარა და ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა. მემატიანის ცნობით, დავით აღმაშენებელმა „მუნეე შემოკრიბნა კაცნი პატროსანნი ცხოვრებითა და შემკულნი ყოვლითა სათნოებითა, არა თვისთა ოდენ სამეფოთა შინა პოვნილნი, არამედ ქუეყანისა კიდეთათ სადათცა ესმა ვიეთმე სიწმიდე, სიკეთე, სისრულე, სულიერითა და ხორციელითა სათნოებითა აღსავსეობა, იძინა და კეთილად გაჰოიძინა, მოიყვანნა და დაამკვიდრნა მას შინა“.

ისტორიკოსის თხრობიდან ჩანს, რომ საქართველოს სახელოვან მეფეს გელათის მონასტრის დაარსებისას ფართო მიზანი ჰქონდა დასახული. ის საფუძველს უყრიდა და ქმნიდა არა მხოლოდ საკულტო დაწესებულებას, არამედ ლიტერატურულ-სავანმანათლებლო და სასწავლო-სამეცნიერო კერას. მართლაც, მემატიანის სიტყვებით რომ ვთქვათ, გელათი იქცა „მეორედ იერუსალიმად, სასწავლოდ ყოვლისა კეთილისად, მოძღურად სწავლულებისად, სხუად ათინად, ფრიად უადრეს მისსა“.

დამოწმებული სიტყვებიდან ჩანს, რომ გელათი იმთავითვე მიჩნეული იყო თვალსაჩინო კერად როგორც საერო-ფილოსოფიური მეცნიერებისა (ათენად), ისე სასულიერო-საეკლესიო განათლებისა (იერუსალიმად). არც ისაა ინტერესს მოკლებული, რომ მემატიანე გელათს ათენზე მაღლა აყენებდა.

მწიგნობრულ-სავანმანათლებლო საქმიანობა გელათში ჯერ კიდევ დავით აღმაშენებლის სიცოცხლეში გაჩაღდა. მრავალმხრივი მეცნიერულ-შემოქმედებითი მუშაობა გაიშალა გელათის სავანე-

ში დაარსებულ აკადემიაში, სადაც შეიქმნა ფილოსოფიურ-ლიტერატურული თხზულებანი, სადაც მოღვაწეობდნენ ის ქართველი მწერლები და შთაზრგნეები, რომელთაც არნახულ სიმაღლეზე აიყვანეს ეროვნული კულტურა.

გელათის აკადემია XII საუკუნის საქართველოს პირმშოა. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ იმ დროს საქართველომ დიდ წარმატებას მიაღწია. სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური მოწიფულობის ხანაში ამოღდა ქართული კულტურის დონე, განვითარდა ხუროთმოძღვრება და ჰედური ხელოვნება, მუსიკა და ფერწერა, ისტორიოგრაფია და ფილოსოფია, აყვავდა სიტყვაკაზმული მწერლობა. განათლებისა და მეცნიერების საერთო წინსვლამ და აღმავლობამ განაპირობა აკადემიების აღმოცენება გელათსა და იყალთოში (იხ. ზემოთ).

გელათში აკადემიის არსებობის საკითხი გაბედულად დასვა ე. თაყაიშვილმა. მკვლევარმა ყურადღება გაამახვილა მის მიერ აღმოჩენილი „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ერთ ჩვენებაზე, სახელდობრ, მოძღვართმოდვრის ინსტიტუტზე და დამაჯერებლად დაასკვნა, რომ მოძღვართმოდვარი მასწავლებელთა მასწავლებელია, გელათის აკადემიის ხელმძღვანელია. „მოძღვართმოდვარი, — წერდა მეცნიერი, — ეპისკოპოსია, ის გელათში ზის, ის მასწავლებელთა მასწავლებელია, ის მეცნიერთა მეცნიერია, მას მოწაფეები ჰყავს. რას ნიშნავს ეს, თუ არა იმას, რომ გელათში უმაღლესი სასწავლებელია, იქ აკადემიაა და ამ აკადემიის ხელმძღვანელი, უფროსი, ახლ ახლანდელი ტერმინოლოგიით რექტორი გელათის აკადემიის ეპისკოპოსია, რომელსაც მოძღვართმოდვრის ხარისხი აქვს“.

ე. თაყაიშვილის აზრი გაიზიარა და აკადემიის შენობად გელათის ანსამბლის ერთი მოზრდილი ნაგებობის ნანგრევები მიიჩნია გ. ჩუბინაშვილმა. მისი ვარაუდი დაადსტურა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტისა და ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის სამეცნიერო ექსპედიციამ.

გელათის აკადემიის შენობა მდებარეობს მონასტრის ტერიტორიაზე, ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთით, აქვს ვრცელი დარბაზის სახე. არქიტექტურულად საერო-სამოქალაქო სტილისაა, კედლების გასწვრივ შემონახულია ქვის დასაჯდომები, დარბაზის შუა ადგილას (დასავლეთის კედელთან) ცალკეა ქვის მაგიდა, რომელიც კათედრის მოვალეობას ასრულებდა. კედლებში შემორჩენილია თახჩები, რომლებსაც ნივთების შესანახად იყენებდნენ.

გელათის აკადემიაში ისწავლებოდა ფილოსოფია, მათემატიკა, მუსიკა, რიტორიკა, გრამატიკა, ასტრონომია. აკადემიის მთელ სასწავლო-სამეცნიერო საქმიანობას ხელმძღვანელობდა მოძღვართმობღვარი.

გელათის აკადემიაში ბევრი ქართველი ახალგაზრდა გაიწაფა, ზოგი მათგანი ქართული კულტურის თვალსაჩინო მოღვაწე გახდა.

გელათის აკადემიის ერთ-ერთი პირველი მოღვაწეა არსენ იყალთოელი, რომელიც 1114 წელს დაბრუნდა უცხოეთიდან სამშობლოში და ახალდაარსებულ კერაში დამკვიდრდა. იქ მან გააჩალა კულტურულ-შემოქმედებითი საქმიანობა, კერძოდ, თარგმნა „დიდი სჯულისკანონი“.

დავით აღმაშენებლის ხანაშივე მოღვაწეობდა გელათში მეორე გამოჩენილი ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი. ბულგარეთში, პეტრიწონის მონასტერში მოღვაწეობის შემდეგ იოანე სამშობლოში დაბრუნდა და დავით აღმაშენებლის დახმარებითა და ხელშეწყობით გელათში განაგრძო შემოქმედებითი საქმიანობა. ნემესიოს ღმრთისწილის წიგნის იოანესეული თარგმანის ერთ ნუსხას შემონახული აქვს ასეთი მინაწერი: „გელადადელთ ხმათაგან გარდამოვიცა ესე ქართულად საკვირველისა ფილოსოფოსისა ჩუენისა პეტრიწისა მიერ, იოანენდ სახელდებულისა კელინსა შინა გაენათისასა“.

იოანე პეტრიწის მოღვაწეობა გელათში საკმაოდ მრავალმხრივი და ნაყოფიერი იყო. თავისთავად ის ფაქტი, რომ იმ პერიოდისა და მომდევნო ხანის გელათელი მწიგნობრები პეტრიწონის სკოლის მიმდევრებად გვევლინებიან და მათ ენასა და სტილს პეტრიწონის სკოლის იერი დაჰკრავს, უთუოდ იმას მოწმობს, რომ იოანე პეტრიწმა გელათში საყოველთაო ყურადღება დაიმსახურა, თანამოღვაწენი და თანამოაზრენი შეიძინა, თანამშრომლები შემოიკრიბა. ამიერიდან გელათი იქცა ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური აზროვნების უმთავრეს კერად და ამ დარგის კადრების სამშენებლოდ.

გელათში ჯეროვანი ყურადღება ეთმობოდა მწერლობის სხვა დარგების განვითარებასაც, მაღალ ღონეზე მიმდინარეობდა ორიგინალურ-შემოქმედებითი მუშაობა თუ მთარგმნელობითი საქმიანობა. რამდენიმე სიტყვას ვიტყვით ზოგიერთ მწერალსა და ორიგინალურსა თუ თარგმნილ თხზულებაზე.

სამეცნიერო ლიტერატურაში საკმაოდ ცნობილია ერთი ჰაგიოგრაფიული კრებული, რომელშიც წარმოდგენილია ვაგრძელება სვიმეონ მეტაფრასტის (X ს.) შრომისა — გადამეტაფრასებულმა საკითხავები რამდენიმე თვისა. ანდერძით, იგი გადაშეტაფრასებუ-

ლია „პალატისა მწიგნობართა უადრესისა, ყოვლად ბრძნისა ფილოსოფოსისა“ იოანე ქსიფილინოსის მიერ. ქართული მასალებით გაირკვა, რომ სვიმეონის შრომა განუგრძია იოანე ქსიფილინოსს, რომელიც თავის საქმეს 1081 წელს შესდგომა. „ეს ცნობა სრულიად მოულოდნელი, ანაზღვეული აღმოჩნდა ბიზანტიის მწერლობის ისტორიაში, ამიტომ მან ერთგვარი სენსაცია გამოიწვია დაინტერესებულ სამეცნიერო წრეებში როგორც რუსეთში, ისე საზღვარგარეთ. ყველაზე საყურადღებო შეიქმნა ის, რომ იოანე ქსიფილინოსის უზარმაზარი შრომა, რომელიც ბერძნულ ენაზე არ შენახულა, ქართულად თითქმის მთლიანადაა დაცული. ასე რომ, შესაძლებელი ხდება საშუალო საუკუნეთა ბიზანტიური მწერლობის ერთ-ერთი მსხვილი ხარვეზის ამოვსება“ (კ. კეკელიძე).

იოანე ქსიფილინოსის თხზულებათა ქართული თარგმანი, რომლის ხელნაწერები გელათის წიგნსაცავმა შემოგვინახა, შესრულებული უნდა იყოს გელათის აკადემიაში XII საუკუნის მეორე მეოთხედში. მთარგმნელის სახელი უცნობია. მისი ხელიდან გამოსული თხზულებების გაცნობა საფიქრებელს ხდის, რომ იგი პეტრიწონის ლიტერატურული სკოლის ტრადიციების მატარებელია.

XIII საუკუნის მეორე მეოთხედში გელათში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა არსენ ბულმაისიძისძე — ნაყოფიერი ჰიმნოგრაფი და ჰაგიოგრაფი, რომლის სახელით არაერთი თხზულებაა მოღწეული, სახელდობრ, ნინოსა და შიო მღვიმელის საგალობლები, შიო მღვიმელის სვინაქსარული „ცხოვრება“, „იამბიკური სვინაქსარი ოთხთა თთუეთანი“, ხელთუქმნელი ხატის ძლისპირნი და სხვანი, რომლებიც წამოაჩენენ არსენ ბულმაისიძისძის განსწავლულობასა და მწვერმეტყველების უნარს. სხვათა შორის, არსენს ეკუთვნის ის ცნობილი გამონათქვამი, რომელსაც ხშირად იმოწმებენ სამეცნიერო ლიტერატურაში: „დიდ არს ძალი სიყუარულისა, რომელი მორჩილ ჰყოფს გონებასა შეკადრებად შეუკადრებელთაცა... ყოველი წერილი ძეგლი არს მეტყუელი, გამომაჩინებელი აღმწერელისაი საუკუნოდ, რომლისამე საქმებელ ყოფად, ხოლო სხვისა განქიქებად უმეცრებისა“.

XIV საუკუნის გელათელი მოღვაწის, გიორგი ბრწყინვალის (1314—1346) თანამედროვის დაწერილი უნდა იყოს „ხელმწიფის კარის გარიგება“, რომელშიც საინტერესო მასალაა საქართველოს სამოქალაქო და სასულიერო-საეკლესიო ხელისუფლების შესახებ; განუსაზღვრელია მისი მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის, ყოფა-ცხოვრების, შინაგანი ორგანიზაციის შესასწავლად.

გელათშივე დაიწერა საისტორიო თხზულება, რომელიც „გელათური ქორონიკონის“ სახელითაა ცნობილი (XVI ს.). მისი ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენს ქუთაისისა და გელათისადმი, ვრცლად ჩერდება საეკლესიო საკითხებზე.

XVI საუკუნიდან გელათში კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა და ლიტერატურულ-შემოქმედებითი ცხოვრება შენედა, მოძღვართმოდვრის ინსტიტუტი თანდათან გაქრა, აკადემიის შენობამ თავდაპირველი მნიშვნელობა დაკარგა — ის ბერთა სატრაპეზოდ გადაიქცა.

მიუხედავად იმისა, რომ გელათის სავანეში უმაღლესი სასწავლო-სამეცნიერო დაწესებულება — აკადემია აღარ იყო, იგი მწიგნობრულ-ლიტერატურული ცხოვრების კერად ერთხანს კიდევ დარჩა და იქაური მოღვაწენი დაუღლელად შრომობდნენ მშობლიური კულტურის სავანძურის დაცვისა თუ გამდიდრების მიზნით.

გვიანი ხანის მოღვაწეთაგან უნდა დავასახელოთ ევდემონ ჩხეტიძე, ექვთიმე საყვარელიძე, ზაქარია ქვარიაძე და გედეონ ლორთქიფანიძე, რომელთა წვლილი ქართული წერილობითი ძეგლების გამრავლებაში მნიშვნელოვანია.

კათალიკოსმა ევდემონ ჩხეტიძემ (1557—1578) — ენერგიულმა და მუყაითმა მღვდელმთავარმა — ზებედეცა და იოანე ქობინაშვილს გადააწერინა თენი და პარაკლიტონი, მანოელ ინანიკის-შვილს — მეტაფრასი და სხვ. მისივე დაკვეთითაა გადაწერილი ის მეტაფრასიც, რომელშიც სხვა ძეგლებთან ერთად დაცულია ეფრემ მცირის „მოსახსენებელი მცირე სვიმეონისთვის ლოლოთეისა და თბრობაი მიზეზთა ამათ საკითხავთა თარგმანისათა“. ე. ჩხეტიძეს მონაწილეობა მიუღია იმერეთის საეკლესიო კრების მუშაობაში, რომელსაც შეუდგენია „სამართალი კათალიკოსთა“.

არანაკლებ მნიშვნელოვანი მოღვაწეა კათალიკოსი ექვთიმე საყვარელიძე (1578—1616). მისი თაოსნობითაა დამზადებული მთელი წყება ხელნაწერებისა (მეტაფრასი, გულანი, ჟამნ-გულანი, იოსებ ფლავიოსის „წიგნი ჰურიისაი“ და სხვ.).

ძველ წყაროებში ხშირად იხსენიება ზაქარია ქვარიაძე — 1637 წლიდან გელათელი ეპისკოპოსი, 1656 წლიდან მიტროპოლიტი, ხოლო 1657—1660 წლებში დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი. მისი მწიგნობრული ინტერესების საილუსტრაციოდ საქარისია დავიმოწმით მისი ინიციატივით დამზადებული გელათ-გარეჯის გულანი, რომელიც გადაწერეს იესე ბაღდაშვილმა, დემეტრე მწერალმა, იოსებ კარგარეთელმა და სხვ.

გელათელი მღვდელმთავარი გედეონ ლორთქიფანიძე (გარდ. 1682 წ.) ზრუნავდა როგორც ხელნაწერების გამრავლებაზე, ისე მწერლობის მომავალ კადრებზეც. მან გელათში აღზარდა დისწული, პოეტი დათუნა (ბესარიონ) ქვარიაძე, რომელსაც ეკუთვნის პოემა „წამება და სსწაულთმოქმედება წმინდისა გიორგისა“.

მრავლად იყვნენ მწიგნობრები გელათში XVIII საუკუნეშიც. 1738—1740 წლებში იქ ცხოვრობდა ანტონ ბაგრატიონი (შემდგომ კათალიკოსი ანტონ პირველი); იქვე მოღვაწეობდა გოდერძყოფილი გოჩა დელიანი, რომელმაც დაწერა „გოჩასა და სოფლის ბაასი“; ამ საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწეა იოსებ გელათელი, რომელმაც დაამზადებინა სჯულისკანონი, კლემაქსი და სხვა ხელნაწერები, „დაკარგული ამოიღო“ და გელათს შესწირა იოანე ქსიფილინოსის შრომების კრებული.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გელათში ცხოვრობდა და შემოქმედებით მუშაობდა ეწეოდა ზაქარია გაბაშვილი. მის დროს გელათში კულტურულ-მწიგნობრული ტრადიციები საკმაოდ ძლიერი იყო, ზაქარია აქტიურად ჩაება ლიტერატურულ საქმიანობაში. იგი წერდა წიგნებს, ამზადებდა ახალ ნუსხებს, ქართულ თარგმანებს უდარებდა ბერძნულსა და რუსულს, ასწორებდა და ახუსტებდა მათ და ა. შ.

საფიქრებელია, გელათში დაწერა ზ. გაბაშვილმა ლოცვა სინანულისა — „თხოვნა ღვთის მიმართ“ („გოდება ღვთისა მიმართ ანუ ვანზრახვანი“).

ზ. გაბაშვილი გელათში გარდაიცვალა (6.II.1782). მისმა ძმისწულმა იქვე დაწერა „მიცვალება ხუცისა და მოძღვრისა ზაქარია იობიან გაბაონისა წმიდასა გაენათს მონასტერსა შინა“.

გელათში მოღვაწეობდნენ ზაქარია ვაჟებიც (იოსები, იოანე, თსე).

ექვთიმე უნდა მოვიხსენიოთ კიდევ ერთი გელათელი მოღვაწე — არქიმანდრიტი ზაქარია, რომელიც ამზადებდა ხელნაწერებს, ქართულად მართავდა რუსულიდან თარგმნილ ძეგლებს და ა. შ. ცნობილია კიდევ სხვა არქიმანდრიტი ზაქარია, კუტისშვილი, რომელიც აგრეთვე ხელნაწერებს ამრავლებდა.

გელათის სავანეში ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა გრძელდებოდა XIX საუკუნეშიც. მოღწეულმა მასალებმა შემოგვიჩინახეს ამ პერიოდის არაერთი გელათელი მოღვაწის სახელი (ნიკოლოზ მორჩაძე, ისაკ მღვდელმონაზონი და სხვ.).

გელათში ძველთაგანვე დიდი წიგნსაცავი არსებობდა. სხვათა შორის, რუსმა ელჩებმა — ნიკიფორე ტოლოჩანოვმა და ალექსი

იველევა, რომლებმაც 1651 წელს ინახულეს გელათი, საგანგებოდ აღნიშნეს წიგნების სიმრავლე. მათი ცნობით, გელათის ღვთისმშობლის ტაძრის საკურთხეველშიც კი იდგა წიგნებით სავსე კიდობანი.

გელათის ხელნაწერთა კოლექციიდან, რომელიც ამჟამად ძირითადად ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმშია დაცული, განსაკუთრებით საყურადღებოა იოანე ქსიფილინოსის შრომების ქართული თარგმანების შემცველი კრებულები, დიდი ოსტატობითა და გემოვნებით შესრულებული ოთხთავი, გრიგოლ ჩახრეხაისძისეული „დიდი სჯულისკანონი“, გელათის ბიბლია და სხვა წიგნები.

ს ა მ ე რ ე ლ ო

მარტვილი — დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საგანმანათლებლო კერა. უძველესი ხუროთმოძღვრული ძეგლი — ჯვრის ტიპის ნაგებობა VII საუკუნისაა. X საუკუნეში იგი საგრძნობლად გადააკეთეს და კათედრალად აქციეს (ამ ადგილს ძველად ჭყონდიდს უწოდებდნენ. როდესაც იქ მოწამეთა, მარტვილთა სახელზე ეკლესია ააგეს, მას მარტვილი უწოდეს. საეპისკოპოსო კათედრალს ჭყონდიდის სახელი შერჩა).

იქაური მღვდელმთავარი, ჭყონდიდელი, ძველ საქართველოში დიდი პატივით სარგებლობდა, ერთხანს მწიგნობართუხუცესობასაც კი ითავსებდა; საქართველოს მეფის პირველი მინისტრი „ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესად და ვაზირთა ყოველთა უპირველესად“ იწოდებოდა.

მოღწეული მასალების საფუძველზე ნაწილობრივ მაინც ხერხდება გათვალისწინება იმ კულტურულ-შემოქმედებითი მუშაობისა, რომელიც ჭყონდიდელებსა თუ მარტვილის სხვა მოღვაწეებს ჩაუტარებიათ. ცნობილი არიან იქაური მწიგნობრები: სტეფანე სანანოსძე, იოანე მესვეტე, იოანე ჭყონდიდელი, ანტონ ცაგერელ-ჭყონდიდელი, რომანოზ მესვეტე და სხვ. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ის პირნიც, რომლებიც, მართალია, საქართველოს დედაქალაქში მოღვაწეობდნენ, მაგრამ ჭყონდიდის კათედრას ხელმძღვანელობდნენ და ჭყონდიდელებად იწოდებოდნენ (გიორგი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, ანტონ გლონისთავისძე).

სტეფანე სანანოსძემ (X ს.) შეთხზა ორიგინალური ჰიმნები —

ნათლისღების, აბო თბილელისა და სტეფანე პირველმოწამის დასდებლები, თარგმნა „საკითხავი დაუჯდომელთაი“, „ცხოვრებაი და მოქალაქობაი თეოქტისტი ლეზველისაი“ და გრიგოლ ნოსელის „შესხმაი წმიდისა სტეფანე პირველმოწამისაი“; იოანე მესვეტემ „სვეტსა ზედა ჭყონდიდისასა“ გადაწერა ჰაგოგრაფიული კრებული და სხვა წიგნები (1031 წ.); იოანე ჭყონდიდელი (XI—XII სს.) გიორგი ათონელის ცხოვრების აღწერის ერთ-ერთი ინიციატორია.

1777—1788 წლებში ჭყონდიდის ეპარქიას მართავდა მთარგმნელი და მქადაგებელი ანტონ ცაგერელ-ჭყონდიდელი, რომელმაც თავი გამოიჩინა მჭევრმეტყველებითა და ღრმაიდეური ქადაგებებით.

შეგვიძლია კიდევ დავასახელოთ მარტვილის მწიგნობრები, რომლებიც თვით წერდნენ ან სხვებს აწერინებდნენ ძველ თხზულებებს. მაგალითად, გაბრიელ ჭყონდიდელმა (XVIII ს.) გადააწერინა ვახტანგის სამართალი, სჯულისკანონი, დოგმატიკურ-ასკეტიკური კრებული და ა. შ., ბესარიონ ჭყონდიდელმა (1765—1828) — მეტაფრასი, დავით ჭყონდიდელმა (XIX საუკუნის 30-იან წლებში) — რამდენიმე ხელნაწერი, გიორგი ჭყონდიდელმა — სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი (1838 წ.), „გიორგი ათონელის ცხოვრება“ (1839 წ.) და სხვ. XIX საუკუნის 20—30-იან წლებში მრავალი ხელნაწერი დაამზადა რომანოზ მესვეტემ.

დიდად საინტერესოა მარტვილის მონასტრის ხელნაწერთა კოლექცია, რომელიც დღეს საქართველოს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მშვენება ვახლავთ.

ზუგდიდი. სამეგრელო ადრე ეგრისის საერისთავოს სახელით იყო ცნობილი, შემდეგ, XII საუკუნიდან, ოდიშის საერისთავოდ იწოდებოდა. იქაური ერისთავი საქართველოს მეფეს ექვემდებარებოდა და ემორჩილებოდა. გვიან ხანაში ოდიშს მთავრები იმერეთის მეფეთა ქვეშევრდომები იყვნენ, მაგრამ დღენიადავ დამოუკიდებლობის მოპოვებას ცდილობდნენ. XVI საუკუნეში, 1557 წელს, ლევან I დადიანის (1533—1572) ზეობაში ოდიშის სამთავრომ სავსებით დააღწია თავი იმერთა მეფის მორჩილებას.

სამეგრელოს ცენტრში, ზუგდიდში, სადაც იყო „სასახლე დადიანთა, დიდშენი და პალატებიანი, ზღუდე-გოდლიანი“ (ვახუშტი), ლიტერატურული ინტერესები ადრეულ ხანაში, ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში, ლევან პირველისა და გიორგი მესამის კარზე

შეინიშნება — ლევან პირველმა და მისმა მეუღლემ ელენე დედოფალმა რამდენიმე წიგნი დაამზადებინეს; მათმა მემკვიდრემ, გიორგი მესამემ (1572—1582) და მისმა მეუღლემ თამარმა გადააწერინეს მოქვის გულანი და ა.შ., მაგრამ იქაური სამწერლობო კერის ისტორიაში შესამჩნევად გამოიყოფა ლევან II დადიანის (1611—1657) მთავრობის პერიოდი. საკმარისია ვთქვათ, რომ იმხანად მთავრის კარზე მოღვაწეობდნენ მამუკა თავაქალაშვილი და ბარძიმ ვაჩნაძე.

მამუკა თავაქალაშვილი (თავაქალაშვილი) — პოეტი, კალიგრაფი, მხატვარი — იმერთა მეფის მდივანი იყო, XVII საუკუნის 30-იან წლებში ტყვედ მოხვდა სამეგრელოში და იქ მოღვაწეობდა ლევან მეორის კარზე, სადაც ნაყოფიერი მუშაობა გააჩადა. კერძოდ, სპარსულიდან შესრულებული თარგმანების საფუძველზე გალექსა „ზაქიანი“ (მასში ცალკეა მოთხრობილი ზაქის თავგადასავალი, რომელიც „შაჰ-ნამეში“ ეპიზოდის სახით გვხვდება).

მამუკა თავაქალაშვილს 1646 წელს გადაუწერია „ვეფხისტყაოსნის“ საყურადღებო ხელნაწერი — რუსთაველის პოემის უძველესი თარიღიანი ნუსხა. იგი მდიდრულადაა მოხატული, ახლავს ორმოცამდე ილუსტრაცია (შესრულებული ფერადი საღებავებითა და ოქრომელნით), აგრეთვე, პორტრეტები შოთა რუსთაველის, მამუკასი და ლევან მეორისა. ფიქრობენ, რომ ხელნაწერი მოხატულია მ. თავაქალაშვილის მიერ.

დაახლოებით იმავე პერიოდში მოღვაწეობდა სამთავროს კარზე პოეტი ბარძიმ ვაჩნაძე, რომელმაც გალექსა „სამიანი“.

ძველ საქართველოში ფრიად პოპულარული იყო საზღაპრო თხზულება „რუსუდანიანი“ (XVII ს.), რომელიც, როგორც ჩანს, სამეგრელოში ჩამოყალიბდა.

1714—1728 წლებში ოდიშის მთავრად იყო ბექან დადიანი. მის კარზე მოღვაწეობდა „მდივან-მაგლობელ-მწიგნობარი“ პეტრე ჩხატარაისძე, რომელსაც წვლილი შეუტანია „ალექსანდრიანის“ ქართული ვერსიების ჩამოყალიბებაში.

„ალექსანდრიანი“ სერბულიდან მომდინარე რუსული რედაქციიდან თარგმნა არჩილ ბაგრატიონმა. პროზაული ტექსტი, — ბექან დადიანისა და მისი დისწულის გიორგი ჩიჩუას ბრძანებით, — გალექსა პეტრე ჩხატარაისძემ 1713—1728 წლებში (შემდეგ მან კვლავ პროზაულად გადაამუშავა ტექსტი).

ლიტერატურული ტრადიცია სამეგრელოში გვიან ხანამდე ვრძელდებოდა. ხელნაწერთა დამზადების ინიციატორებად ხშირად გამოდიოდნენ დადიანები. მაგალითად, ოტია დადიანმა (1728—1758)

და მისმა მეუღლემ გულქან დედოფალმა გადააწერინეს ტიბიკონი (1738 წ.), გულქანისავე ბრძანებითაა დამზადებული სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონისა და თვენის ნუსხები; „სრულიად ოდიშთა და ლეჩხუმთა“ მპყრობელმა გრიგოლ დადიანმა (1788—1804) „პალატსა სამეფოსა“ გადააწერინა პარაკლიტონი და ტიმოთე გაბაშვილის „მიმოსლვა“; ლევან V დადიანის (1804—1846) მეუღლემ მართა დედოფალმა გადააწერინა კლემაქსი და მეტაფრასი, მანუჩარ დადიანმა — მეტაფრასი (1839 წ.), ელიზბარ დადიანმა — სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი (1841 წ.) და ა. შ. რასაკვირველია, საგანმანათლებლო საქმიანობა მხოლოდ ხელნაწერთა გამრავლებით არ ამოიწურებოდა. დადიანთა ზოგიერთი წარმომადგენელი ორიგინალურ-შემოქმედებით მუშაობასაც ეწეოდა. საკმარისია მოვიგონოთ ნიკო დადიანის (1780—1834), აგრეთვე გრიგოლ (1814—1902) და დავით (1846—1853) დადიანების მემკვიდრეობა.

სამეგრელოს ცენტრის, ზუგდიდისა და მისი შემოგარენის ლიტერატურულ ცხოვრებასა და იქაურ მოღვაწეთა გონებრივ პროზონოტზე მეტყველებს ხელნაწერთა ის მდიდარი კოლექცია, რომელმაც დადიანთა წიგნსაცავიდან მოაღწია.

სამეგრელოს სხვა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერებიდან დავასახელებთ კიდევ სამს — წალენჯიხას, ცაიშსა და ხობს.

წალენჯიხაში (ზუგდიდიდან 25 კილომეტრზე) შემონახულია ქვით ნაგები ლამაზი ეკლესია (X—XI სს.), რომელიც დადიანთა მეთვალყურეობის ქვეშ იყო, მათი შეწირულება-დახმარებით ძლიერდებოდა, მათი საკრძალავიც იყო. იქაურ მწიგნობართაგან ცნობილია ზებედე წინამძღვარი (XVII ს.), რომელიც შემდეგ ალავერდელი მთავარეპისკოპოსი გახდა (იხ. ალავერდი), ილარიონ მოძღვართმოდღვარი, ვინაც „ქუთეყანას ოდიშსა და მონასტერსა წალენჯიხისასა“ გაბრიელ ბოკუჩავას გადააწერინა კურთხევანი (1667 წ.), და სხვ.

ცაიში მღებარეობს ზუგდიდიდან 9—10 კილომეტრზე. ძველი ეკლესიის ნანგრევებზე XIII—XIV საუკუნეებში იქ აუგიათ გუმბათიანი ტაძარი, რომელიც შემდეგ რამდენჯერმე აღუდგენიათ და გადაუკეთებიათ. იქაური მოღვაწენი ყურადღებას არ აკლებდნენ ძველ ხელნაწერთა დაცვა-გამრავლებას. მაგალითად, მაქსიმე ცაიშელმა დაამზადებინა სახარება (XVII ს.), გრიგოლ ცაიშელმა განაახლებინა და შეაკრევირა გულანი XVI საუკუნისა და სხვ.

ხოზი სენაკიდან 15 კილომეტრზეა, ამჟამად რაიონის ცენტრია. იქ, ხოზისწყლის მარცხენა მხარეს, მალღობზე დაცულია უგუმბათო, ბაზილიკის ტიპის ეკლესია, რომელსაც სტილით, ჩუქურთმებითა და გეგმით ე. თაყაიშვილი X—XI საუკუნეებით ათარიღებდა. იქაური მონასტრის ბინადართა მწიგნობრულ ტრადიციებს მოწმობს ხელნაწერთა კოლექცია, რომელიც კარგა ხანია იპყრობს მკვლევართა ყურადღებას.

აფხაზეთი

მოქვი — სოფელი ოჩამჩირის რაიონში, ცენტრიდან 17 კილომეტრზე. იქ ტაძარი ააგო და კათედრალი დააარსა მეფე ლეონ მესამემ (957—967). მოქვეში საუკუნეთა მანძილზე გრძელდებოდა ხელნაწერთა გამრავლება, ძველი ნუსხების გაცხოველება და ა. შ. მოღწეულია იქაური ბიბლიოთეკის ხელნაწერები, რომლებიც გვაცნობენ მოქველ მოღვაწეთა სახელებს. უპირველესად უნდა მოვიხსენიოთ დანიელ მოქველის თაოსნობით გადაწერილი ოთხთავი (1300 წ.). იგი მოხატულია მდიდრულად, შემკულია ხელოვნებით შესრულებული ორნამენტებით. გადაწერი და გამფორმებელია ბერი ეფრემი (უკვე ეს ერთი ხელნაწერი მოწმობს, თუ რა მალაღონეზე იყო მწიგნობრობა მოქვეში); საინტერესოა მოქველი მღვდელმთავრის ექვთიმე საყვარელიძის ბრძანებით ნავკრატოზ ციმცაძის მიერ გადაწერილი მეტაფრასი (XVI ს.); მოქვესთვისაა გადაწერილი, — ზებედე დიაკვნისა და გიორგი მწერლის მიერ, — გულანი (XVI ს.) და სხვ.

ბეღია. ოჩამჩირის რაიონში, ცენტრიდან 25 კილომეტრზე, აღმართულია ბედიის საკათედრო ტაძარი, ქართული ხუროთმოძღვრების კიდევ ერთი შესანიშნავი ძეგლი. ააგო და კათედრალი დააარსა ბაგრატ მესამემ X—XI საუკუნეთა მიჯნაზე. (ახლანდელი ნაგებობა XIII—XIV საუკუნეებისაა).

გ. ჩუბინაშვილის ვარაუდით, ზომებით, კომპონიციით, დეკორატიული მორთულობით ბეღია ვერ მივიდოდა ბაგრატის ტაძართან, მაგრამ შინაგანი მოკაზმულობით, კედლის მხატვრობით, ხელოვნების ძვირფასი ნიმუშებით არ ჩამოუვარდებოდა მას; „ვინ იცის, იგი იქნება სჯობდა კიდევ ოდესღაც ქუთაისის ტაძარს“.

ბედიელ მღვდელმთავრებს კარგი წიგნსაცავი შეუქმნიათ და თვითაც მიუღიათ მონაწილეობა ხელნაწერთა დამზადებაში. ბედი-

ელი მიტროპოლიტის გერმანე ჩხეტიძის (XVI ს.) ინიციატივითაა გადაწერილი გულანი. მან შავშეთიდან ჩამოიყვანა გაბრიელ ლომსაძე და მას გადააწერინა გულანის ნაწილი (თვენი, მარხვანი). დანარჩენი ნაწილები გადაუწერიათ ამბროსი კარგარეთელს, საბა ნაფოტაძეს და სხვ. ბიბლიოფილი ყოფილა ბედიელი მთავარეპისკოპოსი ანტონ ყვანიძეც (XVI ს.).

გურია

ოზურგეთი. გურია ისტორიული საქართველოს განუყოფელი ნაწილი იყო. ცენტრალური ხელისუფლება მას ერისთავის ან ერისთავთერისთავის მეშვეობით მართავდა. გურიელის, ვითარცა ერისთავთერისთავის, ხელისუფლება XIII საუკუნის 40-იან წლებში აღმოცენდა, ხოლო XV საუკუნის მეორე ნახევრიდან იგი გურიის სამთავროს მმართველად და გამგებლად იქცა. გურიელის რეზიდენცია ძველთავან იყო ოზურგეთში, სადაც მას ჰქონდა „სასახლე დიდშენი, კეთილ-პალატოვანი“ (ვახუშტი). აი იქ, გურიელის სასახლეში, გაჩაღდა ლიტერატურული საქმიანობა, რასაც არაერთი ხელნაწერი ადასტურებს. დაეიმოწმებთ რამდენიმეს: ვახტანგ I გურიელის (1583—1587) მეუღლის თამარისა და მისი ვაჟის ქაიხოსრო I გურიელის ბრძანებითაა დამზადებული თეთროსნის დავითნი, რომელიც სასწავლო წიგნად გამოიყენებოდა; გიორგი III გურაელმა (1664—1684) გადააწერინა თვენი, ტიბიკონი და სხვა წიგნები; მამია III გურიელმა (1689—1714) — სახარების საკითხავები, მამია IV გურიელმა (1726—1756, 1753—1765, 1771—1776) — შემოქმედის გულანი და ა. შ.

კულტურულ-ლიტერატურული ცხოვრება ოზურგეთში გრძელდებოდა XIX საუკუნის პირველ მესამედშიც. უკანასკნელმა მთავარმა მამია V გურიელმა (1804—1826) სასახლეში ერთგვარი სალონიც კი მოაწყო.

შემოქმედი. ოზურგეთის რაიონში, ცენტრიდან 7—8 კილომეტრის დაშორებით, მდებარეობს სოფელი შემოქმედი. იქ, მდინარე ბუჯუყის მარცხენა ნაპირზე, საშუალო სიმაღლის გორაკზე აშენებულია განვითარებული შუა საუკუნეების ლამაზი და კოხტა ეკლესია, ღვთაების ტაძარი (იქვეა გუმბათიანი ეკლესია — ზარზმა, რომელიც ვახტანგ I გურიელმა ააშენა სამცხის ზარზმიდან მოტანილი ნივთების დასასვენებლად).

ქველი ქართული კულტურის ქარები საზღვარგარეთ

ქართული კულტურის, კერძოდ, ლიტერატურის ისტორიაში განსაკუთრებული როლი შეასრულეს საზღვარგარეთ არსებულმა ქვერებმა, სადაც საუკუნეების მანძილზე ვითარდებოდა ლიტერატურული აზროვნება და ფართოვდებოდა ქართველთა გონებრივი პორიზონტი.

ძველი ქართული კულტურის საზღვარგარეთული კერების მნიშვნელობა საკმაოდ ცნობილი და აღიარებულია. „ქართველთა ხარჯით და ფულით აშენებული აბა ერთი და ორი [სვანე] დღესაც პლადებს ათონის მთაზედ, სინაზედ, სირიაში, იერუსალიმის ახლომანლო, რომ ქართველთა თავგამომეტებით და დიდის მხნეობით უღვაწიათ თავისი ქვეყნის გარეთაც“ (ი. ჭავჭავაძე).

ი. ჭავჭავაძის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „საზღვარგარეთ მყოფი ქართველთა სვანეების კულტურული მნიშვნელობა ფრიალ დიდი იყო. იმ დიდი კულტურული მემკვიდრეობის გარდა, რომელიც საქართველოს წარსული საუკუნეების განმავლობაში დაუწყებელი ჰქონდა, უცხოეთში მყოფი მონასტრების წყალობით საქართველოს შეეძლო მაშინდელი განათლებული ქვეყნების კულტურული განვითარების ყოველი წარმატებისათვისაც თვალყური ედევნებინა, ყველაფერი, რაც იქ ახალა და მნიშვნელოვანი იწერებოდა, ანდა კეთდებოდა, უცხოეთში დაარსებულს ქართველთა სვანეებში მომუშავე ქართველი მოღვაწეების, მწერლების, მეცნიერებისა და ხელოვანთა წყალობით საქართველოსაც საშუალება ჰქონდა სცოდნოდა: საეკლესიო თხზულებანი ან ითარგმნებოდა, ანდა გადმოქართულდებული იყო ხოლმე“.

ამ სიტყვებში ისე ამომწურავადაა დახასიათებული და წარმოჩენილი ქართული საზღვარგარეთული კერების მნიშვნელობა და როლი ქართული ეროვნული კულტურის განვითარებაში, რომ ძნელია რამე დავუმატოთ. მართლაც, ამ კერების მემკვიდრეობით ქართველობა თვალს ადევნებდა იმდროინდელი მწიგნობრული წრეების საქმიანობას, ეცნობოდა მათ წარმატებას; ითვისებდა და თარგმნიდა ყოველივე კარგსა და საყურადღებოს, ქმნიდა წინაპირობას ეროვნული ლიტერატურის შემდგომი ზრდა-განვითარებისათვის. საზღვარგარეთ არსებულ ქართულ სვანეებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ ჩვენი მწერლობისათვის, ადგილობრივი ლიტერატურული ძალების ორიგინალურ-შემოქმედებითი მუშაობისათვის.

ძველი ქართული საზღვარგარეთული კერების ისტორიაში შემამჩნევად გამოიყოფა სამი რეგიონი: ახლო აღმოსავლეთი (სირია-

შემოქმედელ მოღვაწეთაგან ყველაზე მეტად ცნობილია იაკობ დუმბაძე, რომელიც ერთხანს თბილისშიც მოღვაწეობდა და გორგი მეთერთმეტის წრეში ტრიალებდა (იხ. თბილისი). მის, როგორც მწერალს, დიდად აფასებდნენ არჩილ ბაგრატიონი, ანტონ პირველი, იოანე ბაგრატიონი და სხვ.

შემოქმედის ბიბლიოთეკა მდიდარი ყოფილა. იქაურ ხელნაწერთაგან მოღწეულია გულანი, რომელიც ორ ფუთამდე იწონის, ზატიკი და სხვ.

რაჭა. ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა რაჭაში ადრევე გაჩაღებულია. ამ საქმიანობაში ჩაბმულან როგორც ადგილობრივი მოსახლენი, ისე დროებით ჩასული მწერლებიც.

პირველ რიგში დავასახელებთ თეიმურაზ პირველს. უკვე აღვნიშნეთ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოდან დევნილი პოეტი იმერეთის მეფეს შეეფარა და ქუთაისში ცხოვრობდა. როგორც ჩანს, იმ წლებში (1649—1656) ის ხშირად რაჭაში იმყოფებოდა და შემოქმედებით მუშაობასაც ეწეოდა. კერძოდ, რაჭაში დაწერა მან „შედარება გაზაფხულისა და შემოდგომისა“, „შამიფარვანიანი“ და სხვ.

რაჭაში რამდენჯერმე იყო არჩილ ბაგრატიონიც (1679, 1690—1691, 1698 წწ.), მაგრამ მის იქაურ ნაწერებზე ვერაფერს ვიტყვი. რაჭაში გზად გაუვლიათ სულხან-საბა ორბელიანს, ვახტანგ მეექვსესა და მისი აშალის წევრებს (1724 წ.), ბესიკს (1778 წ.) და სხვა მწერლებს, მაგრამ, რასაკვირველია, მათ ლიტერატურულ საქმიანობაზე საუბარი შეუძლებელია; ისინი ჩრდილოეთისაკენ მიიწვედნენ და რაჭაში შესაჩერებლად არც კი ეცალათ.

XVIII საუკუნეში მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობა გაიშალა რაჭის ერისთავთა სასახლეში (წესში); შოშიტა მესამემ (1697 — 1729) გადააწერინა გულანი, როსტომ ერისთავმა (1750 — 1769) — სამართლის წიგნები, „ქილილა და დამანა“, კარაბადინი და სხვა წიგნები. 1809 — 1811 წლებში წესში სტამბაც კი მუშაობდა.

მდიდარი წიგნსაცავები არსებობდა ჭელიშში (საიდანაც მოაღწია „მოქცევაი ქართლისაის“ XIV საუკუნის ხელნაწერმა), სევაში, ლაბეჭინში, ნიკორწმინდაში.

ღეჩხუმი. ერთგვარი კულტურულ-ლიტერატურული ტრადიციები შეინიშნება ღეჩხუმის სვანეებშიც, კერძოდ, ცაგერში (გრიგოლ ცაგერელი, XVIII ს.; ანტონ ცაგერელ-ჭყონდიდელი, XVIII ს.; იოანე ცაგერელი, 1777 — 1823 წწ. და ა. შ.), საირმეში, ნამარნევი და ა. შ.

პალესტინა), დასავლეთი (ბიზანტია), ჩრდილოეთი (რუსეთი). მასალას ამჯერადაც დავალაგებთ და მიმოვიხილავთ ტერიტორიულ-გეოგრაფიული პრინციპით — სათანადო ქრონოლოგიური რიგის დაცვით.

ახლო აღმოსავლეთი. ქართველებს ადრეული ხანიდანვე ინტენსიურა ურთიერთობა ჰქონდათ ახლო აღმოსავლეთთან. ეგვიპტის, პალესტინისა და სირიის ბევრი უდაბნო ქართველ მოღვაწეთა საიმედო თავშესაფრად იქცა. ჩვენმა წინაპრებმა IV—V საუკუნეებში მიაშურეს ამ ქვეყნების სავანეებს.

ეგვიპტეში უკვე IV საუკუნეში მოღვაწეობდა ქართველი მთავრობე ევაგრე პონტოელი, ხოლო V საუკუნეში იქაურ უდაბნოში ქართული ბაზილიკაც აშენდა. ამ ეკლესიის ნანგრევები რამდენიმე წლის წინ გამოვლინდა (თებეს ნეკროპოლში) და ძველი წერილობითი წყაროების ჩვენება, მატერიალური კულტურის ძეგლითაც დადასტურდა.

ქიდვე უფრო მრავლად ჩანან ქართველები პალესტინაში, განსაკუთრებით იერუსალიმსა და მის ახლოს არსებულ სავანეებში, აგრეთვე სინის მთაზე, შავ მთაზე (სირიაში). ეს სავსებით ბუნებრივია, რადგან ქართულ ეკლესიას ახლო ურთიერთობა ჰქონდა აღმოსავლეთის, კერძოდ, იერუსალიმის ეკლესიასთან. მეტიც, ქართული ეკლესია იერუსალიმური წარმოშობისაა. ამას ამოწმებს და ადასტურებს ქართულ წერილობით ძეგლებში შემონახული ზოგიერთი ტრადიციული გადმოცემა (ქართველთა განმანათლებლის იერუსალიმიდან მოსვლა, ქართველ მეფეთა ზრუნვა იერუსალიმის დაცვაზე, ქართველ მოღვაწეთა ხშირი მოგზაურობა პალესტინაში იქაურ სიძველეთა მოსახილველად და ა. შ.), ქართლის კათალიკოსის კირიონის (VI ს.) ცნობა ჩვენს ქვეყანაში იერუსალიმური წარმომავლობის ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ, უძველესი ქართული ტაძრების შინაგანი მოწყობილობა, ქართველთა საღვთისმსახურო პრაქტიკაში იერუსალიმური ლიტურგიკული ძეგლების გამოყენება და ამის გამო მცხეთასა და მის მიდამოებში იერუსალიმის ტიპოგრაფიული პირის შექმნა და სხვ.

ქართველთა ლტოლვა ახლო აღმოსავლეთისაკენ განაპირობა უპირველესად ქართული ეკლესიის აღმოსავლურმა (იერუსალიმურმა), წარმომავლობამ, ამასთანავე, ქართველთა ინტერესმა ქრისტიანობის კერისადმი, ბიბლიური ადგილებისადმი, ქართველ მოღვაწეთა მისტიკურ-ასკეტიკურმა მიდრეკილებამ და სწრაფვამ ბერმონაზვნური ცხოვრებისაკენ, განსაკუთრებით კი — ქართველთა დაინტერესებამ ქრისტიანული მწერლობით.

საუკუნეთა მანძილზე ახლო აღმოსავლეთი ქრისტიანული მწერლობის უმთავრესი ცენტრი და გამოჩენილ მწიგნობართა საზოგადოებრივი ასპარეზი იყო. იერუსალიმი, საბაწმინდა, პალაგრა, სინა, ანტიოქია, შავი მთა — ამ მწერლობის სახელგანთქმული კერებია. ქართველი მოღვაწენი, — იჩენდნენ რა დიდ ინტერესს ქრისტიანული ლიტერატურისადმი, — განსაკუთრებით ეტანებოდნენ მის ცენტრებს; მათ ჯერ სხვათა სადგომებს მიაშურეს, ხოლო შემდეგ ქართული კოლონიები დააარსეს, საკუთარი სავანეება შექმნეს და მწიგნობრულ-შემოქმედებითი მუშაობაც გააჩაღეს.

ახლო აღმოსავლეთში არსებულ სავანეებზე, იქაურ ქართველთა ლიტერატურულ-შემოქმედებით საქმიანობაზე მრავალი ცნობაა დაცული ძველ ქართულ წყაროებში — საისტორიო ნაწარმოებებში, პაგიოგრაფიულ თხზულებებში, მოგზაურთა ჩანაწერებში, ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში, ალაპებში და სულთა მატრიანეებში, ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, სიგელ-გუჯრებში და ა. შ.

ქართველთა მოღვაწეობა ახლო აღმოსავლეთში დიდხანს გრძელდებოდა. მათი აღმშენებლობითი საქმიანობა, შემოქმედებით და სხვა კულტურულ წრებთან ურთიერთობა შესამჩნევი იყო და უცხოელთა ყურადღებასაც იპყრობდა. ამის შედეგად ცნობები ახლო აღმოსავლეთში ქართველთა მოღვაწეობაზე შემოგვინახეს არაქართველმა ავტორებმაც (საეკლესიო და დიპლომატიურმა მოღვაწეებმა, მემატიანეებმა, მოგზაურებმა და სხვ.).

ქართული თუ არაქართული მასალა შესაძლებლობას გვაძლევს ზოგადად გავითვალისწინოთ ახლო აღმოსავლეთში ქართველთა მოღვაწეობის ისტორია.

თავდაპირველად ქართველებმა პალესტინის სამონასტრო კოლონიზაცია დაიწყეს, ყოველ შემთხვევაში, V საუკუნიდან მაინც. უპირველესად უნდა მოვიხსენიოთ მწერლისა და მოაზროვნის პეტრე ქართველის (411 — 491) საქმიანობა. V საუკუნის პირველ ნახევარში მან ბაგო ქართული სავანეები როგორც იერუსალიმში, ისე მის ახლოს. ეს უკანასკნელი რამდენიმე წლის წინათ აღმოჩნდა (ბეთლემის მახლობლად, უდაბნოში, ბირ ელ-ყუთის მიდამოებში, ხირბეთ სიიარ ელ-დანამის ჩრდილო-დასავლეთით, ფართო ტაფობის ფერდობზე) არქეოლოგიური გათხრების შედეგად (გათხრებს ხელმძღვანელობდა იტალიელი მეცნიერი გ. კორბო). ახალგამოვლენილმა ხუროთმოძღვრულმა ძეგლმა შემოგვინახა ქართული დამწერლობის უძველესი ნიმუშები, წარმოაჩინა ქართლის სამეფოს ეკონომიკური ძლიერება, ნათლად გამოავლინა პეტრე ქართველის წვლილი პალესტინის სამონასტრო კოლონიზაციაში, გაათავითოვა ჩვე-

ნი წარმოდგენა ქართველთა მოღვაწეობაზე ახლო აღმოსავლეთში. ქართულწარწერიანმა ნაგებობამ ნათელყო პეტრე ქართველის კულტურულ-აღმშენებლობითი საქმიანობის ეროვნული მიზანდასახულობა. დადასტურდა, რომ პეტრე ქართველი შორეულ პალესტინაშიც ენერგიულად ზრუნავდა თავის თანამემამულეებზე და ქართულ დამწერლობას პროპაგანდას უწევდა.

პეტრე არის ერთ-ერთი პირველი ქართველი პილიგრიმი პალესტინაში, მის მიერ აგებული შენობები — ქართველთა პირველი ეროვნული თავშესაფარი იყო ახლო აღმოსავლეთში. პეტრეს მიერ დაარსებული ქართული სავანე გახდა საფუძველი იერუსალიმის ქართული კოლონიისა, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე იზრდებოდა და მტკიცდებოდა საქართველოდან მისული მოღვაწეებით.

პეტრეს შემდგომ ხანაში ქართველები მრავლად ჩანან პალესტინისა და სირიის სამონასტრო ცენტრებში, სადაც მათ ეროვნული კოლონიები და მნიშვნელოვანი ლიტერატურული კერები დააარსეს. ამის შედეგად გვიანი ხანის ქართველ მოღვაწეებს ახლო აღმოსავლეთისაკენ იზიდავდა არა მხოლოდ მსოფლიო ქრისტიანული მწერლობა, არამედ წინამორბედ თანამემამულეთა მიერ შექმნილი ლიტერატურული მემკვიდრეობაც.

ახლო აღმოსავლეთის ქართული კულტურის კერებს შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია საბაწმინდა, სინა, ჯვარი და შავი მთა.

საბაწმინდა. იერუსალიმის ახლოს IV — V საუკუნეებში აღმოცენდა რამდენიმე ლავრა (ხარიტონისა, თეოდოსისა, საბასი და ა. შ.), სადაც თავი მოიყარეს ქრისტიანმა მოღვაწეებმა (ბერძენებმა, სირიელებმა და სხვ.). ამ სავანეებს ქართველებმაც მიაშურეს და ზოგიერთი მათგანი ქართულ მწიგნობრულ-სავანმანათლებლო კერადაც კი აქციეს.

ჩვენი კულტურისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საბას ლავრას — საბაწმინდას, რომელიც მდებარეობს იერუსალიმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 13 — 15 კილომეტრზე. იგი V საუკუნის 80-იან წლებში დააარსა გამოჩენილმა საეკლესიო მოღვაწემ საბა განწმინდილმა (439—532) და მაშინვე მიიზიდა მოწესენი სხვადასხვა ქვეყნიდან. მართალია, ცხოვრება იქ საკმაოდ ჭირდა, პირქუში სალი კლდეები, თვალჩაუწვდენელი უფსკრულები და საშიში ნაპრალები, ხრიოკი და უწყლო უდაბნო ადამიანის ცხოვრებას თითქმის შეუძლებლად ხდიდა, მაგრამ ბერძონაზვნობასწორედ ასეთ ადგილებს ეტანებოდა და საბას სავანეშიც მომრავლდნენ მოწესენი, რომლებიც მეტწილად გამოქვაბულებში სახლობდნენ

და ერთმანეთის მიყოლებით აგებდნენ ეკლესიებს. ქართველები იქ ადრევე დასახლდნენ, ხოლო 532 წლისათვის ისე მომრავლდნენ, რომ ჰქონდათ თავიანთი ეკლესიაც. სადაც ზოგიერთ წიგნს დედანაზე კითხულობდნენ (რასაკვირველია, საბას ლავრა ქართული სავანე არ ყოფილა; ის იყო დიდი მონასტერი, რომელშიც მოღვაწეობდნენ სხვადასხვა ეროვნების მოწესენი, მათ შორის ქართველებიც).

მომდევნო ხანაში მდგომარეობა ვართულდა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც პალესტინა ირან-ბიზანტიის პოლიტიკურ ინტერესთა შეჯახების შედეგად საბრძოლო ასპარეზად იქცა. თუ ადრე პალესტინა ქრისტიანული ბიზანტიის სფეროში შედიოდა, 614 წელს ირანელებმა დაიპყრეს, ხოლო 637 წლიდან არაბთა ხელთ აღმოჩნდა. 969 წლიდან იერუსალიმსა და მის შემოგარენს ეგვიპტელები, ხოლო 1071 წლიდან თურქ-სელჩუკები დაეუფლნენ. მაჰმადიანთა მპყრობელობამ და თვითნებობამ სათანადო გავლენა მოახდინა საბაწმინდის მკვადრთა ცხოვრებასა და კულტურულ-შემოქმედებით საქმიანობაზე. ამ პერიოდში საბაწმინდა რამდენჯერმე დაარბიეს (614 წ., 769 წ. და ა. შ.), მაგრამ, მიუხედავად ძნელბედობისა, ბერძონაზვნური ცხოვრება კვლავ გრძელდებოდა და ქართველებიც არ წყვეტდნენ კავშირს ამ სავანესთან. ბევრი ქართველი იქ ხანგრძლივად ცხოვრობდა და ლიტერატურულ-სავანმანათლებლო საქმიანობასაც ეწეოდა, ზოგიერთი მოღვაწე კი არ ერიდებოდა მოგზაურობას სიძნელეს, დროებით მიდიოდა საბას მიერ დაარსებულ ლავრაში და ერთხანს იქაურ მოწესეთა წრეში ატარებდა, მაგალითად, ილარიონ ქართველი (IX ს.), გიორგი-პროხორე (XI ს.), ფილიპე შაქარაშვილი (1567 წ.), იონა გედევანიშვილი (XVIII საუკუნის 80-იან წლებში), გიორგი ავალიშვილი (1820 წ.), პეტრე კონჭოშვილი (1899 წ.) და სხვ. სამწუხაროდ, ქართველთა ნაკვალევზე ამ პარებს არავითარი ცნობა არ შემოუნახავთ. შედარებით შედეგიანი იყო რუსი სწავლულის პ. უსპენსკის მისვლა საბაწმინდაში. მან გასული საუკუნის შუა წლებში მოინახულა ეს სავანე და წამოიღო იქიდან ძვირფასი ქართული ხელნაწერი — ჭილ-ეტრატის იადგარი (IX ს.). მეტი შედეგი გამოიღო ა. ცაგარლის მოგზაურობამ (1883 წ.). მკვლევარმა, მართალია, საბაწმინდაში მხოლოდ ერთი ქართული ხელნაწერი ნახა და ისიც გვიანი ხანისა (XV ს.), მაგრამ სხვაგან დაცული საბაწმინდური ხელნაწერების შესწავლის საფუძველზე ეს სავანე სავსებით მართებულად მიიჩნია ქართული მწერლობის უძველეს საზღვარგარეთულ კერად.

საბაწმინდაში აღრეული ხანიდან მოღვაწეობდა მწიგნობართა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი, იქ იქმნებოდა ქრისტიანული მწერლობის შედეგები. საკმარისია მოვიგონოთ იოანე დამასკელი (გარდ. 749 წ.), რომელმაც იქ გაატარა ცხოვრების ბოლო წლები, იქ შექმნა ბევრი ძეგლი და სავანის ბინადრებსაც გაუღვივა ინტერესი მწიგნობრობისადმი (სხვათა შორის, საბაწმინდაში იოანე დამასკელის ლიტერატურულ საქმიანობაზე საგანგებოდაა ყურადღება გამახვილებული „იოანეს ცხოვრების“ ქართულ ვერსიაში, რომელიც ეფრემ მცირეს ეკუთვნის). იქ მოღვაწეობდნენ სხვა გამოჩენილი პოეტი-მელოდოსებიც, რომელთა თაოსნობით მოხდა გარდატეხა ბიზანტიის ჰიმნოგრაფიასა და მუსიკაში; ბიზანტიის ჰიმნოგრაფიის ისტორიაში დაიწყო ახალი ხანა, რომელსაც საბაწმინდურს უწოდებენ.

საბაწმინდაში ძირითადად ბერძნულ ენაზე იწერებოდა ახალი თხზულებანი, მაგრამ თანდათან გაიშალა მუშაობა სირიულ ენაზე, VIII—IX საუკუნეებში განვითარდა არაბულ-ქრისტიანული მწიგნობრობაც. ბუნებრივია, ყოველივე ეს გავლენას ახდენდა იმ ქართველებზე, რომლებმაც არაბთა მოძღვარების გამო სამშობლოში შეწყვიტეს მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობა, მიაშურეს პალესტინას, დამკვიდრდნენ საბაწმინდაში და შექმნეს იქ (VIII საუკუნიდან მაინც) უმნიშვნელოვანესი კერა ქართული მწიგნობრობისა. საბაწმინდელ ქართველ მოღვაწეებს შემოქმედებით ცეცხლს მატებდა, ერთი მხრივ, სურვილი და მოთხოვნილება მშობლიურ ენაზე წერისა, მეორე მხრივ, კულტურულ-ლიტერატურული გარემოცვა.

ჩვენთვის ცნობილი მასალებით, ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი ძეგლებით საბაწმინდა არის ქართული კულტურის უძველესი ცენტრი უცხოეთში. რასაკვირველია, ეს არ გვაძლევს იმის უფლებას, რომ საბაწმინდა ქართული მწერლობის აკენად მივიჩნიოთ. ქართული მწერლობა საბას ლავრის დაარსების ჟამს უკვე მაღალ საფეხურზე იდგა (მოვიგონოთ იაკობ ცურტაველი). ადრინდელი ქართული წერილობითი ძეგლები საქართველოში შეიქმნა — ადგილობრივ ლიტერატურულ კერებში. მაშინ ჩვენში ჯერ კიდევ არ იქნებოდა შემოქმედებით მუშაობა ისეთი მოზღვაება, რომ შესაძლებელი გამხდარიყო უცხოეთში მათი მრავლად გაგზავნა იქ სამოღვაწეოდ.

რამდენიმე სიტყვა საბაწმინდელ ქართველთა საქმიანობაზე.

საბაწმინდის ქართულ სამწერლობო კერაში მოღვაწეობდა მრავალი ქართველი მწიგნობარი — მარტვირი საბაწმინდელი, სეითი,

მაკარი ლეთეთელი, ბიშენ კახი, ამონა, ბასილ საბაწმინდელი, გიორგი თბილელი, არსენი, იოანე-ზოსიმე, სვიმეონ მგალობელი, მიქაელ ჩიხუარელი და სხვანი. სწორედ მათი თავდადებული და მრავალმხრივი მუშაობის შედეგად დაიმკვიდრა საბაწმინდამ საბატო ადგილი ქართული კულტურის ისტორიაში.

საბაწმინდაში გატარდა ქართული სალიტერატურო ენის რეფორმა (VIII—IX სს.), რომელმაც უდიდესი როლი შეასრულა ჩვენი მშობლიური ენის ისტორიაში; იქ შემუშავდა ბიბლიური წიგნების საბაწმინდური რედაქცია (IX ს.); ფართოდ გაიშალა მთარგმნელობითი მუშაობა, ითარგმნა და შედგა ჰაგიოგრაფიული, მისტიკურ-ასკეტიკური და სხვა ხასიათის კრებულები (მთარგმნელთა საქმიანობაშიც გამოსკვივის ეროვნული მიმართულება).

აქ უნდა მოვიხსენიოთ მისტიკურ-ასკეტიკური შინაარსის თხზულება „თქმულება წმიდისა მარტვირი მონაზონისაი სინანულისათვის და სიმდაბლისა“, რომელიც მარტვირი ქართველის (VII ს.) თარგმნილ-გადმოკეთებული უნდა იყოს; უცნობმა ქართველმა მოღვაწემ (VIII ს.) თარგმნა „საბა განწმენდილის ცხოვრების“ კიმენტრი რედაქცია („ცხოვრებაი ნეტარისა ჩუენისა საბაისი“). მან, ერთი მხრივ, ქართველ მკითხველებს გააცნო ლავრის დამაარსებლის თავგადასავალი, მეორე მხრივ, ერთგვარი გავლენა მოახდინა შემდგომდროინდელ ქართულ მწერლობაზე; ყურადღებას იპყრობს VIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და IX საუკუნის პირველი ნახევრის საბაწმინდელი მოღვაწის სეითის ნაყოფიერი მთარგმნელობითი საქმიანობა. მან არა მხოლოდ ძეგლები თარგმნა (ძირითადად ბერძნული ენიდან, ზოგიერთი კი შეიძლება არაბულიდან), არამედ საფუძველი ჩაუყარა იმ ჰაგიოგრაფიულ კრებულს, რომელიც მოღვაწეთა „წამება-ცხოვრების“ კიმენტრი რედაქციის ტექსტებს შეიცავს.

VIII—IX საუკუნეებში საბაწმინდაში განვითარდა ქართული ეროვნული ჰიმნოგრაფია, შეიქმნა უდიდესი მნიშვნელობის ჰიმნოგრაფიული კრებულები. იქაურ ქართველ ჰიმნოგრაფთა ერთ-ერთი ადრინდელი წარმომადგენელია ბასილი, რომელიც, საფიქრებელია, VIII—IX საუკუნეებში ცხოვრობდა. მას დაუწერია საბას საგალობელი „ძუელნი ქართულნი“ (კიდურწერალობაში იკითხება „ბასილი“). ბასილ საბაწმინდელის მიერ საბას საგალობლების შეთხზვა ცხადყოფს, რომ საბაწმინდელი ქართველი მოღვაწენი დიდ ინტერესს იჩენდნენ სავანის დამაარსებლის მიმართ, არ კმაყოფილდებოდნენ მხოლოდ სხვაენოვანი ტექსტების თარგმნით და თვით წერდნენ საბას სადიდებელს.

X საუკუნეში, კერძოდ, 949—965 წლებში, ინტენსიური მუშაობა გააჩნდა ცნობილმა მწიგნობარმა იოანე-ზოსიმემ, რომელმაც შეადგინა ორიგინალური თუ ნახევრად ორიგინალური კალენდარულ-ჰიმნოგრაფიული კრებულები, რომლებშიც ნათლად შეინიშნება ეროვნული ტენდენციები, დაამზადა ნუსხები და ა. შ.

საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს იოანე-ზოსიმეს „კრებაი თთუეთაი წელიწდისათაი“ — მოზრდილი კალენდარი, რომელიც შეიცავს მრავალ ცნობას პალესტინის ბერმონაზვნური ცხოვრებისა და საეკლესიო-ორგანიზაციის შესახებ. თავისი შინაარსითა და შედგენილობით ამ შრომამ არა მხოლოდ ქართული სიძველეებს შემსწავლელნი, არამედ ზოგადქრისტიანული კულტურის მკვლევარნიც დაინტერესა.

ფრიად მნიშვნელოვანია „საგალობელნი იადგარნი“, რომელზეც იოანე-ზოსიმეს გულმოდგინედ უმუშავია და მასში ბევრი რედაქციული ცვლილება შეუტანია, ამასთანავე, ქართული ელემენტები წარმოუჩინია. ყურადსაღებია მისი ცდა ძველი ტექსტების გადარჩენა-შენახვისა: ახალი რედაქციის საგალობლებთან ერთად მან მოგვცა ძველი რედაქციის ნიმუშებიც (საერთოდ საბაწმინდელი მოღვაწენი ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიული კრებულების შედგენისას ყოველთვის ითვალისწინებდნენ ქართული ლიტურგიკული პრაქტიკის მოთხოვნილებას).

იოანე-ზოსიმეს მიეწერება „ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი“, რომელიც ცხადყოფს ქართველთა ეროვნული თვითშეგნების გაღვივებასა და გაღრმავებას.

საბაწმინდაში გახშირდა ხელნაწერთა დამზადება, მომრავლდნენ კალიგრაფები, დამკვიდრდა საბაწმინდური ხელი. იქ დამზადებულ ხელნაწერთა შორის განსაკუთრებით ძვირფასია 864 წლის მრავალთავი, რომელიც უძველესი (პარველი) ქართული თარიღიანი ხელნაწერია. მის დამზადებაში მონაწილეობა მიუღიათ მაკარი ლეთელს, პემენ კახს, ამონასა და სხვებს. კრებულის გადაწერის რედაქტორი და ერთ-ერთი მთავარი გამამწერი მაკარია: იგი ქართლიდან იყო, სოფელ ლეთეთიდან. გიორგი მერჩულის ცნობით, იგი, — „კაცი შუენაერი, კეთილი მონაზონი, სრული სიბრძნითა“, — გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე იყო და შორეულ პალესტინაში მოღვაწეობის ქაშასაც არ წყვეტდა კავშირს თავის განსწავლულ მოძღვართან. გრიგოლ ხანძთელისა და მაკარი ლეთეთელის ურთიერთობა ცხადყოფს, რომ საბაწმინდელ ქართველებს მჭიდრო კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდათ სამშობლოსთან.

მაკარი ლეთეთელისა და მისი თანამოღვაწეების მიერ შედგენილ

კრებულში, — რომელიც ნაკლები სახითაა მოღწეული, — შემონახულია 18 ავტორის 50 თხზულება. მასში შესულია გრიგოლ ნოკესარიელის, ებიფანე კვიპრელის, ეფრემ ასურის, კირილე იერუსალიმელის, მელეტი ანტიოქელის, იოანე ოქროპირისა და სხვათა ნაწარმოებები, რომლებიც იმ დროს (846 წ.) უკვე ყოფილა ქართულ ენაზე. საფიქრებელია, ეს თხზულებანი პალესტინის ქართულ სავანეებში და უბიბატესად საბას ლავრაში ითარგმნა VII—VIII საუკუნეებში. ბევრი ძველი ძველი ქართული მსატრეული პროზის ნამდვილი შედგერია, ჰომილეტიკურ თხზულებათა ცალკეული ადგილები გაღვივებულია. ძველ ხელნაწერთაგან ეს მრავალთავი არის უძველესი თარიღიანი კრებული, რომელიც გვაწვდის მასალებს ადრინდელი ქართული ლექსის შესახებ.

კრებული საყურადღებოა ენობრივი თვალსაზრისითაც (მდიდარი ლექსიკა, გრამატიკული წყობა, თავისებური ორთოგრაფია). ის „ნათლად გვიჩვენებს იმ გზას, რომელიც ქართულ სალიტერატურო ენას გაუვლია სამი-ოთხი საუკუნის განმავლობაში — ხანძთობის ხანიდან (V—VI სს.) მეცხრე საუკუნის სამოციან წლებამდე“ (ა. შანიძე).

მრავალთავის ზოგიერთი ნაკვეთი ადრეც გამოქვეყნდა (ნ. მარი, ი. ყიფშიძე, კ. კეკელიძე, ა. შანიძე, ილ. აბულაძე, ი. იმნაიშვილი...), მაგრამ ეს საკმარისი არ იყო და როგორც კი ჩვენამდე მოაღწია მთლიანმა მასალამ (მიკროფილმისა თუ ფოტობირის სახით), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრამ ა. შანიძის ხელმძღვანელობით იგი სრული სახით დაბეჭდა.

864 წლის მრავალთავი გადაწერისთანავე სინის მთაზე მოხვდა (მაკარი ლეთეთელმა შესწირა იქაურ ქართულ სათვისტომოს) და ახლაც იქაა დაცული. ამიტომ დაუმკვიდრდა მას სინური მრავალთავის სახელწოდება, თორემ, როგორც აღვნიშნეთ, ის საბაწმინდაში გადაიწერა და ამდენად უფრო სწორი იქნებოდა მისთვის საბაწმინდური მრავალთავი გვეწოდებინა.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ზემოდსახელებული ჭილ-ეტრატის იადგარი, რომელიც საბაწმინდიდან წამოიღო პ. უსპენსკიმ და ახლა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება. ეს კრებული საბაწმინდაში დაწერილი უნდა იყოს. თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ, საბაწმინდელთა წვლილი ეროვნული ჰიმნოგრაფიის განვითარებაში ერთობ დიდი ყოფილა.

საბაწმინდის საეპისკოპოსოს ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოსთან, იქიდან ტიპიკონიც კი გადმოიწერა.

ადრეულ, წინათორე პერიოდში, ქართული ღვთისმსახურება აღმოსავლურ ტრადიციებს შეიცავდა და პალესტინის ლიტურგიკულ წრესთან იყო დაკავშირებული. ქართული ეკლესია პალესტინისაგან სწავლობდა და იღებდა საღვთისმსახურო წესებს. ამიტომაც ადრე ჩვენში ხშირად იერუსალიმის რედაქციის ტიპიკონი, რომელიც ქართულად ითარგმნა არა უგვიანეს VIII საუკუნეში. გრივოლ ხანძთელის თაოსნობით IX საუკუნის პირველ ნახევარში (826 წლის ახლოს) სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გადმოიწერა საბაწმინდის ტიპიკონი — „საბაწმინდის განგებანი“, ხოლო რამდენადმე გვიან, დავით აღმაშენებლის დროს, იგი ახალი რედაქციით მთელ საქართველოში დამკვიდრდა.

რასაკვირველია, საბაწმინდელ ქართველ მწიგნობართა საქმიანობა მხოლოდ შემოაღწეულით არ განისაზღვრება. საფიქრებელია, იქ ითარგმნა არაერთი თხზულება (კერძოდ, „სწავლა წმიდისა სტეფანე მძოვრისაი საბაწმიდელისაი, რომელი ზღუდასა ზედა ვიდოდა“, სტეფანე მანსურის „თხრობაი წამებისაი წმიდათა მამათაი, რომელნი მოიხსრნეს ბარბაროსთაგან, — რომელ არიან საკინოზნი, — ლავრასა შინა წმიდისა მამისა ჩუენისასა საბაისსა“, ანტიოქე სტრატეგის „წარტყუენვაი იერუსალიმისაი“, „ცხოვრებაი და განგებანი წმიდათა მამათაი სტეფანისი და ნიკონისი“, ამონიოსის „ცხოვრებაი წმიდათა და ნეტართა მამათაი, რომელნი მოიხსრნეს მთასა სინასა და რაიას ბარბაროსთაგან“ და სხვ.).

წიგნები ძირითადად ბერძნული ენიდან ითარგმნებოდა, ზოგჯერ არაბულიდანაც. მაგალითად, სტეფანე მანსურისა და ანტიოქე სტრატეგის თხზულებანი არაბულიდან ითარგმნა. არაბულიდანვე უნდა იყოს ნათარგმნი (IX—X სს.) ბასილ საბაწმინდელის „წამებარ მიქაელ საბაწმიდელისაი“, რომელიც საბაწმინდის ქებასაც შეიცავს და ძველი ქართული ლექსის ერთ-ერთი საყურადღებო ნიმუშია.

საბაწმინდელ ქართველთა ლიტერატურული მემკვიდრეობა ქართველ მწიგნობართა და პილიგრიმთა საშუალებით გავრცელდა როგორც პალესტინაში, ისე საყოთრივ საქართველოში და საგრძნობი გავლენა მოახდინა ჩვენი ლიტერატურის განვითარებაზე.

ქართველთა მოღვაწეობა საბაწმინდაში შეინიშნებოდა XI საუკუნეშიც (მიქაელ ჩიხუარელი, მიქაელ დვალი, იოანე ყიპა...), მაგრამ იგი დიდხანს არ გავრცელებულა. არაბთა მოძალებისა და მონასტრის ხშირი დარბევის გამო იქ დარჩენა თანდათან გაძნელდა,

ხოლო შემდეგ შეუძლებელი გახდა. ქართველთა მოღვაწეობა სხვა საეპისკოპოსოს მიმართ, ხელნაწერი წიგნებიც გადაიტანეს და იქ განაგრძეს იძულებით შეწყვეტილი მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა.

სინა. სინის მთა ქართველთა უშორესი სამოღვაწეო პუნქტია ახლო აღმოსავლეთში. იგი აღმართულია არაბეთის ნახევარკუნძულის დასავლეთით — სინის ნახევარკუნძულის სამხრეთ სექტორში (ეგვიპტის არაბთა რესპუბლიკაში). იქვეა სხვა მთებიც: ებისტიმიასი, ზერბალისა, ეკატერინესი და სხვ. თი ამ მთიანეთში, სინისა და ებისტიმიის მთებს შუა პლატოზე, უფრო ზუსტად — სინის მთის კალთაზე, 1528 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს ეკატერინეს მონასტერი, რომელმაც მრავალი მოღვაწე მიიზიდა. მიუხედავად იმისა, რომ სინის მთის ბუნება ერთობ მკაცრია, — ზამთარი იქ პირდაპირ აუტანელია, — ბევრი ქრისტიანი მოწესე იქაურობას აფარებდა თავს და არ უფრთხოდა არც ბუნებრივ-კლიმატური პირობების სისასტიკეს და არც არაბი ბედუინების ძალადობას. ამის ახსნა ადვილია: ბიბლიური გადმოცემით, სინის მთა წმინდა ადგილი იყო, იქ თითქოს ღმერთი გამოეცხადა ებრაელთა წინამძღოლს მოსე წინასწარმეტყველს. ბუნებრივია, მოსეს მიერ ღვთის ხილვა მორწმუნე საზოგადოებრიობამ სასწაულად მიიჩნია, ხოლო სინის მთა — წმინდა ადგილად.

(პირველი ქრისტიანები სინის მთაზე უკვე მესამე საუკუნეში მივრდნენ) მალე მათ აღექსანდრიიდან მიიტანეს წმინდა ეკატერინეს ნაწილები და დაასვენეს იმ მთაზე, რომელსაც დღემდე ეკატერინეს მთა ეწოდება. შემდეგ იქ მოწესენი მომრავლდნენ და, გადმოცემით, კონსტანტინე დიდის (306 — 337) დედამ ელენემ ეგვიპტის პრეფექტს ააგებინა პატარა ტაძარი. იმის მიუხედავად, რომ თავდამსხმელებმა რამდენჯერმე დაარბიეს სინა და ამოწყვიტეს ბერმონაზონნი, იქაური კრებული მაინც იზრდებოდა. ამიტომაც VI საუკუნეში იქ მოზრდილი ტაძარიც აშენდა.

ყველა მოგზაური თუ მეცნიერი, რომელიც კი სწევია სინას, ერთხმად აღნიშნავს მთავარი ტაძრის ახლომახლო ეკლესია-სამწიროველოებს სიმრავლეს. ეს კი საფიქრებელს ხდის, რომ სინაზე ბერმონაზონთა დიდი კრებული მოღვაწეობდა. მართლაც, იქაურ სავანეში მრავლად მოღვაწეობდნენ ბერძნები, სირიელები, ქრისტიანი არაბები... მალე იქ ქართველებიც გაჩნდნენ.

თითო-ორთა ქართველი სინის მთაზე უკვე VI საუკუნიდან ჩანს, მაგრამ, ცხადია, ეს კიდევ არ ნიშნავს, რომ VI ან, თუ გნებავთ, VII—VIII საუკუნეებში ქართველებს სინის მთაზე თავიანთი კოლონიის ჰქონდათ. მსჯელობა ქართველ მოღვაწეთა ჯგუფების სინის მთაზე დამკვიდრებასა და იქ ქართული სათვ-სტომოს დაარსებაზე შეგვიძლია დავიწყოთ მხოლოდ IX საუკუნიდან, როდესაც არაბთა თავდასხმებით შეწუხებულმა ჩვენმა წინაპრებმა ნაწილობრივ დატოვეს პალესტინის სავანეები (საბაწმინდა, პალავრა და სხვ.) და შორეულ მხარეს, შედარებით საიმედო თავშესაფარს მაშურეს — სინის მთაზე დამკვიდრდნენ (სინის მთა, — ვითარცა შორეული პუნქტი, — არაბთა ძალმომრეობას იმდენად არ განიცდიდა, მტრის თავდასხმისაგან შედარებით დაცული იყო).

სინის მთაზე ქართველთა მრავალრიცხოვანი კრებული ყოფილა (ამას რამდენიმე ქართული ეკლესიის არსებობაც ადასტურებს). იქაურ ქართველებს უშურველად ეხმარებოდნენ საქართველოს მეფე-დიდებულები თუ სასულიერო მოღვაწენი. დავით აღმაშენებელმა იქ ეკლესიაც კი ააშენა. როგორც ი. ჯავახიშვილი შენიშნავს, დავითს კარგად ესმოდა, რომ სინის მთაზე ტაძრების მშენებლობას არა „მარტო წმინდა სარწმუნოებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა, არამედ ამავე დროს ეს მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში და დასავლეთის ქრისტიან ხალხთა შორის საქართველოს პოლიტიკურ სახელგანთქმულობასაც უწყობდა ხელს“ და საერთაშორისო სფეროში საქართველოს დიდი ხვედრიანი წონის გამოხატულება იყო.

ქართველთა დახმარება სინისადმი რომ ძალზე დიდი და მრავალფეროვანი იყო, ამას თვალნათლივ ადასტურებს „მოსახსენებელი და მატთანე პატიოსნისა წმიდისა მონასტრისა, ღმრთისა დამყარებულისა სინისაი“ — სინის მთის ქართველთა მონასტრის სულთა მატთანე, როგორც მას ჩვეულებრივ უწოდებენ. მის შესავალში ვედრებაა მონასტრის კრებულისადმი, რათა არ მოიშალოს ქვემოჩამოთვლილ პირთა მოხსენიება, შემდეგ დასახელებული პირთა პირები (ხშირ შემთხვევაში ქრონოლოგიური, ნათესაური და წოდებრივი პრინციპით), რომელთაც თავიანთი დახმარება-შეწირულებით ან საერთოდ მრავალმხრივი საქმიანობით მოხსენიება დაიმსახურეს. იქ იხსენიებიან მეფეები, დედოფლები, დიდებულები, მღვდელმთავრები, საქართველოში თუ მის ფარგლებს გარეთ მოღვაწე საეკლესიო პირები და ა. შ. შეუძლებელია სულთა მატთანეში მოხსენიებულთაგან ყველა მივიჩნიოთ სინის მონასტრის დამხმარედ, მაგრამ, ამასთანავე, საფიქრებელია, ბევრი მათგანი ქართულ სათ-

ვისტომოს მართლაც დაეხმარა და მატთანეში სახელის შეტანა ამით დაიმსახურა.

სინელი ქართველები დიდად აფასებდნენ თანამემამულეთა ზრუნვას და ყოველთვის მადლიერების გრძნობით იხსენიებდნენ თანამომქმეთ, შორეულ მხარეშიც არ ივიწყებდნენ მშობლიურ მიწა-წყალს და მშობელ ხალხს, დღენიადავ იღვწოდნენ ეროვნული კულტურის გასამდიდრებლად და, ამასთანავე, გულმხურვალედ ლოცულობდნენ „ქართლისა მშვიდობისა, საზღვართა განმაგრებისა, შეფეთა და მთავართა დაწყნარებისა, მტერთა გარემოქცევისა, ტყუეთა მოქცევისა, ყამთა დაწყნარებისა და ქრისტიანობისა დამტკიცებისათვის“.

ქართველი მოღვაწენი XV საუკუნიდან აღარ ჩანან სინის მთაზე. მაშაღიანთა მომძლავრებისა და საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური და ეკონომიკური დაუძღურების შედეგად სამშობლოდან დახმარებამ იკლო, ქართული კოლონია დასუსტდა; ახალი მწიგნობრული კერების დაწინაურების შედეგად მისი მნიშვნელობა დაეცა. ამან გამოიწვია ქართული სათვისტომოს გადაშენება. მიუხედავად ამისა, თითო-ორთა ქართველ მოღვაწეს სინაზე შემდეგ ხანაშიც ვხვდებით. მაგალითად, XVI საუკუნის დამდეგს „მრავალთა საქონლითა“ მივიდა იქ ათაბაგთა სახლის წარგზავნილი ამბროსი, 1747 წელს — მროველი მღვდელმთავარი ქრისტეფორე თუმანიშვილი, იმავე საუკუნის 80-იან წლებში — იონა გედევანიშვილი და სხვ.

სინის მთის ქართულ სიძველეთა შესწავლა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის შუა წლებიდან დაიწყო. აქ, პირველ ყოვლისა, უნდა მოვიხსენიოთ პ. უსპენსკი, რომელმაც გაიცნო სინის სავანის ქართული ხელნაწერები და სხვა სიძველენი, ყურადღება მიაპყრო ფსალმუნს (პაპირუსზე), რომლის ორი ფურცელი წამოიღო კიდევ (ამჟამად ეს ფურცლები სანქტ-პეტერბურგის მ. სალტიკოვ-შიჩდორინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში ინახება).

1883 წელს სინას ეწვია ა. ცაგარელი. ის იყო პირველი მეცნიერი, რომელმაც საფუძვლიანად შეისწავლა სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია და წარმოაჩინა სინა როგორც ძველი ქართული კულტურის კერა. ა. ცაგარელი ზამთრის სუსხიან დღეებში ათვალთვარებდა და სწავლობდა სინის ქართულ ხელნაწერებს, ეძებდა მათ სენაკებსა და სარდაფებში, ძველი ეკლესიების ნანგრევებში. მან ნახა და აღწერა 92 ხელნაწერი. ამასთანავე, მან არა მხოლოდ აღწერა სინური ხელნაწერები და კატალოგი გამოაქვეყნა, — თუმცა ამითაც უდიდესი სამსახური გაუწია ქართულ მეცნიერებას, — არა-

მედ შენიშნა და გამოყო სინის მთის ქართველთა შემოქმედებითი მუშაობის განსაკუთრებით ნაყოფიერი პერიოდი — X საუკუნე.

ახალი ეტაპი სინის მთის ქართული კოლონიის ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლის ისტორიაში დაიწყო მას შემდეგ, რაც სინას ეწვივნენ ნ. მარი და ი. ჯავახიშვილი (1902 წ.). მათ სრულად და ზუსტად აღწერეს იქაური ხელნაწერები, დაბეჭდეს ყველა მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ანდერძ-მინაწერი, გამოაქვეყნეს არაერთი თხზულება.

ნ. მარისა და ი. ჯავახიშვილის წვლილი სინაზე დაცული ქართული ორიგინალური თუ თარგმნილი ძეგლების პუბლიკაციაში ერთობ დიდი და განსაკუთრებულია. სახელდობრ, ნ. მარმა გამოაქვეყნა „ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი“, იოანე მინჩხის საგალობელი, ფილიბეს ლექსი, „წამებაი წმიდისა მოწამისა პროკოპისი“ და სხვ., ი. ჯავახიშვილმა — იოანე მინჩხის ჰიმნები, „წამებაი წმიდის რგნატი ანტიოქელ პატრიარქისაი“, „კრებაი თთუეთაი წელიწდისათაი“, ეფრემ ასურის „სწავლანი“, აპოკრიფები და სხვ. (უფრო ზუსტად: ნ. მარმა და ი. ჯავახიშვილმა სინის მთაზე ყოფნის შემდეგ გამოაბეჭდეს წიგნები, — სინურ ხელნაწერთა აღწერილობანი და იქაურ თხზულებათა ტექსტები, — რომლებიც მათი გარდაცვალების შემდეგ დაიბეჭდა).

1950 წელს სინაზე იყო ბელგიელი ქართველოლოგი ე. გარიტი, რომელმაც გამოაქვეყნა 38 ხელნაწერის აღწერილობა, აგრეთვე, რამდენიმე ძველი ქართული ძეგლი.

1956 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო ბიბლიოთეკამ ვაშინგტონის კონგრესის ბიბლიოთეკისაგან შეიძინა სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა მიკროფილმები. ქართველმა მეცნიერებმა ინტენსიურად დაიწყეს ამ მასალის შესწავლა, უკვე გამოაქვეყნდა არაერთი ძეგლი და სინურ ხელნაწერთა აღწერილობის რამდენიმე ტომი; მუშაობა გრძელდება.

სინის მთის ქართულ სიძველეთა შემსწავლელებმა გაიცნეს და აღწერეს ქართული სავანის უაღრესად მდიდარი წიგნსაცავი, რომელიც გაოცებას იწვევს თავისი მრავალფეროვნებით. მათვე გამოავლინეს სინის ქართველ მოღვაწეთა მაღალ წიგნიერ კულტურაზე მეტყველი ფაქტები — ნათელყვეს, რომ X საუკუნეში სინელ ქართველებს არა მხოლოდ მდიდარი ბიბლიოთეკა ჰქონდათ, არამედ სპეციალური სამკითხველო დარბაზი, გულდასმით შედგენილი ხელნაწერი წიგნების ნუსხა და ერთგვარი კატალოგიც კი. რასაკვირველია, სინის ქართული წიგნსაცავი მხოლოდ ადგილზე დამზადებული ხელნაწერებით არ მდიდრდებოდა, მას ემატებოდა წიგნები ბა-

ლესტინის ქართული კერებიდან. ამით აიხსნება ის ფაქტი, რომ სინის ქართული ხელნაწერების კოლექციაში დაცულია როგორც საკუთრივ სინაზე დამზადებული ხელნაწერები, ისე სხვა ქართული სავანეებიდან შესული წიგნებიც. ცნობილია სინის მთის ქართული კოლექციის ხელნაწერები, რომლებიც იქაურ წიგნად ფონდს შეემატა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრიდან, გეთსიმანიიდან, კაპპადოქიდან, გოლგოთიდან, კალიპოსიდან, პალაერიდან და ა. შ. განსაკუთრებით ბევრი წიგნი შეემატა სინას საბას ლავრიდან. საკმარისია დავასახელოთ 864 წლის მრავალთავი და იოანე-ზოსიმეს ხელნაწერები.

ცხადია, სხვა სავანეთა მოღვაწეებს სინის მთისთვის ყველა წიგნი მხოლოდ იქაური ბიბლიოთეკის გამდიდრების მიზნით არ შეუწირავთ. როგორც აღვნიშნეთ, არაბთა მძლავრობისა და ქრისტიანთა შევიწროების შედეგად პალესტინის სავანეთა ბევრმა ქართველმა ბინადარმა შორეულ სინაზე უკეთესი თავშესაფარი პოვა და თავისი ხელნაწერებიც იქ მიიტანა. ხელნაწერი მემკვიდრეობის შესწავლა ცხადყოფს, რომ მწიგნობართა ახალმისულმა ჯგუფმა უნებლიეთ შეწყვეტილი კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა სინის სავანეში განაგრძო.

სინის ქართული ხელნაწერებიდან ბევრი ამჟამადაც ადგილზეა (იქვეა), ზოგი კი — თბილისში, სანქტ-პეტერბურგში, პრაღაში, გრაცში, ამერიკის შეერთებული შტატების ქალაქებსა და სხვაგან.

სწორედ სინის მთის ქართული ხელნაწერების შესწავლამ წარმოაჩინა სინელ ქართველთა ლიტერატურული ინტერესები და მათი გონებრივი პოროზონტის სიფართოვე; ცხადყო, რომ სინის სავანე, სადაც ჩქეფდა ლიტერატურულ-შემოქმედებითი ცხოვრება, ქართული კულტურის ქეშმარიტად დიდებული კერა იყო.

როგორც აღვნიშნეთ, თითო-ორილა ქართველი სინაზე უკვე VI საუკუნიდან ჩანს, მაგრამ ქართული სათვისტომო იქ მხოლოდ IX საუკუნეში დაარსდა. ამიტომ საუბარი სინელ მოღვაწეებსა და სინის ქართულ წიგნსაცავზე შეგვიძლია დავიწყოთ მხოლოდ IX საუკუნის მეორე ნახევრიდან. აქ ერთხელ კიდევ უნდა მოვიგონოთ ზემოთ დასახელებული ძვირფასი კრებული — 864 წლის მრავალთავი, რომელიც მაკარი ლეთეთელმა შესწირა სინის წიგნსაცავს. იგი პირველი წიგნია, რომელსაც ჩვენ ვიცნობთ სინის ქართული სავანის ბიბლიოთეკიდან. რადგან უაღრესი არაფერია ცნობილი, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ დაახლოებით იმ ხანაში იწყება ქართველთა მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობა სინაზე და მაკარი ლეთეთელსაც შესანიშნავი ძღვენი მიუერთმევია ახალფუნდებული კერისათვის.

მაკარი ლეთეთელი ერთადერთი შემწირველი არ ყოფილა. ახალ სავანეს სხვებმაც შესწირეს წიგნები. მაგალითად, მიქაელ ფანასკერტელმა იოანე საფარელს დაამზადებინა და სინას შესწირა პალავრული კრებული (968 წ.), იოანე კუმურდოელმა (X ს.) თეოდორე წყუდეელს „წმიდისა მთისა სინისათვის“ გადააწერინა „სვიმეონ სალოსის ცხოვრება“ და სხვ.

ქართული კულტურის მძლავრ კერად სინა ძირითადად X საუკუნეში იქცა. ამ პერიოდში გაიშალა იქ მრავალმხრივი ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა, რომელიც არსებითად პალესტინის (მეტწილად საბაწმინდის) ქართული მწიგნობრული ტრადიციების გაგრძელება იყო.

განსაკუთრებული ძალით გაჩაღდა ორიგინალურ-შემოქმედებითი საქმიანობა. ვარაუდობენ, რომ ამ პერიოდში თხზავდა დიდებულ პიმნებს გამოჩენილი ქართველი მწერალი იოანე მინჩხა. სრული სიხით გამოვლინდა იოანე-ზოსიმეს შემოქმედებითი ნიჭი. უკვე აღვნიშნეთ, რომ იოანე-ზოსიმე ადრე საბას ლავრაში მოღვაწეობდა. როგორც ჩანს, შემდეგ ის სინაზე გადავიდა და იქ განაგრძო კულტურულ-ლიტერატურული საქმიანობა, კერძოდ, შეადგინა კრებულები, დაამზადა ხელნაწერები, აღადგინა და განაახლა ძველი ნუსხები, სახელდობრ, გადაწერა „სახარებანი საცისკრონი წმიდათა კვირიაკეთანი“ (977 წ.), სახარება (978 წ.), „მამათა სწავლანი“ (979 წ.), კრებული, რომელშიც შესულია სახარების ორი თავი, „ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი“, „კალანდაი, თქმული ეზრა წინაისწარმეტყუელისაი“ და სხვა ძეგლები (979 წ.), „განგებანი და განწესებანი მოძღუართა მიერ მართლმორწმუნეთა, რომელსა ჰყოფენ იერუსალემს“ (982 წ.), კრებული, რომელშიც სვიმეონ მესვეტის, საბა ასურისა და სხვათა „წამება-ცხოვრებასთან“ ერთად ქართული ენის სადიდებელიც (982 — 983 წწ.), იაკობის ჟამისწირვა (985 წ.), „მცირე იადგარი“ (987 წ.) და სხვ. ცნობილია არაერთი ხელნაწერი, რომელიც იოანე-ზოსიმემ სინაზე შემოსა. სახელდობრ, ასკეტიკური კრებული (973 წ.), სახარების საკითხავები (977 წ.), „სვიმეონ მესვეტის ცხოვრება“ (980 წ.), „სვიმეონ სალოსის ცხოვრება“ (981 წ.), 864 წლის მრავალთავი (981 წ.), „განგებანი და განწესებანი მოძღუართა მიერ მართლმორწმუნეთა, რომელსა ჰყოფენ იერუსალემს“ (982 წ.), „მამათა ცხოვრება“ (983 წ.), ხანმეტი ლექციონარი (983 წ.), „საკითხავი პოვნისათვის... ჟუარისა“ (986 წ.) და სხვ. იოანე-ზოსიმე სინის მთის ქართული სამწერლობო კერის ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელია.

X საუკუნეშივე მოღვაწეობდა სინაზე ქართველ მწიგნობართა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი. იქ იყვნენ მწერლები, კალიგრაფები, ხელნაწერთა და მზადების ინიციატორები, წიგნების მმოსველები. მაგალითად, მიქაელ კათამონელი, მიქაელ ფანასკერტელი, იოანე კუმურდოელი, თეოდორე წყუდეელი, კვირიკე მიძნადორელი, ეზრა ქობულეანისძე და სხვანი. (მიქაელ კათამონელმა ააქინძვინა და შეამოსვინა ხანმეტი ლექციონარი, მიქაელ დეკანოზმა ხელნაწერები დაამზადებინა იოანე-ზოსიმეს, კვირიკე მიძნადორელმა — იოანე-ზოსიმესა და ეზრა ქობულეანისძეს, კვირიკე სოხასტრელმა გადაწერა სამოციქულო, „მამათა ცხოვრება“, იოანე ოქროპირის „სწავლანი“, ბასილ ხუცესმონაზონმა — საგალობელთა კრებული. იმავე პერიოდში მოღვაწეობდნენ სინაზე სხვა ქართველი მწიგნობრებიც — გიორგი, მიქაელი, გაბრიელი, კვირიკე და ა. შ.). მათი თავდადებული შრომით შეიქმნა ის მდიდარი წიგნსაცავი, რომელიც უკვე მოგვხსენიეთ. ამჯერად მხოლოდ იმას დავუმატებთ, რომ სწორედ ამ კოლექციამ შემოგვინახა მრავალი ქართული ორიგინალური ძეგლი (ფილიპეს, იოანე მინჩხის, იოანე-ზოსიმეს, იოანე ბოლნელისა და სხვათა თხზულებანი), მანვე შემოგვინახა სასულიერო-საეკლესიო ხასიათის (პაგიოგრაფიული, ასტრონომიული, ასკეტიკური...) კრებულები. ამ მასალის გათვალისწინებით ერთობ სრულად წარმოჩნდება სინის ქართული სავანის როლი ეროვნული კულტურის განვითარების ისტორიაში, ნათლად ვლინდება, რომ სინას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი მწერლობისათვის.

სინის მთის ქართველ მოღვაწეებს კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდათ არაბულ-ქრისტიანულ სამყაროსთან. ქართულ-არაბულ კულტურულ-ლიტერატურულ ურთიერთობას ადასტურებს რამდენიმე ფაქტი. სახელდობრ, სინის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციას შემოუნახავს კვალი არაბული დამწერლობისა. ჩანს, არაბულ სამყაროში მოხვედრილმა ქართველებმა შეინსწავლეს როგორც არაბული ენა, ისე დამწერლობაც; სინის მთის ქართულ ხელნაწერებში ხშირად გვხვდება არაბული მინაწერები, რომელთა ავტორები ზოგჯერ აღნიშნავდნენ ხელნაწერის სინის მონასტრისადმი კუთვნილებას, ხშირად კი წყევლა-კრულვას უთვლიდნენ მის მიმტაცებელთ; ცნობილია ქართული ხელნაწერები რვეულების არაბული ნუმერაციით (სიტყვებით); მოღწეულია არაბული ანბანი ქართველთათვის — თითოეული არაბული ასო განმარტებულია, ახსნილია ქართული შესატყვისით; გვხვდება არაბული ხელნაწერები რვეულებისა და ფურცლების ქართული ნუმერაციით, რაც საფიქრებელს ხდის ქართველთა მონაწილეობას არაბულ-ქრისტიანულ მწიგნობრობაში.

ქართველ მოღვაწეებს კიდევ უფრო მჭიდრო კონტაქტი და ურთიერთობა ჰქონდათ საკუთრივ ქრისტიანი ხალხების წარმომადგენლებთან, სახელოვან ქრისტიანულ ლიტერატურასთან, რასაც მოწმობს თარგმანების სიმრავლე. არაა ინტერესს მოკლებული ის ფაქტიც, რომ ქართულ ხელნაწერებს აქვთ ბერძნული პავინაცია, ხოლო ბერძნულს ქართული, ქართული ტექსტების სათაურები და და ცალკეული სიტყვები დაწერილია ბერძნული ასოებით (ან პირუჯუ) და ა. შ.

სინის მთის ქართული კოლონია მწიგნობრულ საქმიანობას განაგრძობდა XI საუკუნეშიც. ჩვენთვის ცნობილია ამ ხანის არაერთი მოღვაწე (იოანე სინელი, რომელმაც გადაწერა ისაკ ასურის „სწავლანი“ და სხვა ძეგლები, მიქაელ „უცხად მჩხრეკალი“, რომელმაც გადაწერა სახარება, გიორგი მანაველი, რომელმაც წიგნსაცავს შესწირა „ექვთიმე დიდის ცხოვრება“ და ა. შ.), მოღწეულა რამდენიმე მნიშვნელოვან ხელნაწერი. მართალია, თავისი ძალითა და მასშტაბით ეს ხანა წინა საუკუნეს ვერ შეედრება, მაგრამ გარკვეულ ინტერესს მაინც იწვევს.

გვიანი ხანის ერთ-ერთი გამოჩენილი მოღვაწეა ელიაყოფილი ელისე ჩიდანისძე, რომელიც მონაწილეობდა ხელნაწერთა დამზადებაში. ცალკე უნდა დავასახელოთ „მოსახსენებელი და მატაიანე პატიოსნისა წმიდისა მონასტრისა, ღმრთისა დამყარებულისა სინისა“, რომელიც ზემოთაც დავიმოწმეთ. ამ დიდად საყურადღებო ძეგლის ძირითადი ფენა ელისე ჩიდანისძეს გადაუწერია.

1981 წელს ა. შანიძემ გაზეთ „კომუნისტში“ გამოაქვეყნა წერილი ასეთი სათაურით: „ქართული მანუსკრიპტები (ძველი ხელნაწერების აღმოჩენა სინას მთაზე)“. მსოვანმა მეცნიერმა გვაუწყა, რომ გერმანელი ქართველოლოგის ი. ასფალგის ცნობით, სინის ერთ-ერთი მონასტრის წინამძღვარს ფილოთეას მესამე სირიულ სიმპოზიუმზე (დასავლეთ გერმანიაში) განუცხადებია სინაზე უცნობი ქართული ხელნაწერების აღმოჩენის შესახებ. ქართველმა მოღვაწეებმა ინახულეს სინის მთის წმინდა გიორგის ეკლესიის სამალავში აღმოჩენილი ხელნაწერები, რომელთაგან ზოგიერთი ქართულია. ვიმედოვნებთ; ახალაღმოჩენილი ხელნაწერების გაცნობითა და შესწავლით კიდევ უფრო სრული და ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნება სინის ქართულ საგანზე, კიდევ უფრო ზუსტად გაიარკვევა მისი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიაში.

ჯვარი. IX საუკუნის შუა წლებში პალესტინაში მდგომარეობა ნაწილობრივ შეიცვალა, შეიქმნა ერთგვარი პირობები სამონასტრო

ცხოვრებისათვის. იმ დროისათვის ქართველი მოღვაწენი მრავლად იყვნენ იერუსალიმისა და მისი მიდამოების ეკლესია-მონასტრებში, მაგრამ არ არსებობდა მძლავრი ცენტრი, რომელიც უხელმძღვანელებდა პალესტინის საეკლესიო გაფანტულ ქართველობას, სათავეში ჩაუდგებოდა და ორგანიზებულად წარმართავდა მის საზოგადოებრივ-კულტურულ საქმიანობას. ასეთი ცენტრის არსებობა კი აუცილებელი იყო წინაპართა ღვაწლის წარმოსაჩენად და ქართველთა უფლებების დასაცავად ე. წ. წმინდა ადგილებზე. ამასთანავე, საქართველოს პოლიტიკურმა აღმავლობამ განაპირობა ქართველი საზოგადოებრიობის განსაკუთრებული ყურადღება პალესტინისადმი და მოამწიფა საკითხი ახალი საგანის დაარსებისა. მართლაც, იერუსალიმის ახლოს აშენდა ჯვრის მონასტერი, სადაც თავი მოიყარა ქართველთა დიდმა ჯგუფმა. იგი იქცა პალესტინელი ქართველების მთავარ შესაკრებ პუნქტად და პილიგრიმთა საიმედო თავშესაფრად, იერუსალიმისა და მის შემოგარენში მოსახლე ქართველთა რელიგიური და კულტურული მოღვაწეობის ცენტრად, მწიგნობრულ-შემოქმედებითი მუშაობის მნიშვნელოვან კერად.

ჯვრის მონასტერი ადრე იერუსალიმიდან ოდნავ მოშორებით (სამხრეთ-დასავლეთით) იდგა, ახლა კი, ქალაქის გაზრდის შედეგად, მის ტერიტორიაზეა, ახალ კვარტალთა მუაგულში, ზეთისხილის ბაღნარში. ადგილი, სადაც ჯვრის მონასტერი აშენდა, მიჩნეული იყო წმინდა ადგილად, რადგან, ცნობილი გადმოცემით, რომელიც ქრისტიანულ სამყაროში სხვადასხვა ვარიანტითაა გავრცელებული, იქაური ხისაგან გააკეთეს ჯვარი, რომელზეც აცვეს ქრისტე. ამ გადმოცემამ დიდად შეუწყო ხელი მონასტრის პოპულარობას; იგი პალესტინის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სიწმინდედ ითვლებოდა და მრავლად იზიდავდა პილიგრიმებს, რომელთა ჩანაწერებში უხვად ვხვდებით ცნობებს პალესტინელ ქართველთა ცხოვრება-მოღვაწეობაზე.

(ჯვრის მონასტერი XI საუკუნის 30 — 50-იან წლებში დააარსა შავშელმა მოღვაწემ გიორგი-პროხოვამ.)

ზოგიერთი ცნობით, ჯვრის მონასტერი თითქოს უფრო ადრეული ხანისაა, კერძოდ, V საუკუნისა. გადმოცემით, ქართველთა პირველმა ქრისტიანმა მეფემ მირიანმა იშოვა ადგილი, მიწის ნაკვეთი, სადაც შემდეგ ვახტანგ გორგასალმა (ან მისი დახმარებით პეტრე ქართველმა) ააშენა ტაძარი. მონასტრისათვის ადგილის მოპოვებასა და იქ ქართული საგანის აშენებაზე არსებული გადმოცემის ანარეკლი შეინიშნებოდა ჯვრის ტაძრის ფრესკებსა (ქართველ მე-9, ლ. მენაბდე

ფეთა გამოსახულებებში) და წარწერებში. მართალია, ამჟამად აღარც ფრესკები ჩანს და აღარც მათი წარწერები, მაგრამ თვითმნიშვნელთა ჩანაწერებით ნაწილობრივ მაინც ხერხდება აღრიხედელი ვითარების გათვალისწინება.

ჩვენამდე მოღწეული მთელი ლიტერატურული, იკონოგრაფიული თუ სხვა მასალის გაანალიზება სრულ საფუძველს გვაძლევს დაბეჭდვით განვაცხადოთ, რომ დამოწმებული გადმოცემა მცდარია. ყველა ცნობილი წყარო — „პროხოორეს ცხოვრება“, „გიორგი ათონელის ცხოვრება“, ჯვრის მონასტრის ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები, სინის მთის სულთა მატთან და სხვა — მონასტრის მშენებლად გიორგი-პროხოორეს მიიჩნევს, ხოლო ტაძარს XI საუკუნის შუა წლებით ათარიღებს (როგორც ჩანს, გიორგი-პროხოორემ ჯვრის მონასტრის მშენებლობა დაიწყო XI საუკუნის 30-იან წლებში, დაამთავრა — 50-იანი წლების მიწურულსა თუ 60-იანი წლების დამდეგს). [წყაროების ჩვენების საფუძველზე ისიც შეგვიძლია დავსძინოთ, რომ გიორგი-პროხოორეს დახმარებია გიორგი ათონელი.]

ახალდაარსებულ სავანეში თავი მოიყარა ქართველ მოწესეთა მრავალრიცხოვანმა ჯგუფმა, შეიქმნა მოზრდილი ქართული კოლონია, რომელიც, — მიუხედავად იერუსალიმში მასპაღინათა ბატონობისა და ქართველთა შევიწროებისა, საქართველოს სამეფოს დაუძღურების გამო ეკონომიკური დახმარების შემცირებისა (XIII საუკუნიდან) და ბერძენ სამღვდელთა პირთა მიერ ჩვენი კუთვნილი ადგილებისა და სიძველეთა მიტაცებისა, — XIX საუკუნემდე განაგრძობდა არსებობას. ამ კოლონიაში ბევრი მწიგნობარი იყო. ზოგიერთი მათგანი აღრე სხვაგან მოღვაწეობდა, ახლა ჯვარში დასახლდა და იქ განაგრძო ლიტერატურული საქმიანობა.

ჯვრის მონასტერში წამოწყებული მრავალმხრივი შემოქმედებითი მუშაობის მოთავე გიორგი-პროხოორე იყო. ის გახლდათ ნაყოფიერი მწიგნობარი, ხელნაწერთა გამრავლების ინიციატორი, თანამოღვაწეთა შორის სამუშაოს განმანაწილებელი და ა. შ.

გიორგი-პროხოორემ გარს შემოიკრიბა მწიგნობრები (იოანე დვალი, მიქაელ დვალი და სხვ.), საგანმანათლებლო საქმიანობაში ჩაება როგორც ჯვრის ბინადარი, ისე სხვა სავანეთა ქართველი მოღვაწენიც (მაგალითად, 1038 წელს საბას ლავრაში მიქაელ ჩიხუარულს, რომელიც მიქაელ დვალის შემწეობით მუშაობდა, ხელნაწერი დაამზადებინა). ბუნებრივია, კიდევ უფრო ენერგიულად მუშაობდნენ გიორგი-პროხოორეს თანამოღვაწენი, რომლებიც მის დავალებას ჯვრის მონასტერში ასრულებდნენ (გიორგი-პროხოორეს

ინიციატივითა და ხელშეწყობით იქ დამზადდა არაერთი ხელნაწერი. მაგალითად, იოანე და მიქაელ დვალემა გადაწერეს გრიგოლ ღვთისმეტყველის, ბასილ დიდისა და სხვათა თხზულებანი, იოანე დვალმა — დეკემბერ-თებერვლის თვენი და ა. შ.).

გიორგი-პროხოორე მონასტრის დაარსებისთანავე ზრუნავდა როგორც ცალკეულ თხზულებათა გადაწერაზე, ახალი ხელნაწერების დამზადებაზე, ისე პალესტინის გამოჩენილ მოღვაწეთა „ცხოვრების“ კრებულის შედგენაზეც. სწორედ მისი თაოსნობით შეიქმნა „პალესტინის პატერიკის“ ქართული ნუსხა, რომელიც მრავალი ძეგლის თარგმანს შეიცავს. [კერძოდ, კრებულში შესულია „ცხოვრებაი და განგებაი წმიდათა მამათაი სტეფანისი და ნიკონისი“, „ცხოვრებაი და განგებაი წმიდისა იოანე ურპაელისაი“, „ცხოვრებაი ნეტარისა ჩუენისა საბაისი“ და სხვ. ხელნაწერი, რომელიც ამჟამად ლონდონშია დაცული, დაუმზადებია შავ იოანეს (1034 — 1042 წწ.).]

გიორგი-პროხოორე, როგორც ჩანს, თვითონაც იღებდა უშუალო მონაწილეობას ხელნაწერთა დამზადებაში.

ინგლისში (ოქსფორდის ბოდლეს ბიბლიოთეკაში) ინახება კრებული, რომელშიც წარმოდგენილია „წამება-ცხოვრებანი“ („წამებაი წმიდისა კონონისი და ძისა მისისაი“, „წამებაი წმიდისა და დიდებულიისა მოწამისა გიორგისი“, „ცხოვრებაი წმიდისა პელაგიასისი“, „ცხოვრებაი ნეტარისა დედისა ნისიმესი“ და სხვ.). შემორჩენილი ანდერძით გიორგი-პროხოორე მის გადამწერად და შემმოსველადც კი გვევლინება. გიორგი-პროხოორეს გადაწერილად მიიჩნევენ მრავალთავის იმ ფურცლებს, რომლებიც დაცულია ლაიფციგში. ინგლისისა და გერმანიაში შემონახული მასალა საფუძველს გვაძლევს დავსკვნათ, რომ ჯვრის მონასტრის დამაარსებელი არა მარტო ხელნაწერთა მომგებელი და იქაური წიგნსაცავის დამფუძნებელი იყო, არამედ გაწაფული კალიგრაფიც.

ამრიგად, ჯვრის მონასტერში აღრევე გაჩაღდა ხელნაწერთა გამრავლება. გარდა დასახელებულისა, კიდევაც ცნობილი გიორგი-პროხოორეს სიცოცხლეში იქ დამზადებული რამდენიმე ხელნაწერი. მაგალითად, გაბრიელ საყვარელის მიერ გადაწერილი პარაკლიტონი (1061 წ.) და სახარება (1062 წ.).

ხელნაწერთა გამრავლება და ზოგჯერ ორიგინალურ-შემოქმედებითი საქმიანობაც შეინიშნება გიორგი-პროხოორეს გარდაცვალების შემდგომ ხანაშიც.

XI საუკუნის 60-იანი წლების მოღვაწე უნდა იყოს ის უცნობი ქართველი მწიგნობარი, რომელსაც დაუწერია ზემოთ დამოწმე-

ბული „პროხოვს ცხოვრება“. ამ ძეგლის მნიშვნელობა პალესტინის ქართული კოლონიის ისტორიისა და იერუსალიმელ ქართველთა კულტურულ-აღმშენებლობითი საქმიანობის შესასწავლად ძალზე დიდია. არსებითად იგია უპირველესი და უსრულესი წყარო ჯვრის მონასტრის აღმშენებლის — გიორგი-პროხოვს ბიოგრაფიის შესასწავლად.

XI საუკუნის მეორე ნახევარში, 1066 წლის ახლოს, ჯვრის მონასტერში დამზადდა სვინაქსარი, რომელშიც შეტანილია როგორც აღაპები, ისე ქართველ მოღვაწეთა სვინაქსარული „წამება-ცხოვრების“ ტექსტები.

ახალადმოცენებულ სავანეში ინტენსიურად გაშლილი საქმიანობის შედეგად გიორგი-პროხოვს მიერ დაარსებული წიგნსაცავი სწრაფად გაიზარდა. იგი შეივსო და გამდიდრდა არა მხოლოდ აღგილზე, — ჯვრის სავანეში, — დაზნალებული ხელნაწერებით, არამედ სხვა ქართულ კერებში გადაწერილი წიგნებითაც. ჯვრის მონასტერს ხელნაწერები შესწირეს კალიბოსელებმა, საქართველოში მოღვაწე მწიგნობრებმა და სხვ.

ამრიგად, ჯვრის მონასტერი დაარსებისთანავე იქცა პალესტინის ყველა ქართული სავანის სულიერ-ლიტერატურულ ცენტრად, მწიგნობრულ-სავანმანათლებლო მუშაობის მნიშვნელოვან კერად. უკვე გიორგი-პროხოვს წინამძღვრობის პერიოდში გაჩაღდა იქ ნაყოფიერი ლიტერატურული საქმიანობა, რომელიც წარმატებით გრძელდებოდა მრავალი წლის მანძილზე. რასაც თვალნათლივ წარმოაჩინეს და აღასტურებს იქაურ ხელნაწერთა უმდიდრესი კოლექცია, მაგრამ, მაინც შესამჩნევია, რომ იერუსალიმელ ქართველთა შემოქმედებითი მუშაობა რამდენადმე შეზღუდული იყო. ჯვრის სავანე ძირითადად კალიგრაფთა კერა იყო, ის ადრინდელ ქართულ სავანეებს, რასაკვირველია, საგრძნობლად ჩამორჩებოდა; საერთოდ პალესტინელ ქართველთა კულტურულ-ლიტერატურული საქმიანობა ძველებური (VIII — X სს.) მასშტაბისა და გაქანებისა აღარ იყო.

მართალია, გიორგი-პროხოვს მომდევნო ხანაში იერუსალიმელი ქართველები ეკონომიკურად და უფლებრივად გაძლიერდნენ, სავანეთა რიცხვი გაიზარდა და მწიგნობრები განაგრძობდნენ საქმიანობას, მაგრამ პალესტინის ქართულ კოლონიას მაინც აღარ ძალუძდა ძველი დიდების შენარჩუნება. ამის მიზეზი იყო, ერთი მხრივ, მაჰმადიანურ გარემოცვაში მომწყვდეული იერუსალიმის მოწყვეტა ბიზანტიის კულტურული ცენტრებისაგან, მეორე მხრივ, ქართულ-ბიზანტიური სახელმწიფოებრივი ურთიერთობის ვაცხო-

ველება, რასაც შედეგად მოჰყვა საკუთრივ ბიზანტიის ტერიტორიაზე თუ მისი ვავლენის სფეროში ქართული სავანეების აღმოცენება და იქ ქართველთა შემოქმედებითი ცენტრების გადანაცვლება.

იმის მიუხედავად, რომ პალესტინის, კერძოდ, იერუსალიმის ქართულ კოლონიას აღარ ჰქონდა ძველებური კულტურული მნიშვნელობა, ქართველ მოღვაწეთა სწრაფვა იქაური სავანეებისაკენ მაინც შესამჩნევი იყო; მგზავრობის საშისრთება, პოლიტიკური არეულობა და გაუთავებელი ბრძოლა, რაც გრძელდებოდა მრავალი წლის მანძილზე, ვერ აფრთხობდა ქართველ პილიგრიმებს, ვერ ანელებდა ქართველთა ინტერესს იერუსალიმისადმი.

გიორგი-პროხოვს შემდგომ, — თურქ-სელჩუკთა გაძლიერებისა (1071 — 1099) თუ ჯვაროსანთა ბატონობის (1099 — 1187) წლებში, — იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი კარგა ხანს იყო პალესტინას ქართული სავანეების ადმინისტრაციულ-ორგანიზაციული ცენტრი. ახლო აღმოსავლეთში ჯვაროსანთა ლაშქრობამ და მაჰმადიანთა შევიწროებამ, ერთი მხრივ, დავით აღმაშენებლის დროინდელი საქართველოს პოლიტიკურმა ძლიერებამ და საერთაშორისო ავტორიტეტმა, მეორე მხრივ, განაპირობა იერუსალიმელ ქართველ მოღვაწეთა მდგომარეობის გაუმჯობესება. თურქ-სელჩუკთა მიერ იერუსალიმის აღებისას დარბეული და ნაწილობრივ დანგრეული ჯვარი აღდგა და განახლდა, მოიხატა. ქართველთა სავანეში ცხოვრება გამოცოცხლდა. ეს ბუნებრივი შედეგი იყო დავით აღმაშენებლის მზრუნველობისა და მშვენიერი დემონსტრაცია საქართველოს ძლიერებისა.

საქართველოდან მიღებული შეწირულებით აღდგენილ-განახლებულ სავანეში მომრავლდნენ ქართველი მოღვაწენი. სამონასტრო ცხოვრების გამოცოცხლების კვალდაკვალ გაიშალა ქართველ მწიგნობართა საქმიანობა, გააქტიურდნენ კალიგრაფები, გაგრძელდა ხელნაწერთა დამზადება.

ტრადიციული გადმოცემით (ტ. გაბაშვილი; თ. ბაგრატიონი), ამ პერიოდში ჯვარში მოღვაწეობდა არა მხოლოდ კალიგრაფთა ჯგუფი, არამედ ისეთი მწერალი, როგორცაა ჩვენ მიერ არაერთგზის მოხსენიებული არსენ იყალთოელი. ძველ წყაროებში ამ გადმოცემის დამადასტურებელი საბუთი არ ჩანს, ამიტომ ჩვენ მხოლოდ კალიგრაფებზე მსჯელობით დავკმაყოფილდებით. კერძოდ, მოვიხსენიებთ მიქაელ გვირგენისძეს, რომელმაც 1141—1156 წლებში გადაწერა „სტოდიერი“, და გიორგი დოდის, რომელმაც 1155 წელს გადაწერა გიორგი ათონელის დიდი სვინაქსარი. სხვათა შორის, უკანასკნელად დასახელებულმა ხელნაწერმა შემოგვინახა

ალაპები, რომლებშიც იხსენიებიან ჯვაროსნები. ქართველებისა და ჯვაროსნების ერთობლივმა ბრძოლამ მაჰმადიანთა ურდოების წინააღმდეგ ისინი დააახლოვა და დააკავშირა. ჯვაროსნები სათანადოდ აფასებდნენ ქართველთა როლს მაჰმადიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. ჩანს, ისინი ჯვრის სავანის ბინადრებსაც ეხმარებოდნენ, ხოლო ამით მადლიერების ნიშნად მათი მოსახსენებლები დააწესეს.

ჯვაროსანთა ბატონობა იერუსალიმში დიდხანს არ გაგრძელებულა, იერუსალიმი 1187 წელს ეგვიპტის სულთანმა სალადინმა აიღო.

მაჰმადიანთა გარემოცვაში მოხვედრილ ჯვრის მონასტერს ქართველი მოღვაწენი შეძლებისდაგვარად ეხმარებოდნენ. ამ დახმარებამ განსაკუთრებული სახე მიიღო იმ პერიოდში, როდესაც საქართველოს სათავეში ედგა თამარ მეფე. მაშინ ქართველობამ აღმოსავლეთში მცხოვრებ ქრისტიანთა მფარველობის უფლებაც მოიპოვა; მაჰმადიანურ ქვეყნებში მოგზაურ ქართველებს პრივილეგიები შეენიჭათ. მართებულად შენიშნავდა ცნობილი ევროპელი სწავლული რ. ჟანენი, რომ „ძველად ყველა იმ ხალხთა შორის, რომელთაც ამ დროს განსაკუთრებული უპირატესობა და გავლენა ჰქონდათ წმინდა ქალაქში, ქართველებს უდავოდ ერთი უპირველესი ადგილი ეჭირათ“. არაა ინტერესს მოკლებული, რომ იერუსალიმში გაშლილი ეროვნული დროშებით შესვლის უფლება მხოლოდ ქართველებს ჰქონდათ.

სწორედ, იმ პერიოდში, თამარის ზეობაში, დაეხმარა იერუსალიმის ჯვრის სავანეს დიდი ქართველი მწერალი და მოაზროვნე შოთა რუსთაველი.

აზრი იერუსალიმში რუსთაველის წასვლასა და იქ (ჯვრის მონასტერში) ცხოვრებაზე კარგა ხანია გაგრცელებულია როგორც ჩვენა ხალხურ სიტყვიერებაში, ისე სამეცნიერო ლიტერატურაში. იგი შეიჭრა სიტყვაკაზმულ მწერლობაშიც. ამასთანავე, რუსთაველს ზოგჯერ ბერად მიიჩნევდნენ და მის საფლავს იერუსალიმშივე იგულებდნენ. სათანადო საფუძველს თითქოს იძლეოდა ზეპირი გადმოცემა, ჯვრის მონასტრის ფრესკა და სააღაპე წიგნის ცნობა.

მკითხველებს უთუოდ ახსოვთ, რომ ჩვენს დროშიც, 1959 წელს, უკრაინელმა მწერალმა გ. პლოტკინმა კვლავ წამოჭრა ჯვრის მონასტერში რუსთაველის საფლავის არსებობის საკითხი. მართალია, ეს ვარაუდი არ დადასტურდა, მაგრამ გამოჩენილი ქართველი მოღვაწეების ი. აბაშიძის, ა. შანიძისა და გ. წერეთლის ექსპედიციამ (1960 წ.) საყურადღებო მასალები მოიპოვა ჩვენთვის საინტერესო პრობლემაზე. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია რუსთაველის პორ-

ტრეტი წარწერითურთ, მაგრამ პორტრეტის მოპოვებით საკითხი არ ამოწურულა. ჩვენ არ გავგაჩნია რამე ავთენტური წყარო იმის სამტიკეცბლად, რომ რუსთაველი იყო იერუსალიმში და იქ გარდაიცვალა. მართალია, ამის ხელაღებით უარყოფა ძნელია, მაგრამ არც დამადასტურებელი მასალა ჩანს. რუსთაველის პორტრეტის დახატვა (და თუ გნებავთ ალაპის დადგმა), რასაკვირველია, ჯერ კიდევ არ ნიშნავს, რომ პოეტი ჯვარში იყო; ეს შეიძლება იმით ავსხნათ, რომ თამარის მეჭურჭლეთუხუცესი დაეხმარა ტაძარს, ამისთვის კი იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში წასვლა სავალდებულო არ იყო. ასე რომ, მართალია, რუსთაველის სახელი მჭიდროდ უკავშირდება ჯვრის მონასტერს, რომელიც მან განაახლა და მოახატვინა, მაგრამ ამით არ დასტურდება, რომ დიდი პოეტის საფლავი მაინცდამაინც იერუსალიმშია საძიებელი.

თამარისდროინდელი საქართველო, — ვითარცა წინა აზიის უძლიერესი სახლმწიფო, — ახლო აღმოსავლეთის ქრისტიანთა დამცველის როლში გამოდიოდა. მისი სამხედრო პოტენციალი ისე დიდი იყო და პოლიტიკური წონა ისე შესამჩნევი, რომ ბევრ დასავლელს სავსებით სარწმუნოდ ეჩვენებოდა საქართველოს ძლიერებაზე შეიხსული ლეგენდები. მას შემდეგაც, რაც ეგვიპტელებმა აიღეს იერუსალიმი (1244 წ.) და ქრისტიანი მოსახლეობა მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა, ქრისტიანულ სავანეებს არსებობა გაუძნელდათ, ქართველებმა ერთხანს კიდევ შეინარჩუნეს ძველი პატივი და დიდება, მაგრამ თანდათან ვითარება შეიცვალა.

მაჰმადიანურ გარემოცვაში მყოფ ჯვრის მონასტერს მოაკლდა როგორც პოლიტიკური მხარდაჭერა, ისე მატერიალური დახმარება; ჯვრის ბინადართა მთავარი საზრუნავი სავანის შენარჩუნება იყო, მაგრამ ეს საკმაოდ ძნელი აღმოჩნდა. 1273 წელს ჯვარი მაჰმადიანებმა იგდეს ხელს და მეჩეთად აქციეს. ეს იყო არა მარტო მიტაცება სავანისა, არამედ, ამასთანავე, შეურაცხყოფა ქართველთა ეროვნულ-სარწმუნოებრივი ღირსებისა.

ჯვრის მონასტრის „დატყვევება“ და მიზგითად გადაკეთება, ქართველთა სიწმინდეთა შებლაღვა და ეროვნულ გრძობათა შელახვა როგორც იერუსალიმში, ისე საქართველოში უდიდესი მნიშვნელობის ტრაგიკულ აქტად, ეროვნულ უბედურებად იქნა მიჩნეული.

იერუსალიმის უმთავრესი სავანის — ჯვრის მონასტრის დაკარგვის შემდგომ პალესტინამაც დაკარგა ძველი მნიშვნელობა ჩვენი კულტურისათვის. ქართველთა საზრუნავი ისღა იყო, რომ როგორმე შეენარჩუნებინათ ძველი უფლებები და აღედგინათ პრესტიჟი.

XIV საუკუნის დამდეგს ჯვარი განთავისუფლდა მაჰმადიან

მპყრობელთაგან. მისი კრებული გამოცოცხლდა და ამოძრავდა, მწიგნობრებმა განახლეს ლიტერატურული საქმიანობა, გაჩაღდა შემოქმედებითი მუშაობა, დამზადდა არაერთი კრებული, დაიწერა საყურადღებო ძეგლები. სწორედ იმ ხანებში შეიქმნა მცირე ზომის პავიოგრაფიული თხზულება, რომელშიც აღწერილია თავგადსავალი „წშიდისა ახლისა მოწამისა ნიკოლოზისი დვალისაი“. იგი გვაცნობს სირია-პალესტინაში ეგვიპტელთა ბატონობას, ქრისტიანთა დევნა-შევიწროებას, იერუსალიმელ ქართველთა ცხოვრებას. მისი უცნობი ავტორი, — იერუსალიმელი ქართველი მოღვაწე, ჯვრის სავანის მწიგნობარი, — XIV საუკუნის პირველი ნახევრის მწერალი უნდა იყოს. დაახლოებით იმავე ხანაში მოღვაწეობდა ჯვრის მონასტერში მეორე უცნობი ქართველი მწერალი, — ავტორი „ლუკა მუხაისძის წამებისა“, — რომელიც გვამცნობს მაჰმადიანთა მიერ ქართული სავანის ხელში ჩაგდებასა და იქაურ მოღვაწეთა შევიწროებას, ჯვრის მონასტრის წინამძღვრის ლუკა მუხაისძის ტრაგიკულ თავგადასავალს. ჩანს, იმ ეპოქაში ჯვრის კრებულმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ქრისტიანობისათვის და, კერძოდ, ქართული ქრისტიანული ეკლესიისათვის თავდადებულ მოღვაწეთა ცხოვრებისა და მოწამებრივი აღსასრულის ამსახველი ძეგლების შექმნას.

XV—XVI საუკუნეებში იერუსალიმში ქართველთა მდგომარეობა კვლავ გაუარესდა. მაჰმადიანთა ურდოებისაგან თავმოებუნებული ქართველობა მაინც ცდილობდა ძველ ნაგებობათა შენარჩუნებას, ქართველთა უფლებების დაცვასა და წარმოჩენას. ჩვენი წინაპრების ენერგიული მოქმედება — პალესტინის ქართულ სიძველეთა დაცვა განპირობებული იყო არა მხოლოდ ქრისტიანულ სიძველეთა სიყვარულით, არამედ, — უფრო მეტად, — ეროვნული გრძნობით: იერუსალიმის ქართულ სიძველეთა დაცვა ქართველთათვის ეროვნული სარწმუნოებისა და ეროვნული ღირსების დაცვა იყო.

ამ საუკუნეებში, — მიუხედავად ასეთი ძნელბედობისა, — მეტნაკლები ძალით მაინც გრძელდებოდა საგანმანათლებლო საქმიანობა. შეგვიძლია დავასახელოთ XVI საუკუნის რამდენიმე მოღვაწე, მაგალითად, ბენეა ჩოლოყაშვილი, ზოსიმე კუმურდოელი და სხვ., მაგრამ ეს საქმიანობა უმოთავრესად ბარნაბა თბილელისა და ვლასი ურბნელის სახელებთანაა დაკავშირებული. ბარნაბა ძველ ტექსტებს აცხოველებდა და დაკლებულ ადგილებს ავსებდა, ვლასი ძველ ფოლიანტებს კრავდა და კახზავდა. ხელნაწერი მემკვიდრეობის აღდგენა და დაცვა მათ ძირითად საქმედ მიიჩნეეს და ინ-

ტენსიური მუშაობით არაერთი ძველი წიგნი გადაგვირჩინეს (მარხვანი, მეტაფრასი, თვენი, სადღესასწაულო, სენაქსარი და სხვ.). XVII საუკუნეში ქართველთა ყურადღება იერუსალიმის ქართული კოლონიისადმი გაიზარდა, დახმარება ჯვრის სავანისადმი შესამჩნევი გახდა. ქართველმა მოღვაწეებმა უპირველეს მიზნად დაისახეს ძველ ნაგებობათა აღდგენა, დაგირავებული ნივთების დახსნა, ძველი უფლებების (თუნდაც ნაწილობრივ) აღდგენა. საჭირო იყო ენერგიული ხელმძღვანელი, რომელიც ქართული კოლონიის მეთაურის მძიმე მოვალეობას იკისრებდა, სიძნელეებს არ შეუშინდებოდა და თანამოღვაწეებთან ერთად გადამჭრელ ზომებს მიიღებდა ქართველთა შეწირულების გონივრულად გამოყენებისა და იერუსალიმის ქართული სათვისტომოს დაცვა-დაკნინების შეჩერების მიზნით. ასეთ მეთაურად იერუსალიმის ქართველობას მოველინა ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი, რომელმაც XVII საუკუნის 40-იან წლებში მრავალმხრივი მუშაობა გააჩაღა ჯვრის მონასტერში, მის რესტავრაციასა და გაძლიერებას შეაღწია თავისი ძალა და ენერგია, მაგრამ დაღმავალ გზაზე დამდგარ კოლონიას მაინც არაფერი ეშველა.

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველთა მდგომარეობა იერუსალიმში, — ჯვარსა თუ სხვა ქართულ ეკლესია-მონასტრებში, — კვლავ მძიმე იყო. საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურმა მდგომარეობამ, ერთი მხრივ, იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს დასუსტებამ, მეორე მხრივ, ქართული კოლონიის არსებობა, ქართველ მოღვაწეთა საქმიანობა კიდევ უფრო გააძნელა. ქართველთა და იერუსალიმის საპატრიარქოს ერთობლივმა გაჭირვებამ ისინი დააახლოვა და დააკავშირა. ამ კავშირში იერუსალიმელი პატრიარქები სათანადო გამოჩენას ელოდნენ და მიზანსაც მალე მიაღწიეს — XVII საუკუნის დასასრულს დოსითეოს პატრიარქმა (1639—1709) ხელთ იგდო ქართველთა სავანე. მას შემდეგ ჯვრის მონასტერი ბერძენთა მფლობელობაშია, ბერძნული საპატრიარქოს კუთვნილება.

XVIII საუკუნეში ქართველთა გავლენამ იერუსალიმში საგრძნობლად იკლო, პილიგრიმთა რიცხვიც შემცირდა.

იერუსალიმის ქართული სათვისტომოს დაკნინებამ შეაშფოთა ქართველობა. ქართველთა ეროვნულ სავანეთა დაკარგვით აღშფოთებულმა იერუსალიმში მოღვაწე ქართველმა ქალმა დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსს გრიგოლს (1696—1742) გულისტკივილით აცნობა ქართული სათვისტომოს მძიმე მდგომარეობა, მტრების მოძალეობა, მათ მიერ ქართულ სიძველეთა ვერაგულად მიტაცება.

მას კარგად ესმოდა იერუსალიმის ქართული კოლონიის კულტურულ-ლიტერატურული მნიშვნელობა, გულს უკლავდა მიმტაცებელთა ძალადობა, აღდეგებდა ქართველ მოღვაწეთა უმწეო მდგომარეობა. ამიტომაც მოუწოდა მან თანამემამულეებს გადამჭრელი ზომების მიღებისაკენ, ქართველთა სავანეების ხსნისა და დაცვისაკენ, ძველი უფლებების დაბრუნებისა და საერთაშორისო პრესტიჟის აღდგენისაკენ. მისთვის, — ისე როგორც ბევრი შორსმჭვრეტელი მამულიშვილისათვის, — იერუსალიმის ქართული სავანეების დაკარგვა, იქაურ ქართულ სიძველეებზე ხელის აღება ეროვნული ღირსების შებღალვას ნიშნავდა, მაგრამ მდგომარეობის გამოსასწორებლად საჭირო რეალური პირობები არ იყო. ქართველობას აღარ ჰქონდა იმის ძალა, რომ სანატრელი ოცნება აესრულებინა — ჯვარი (თუ სხვა ქართული სავანეები) დაებრუნებინა, მაგრამ იგი, რასაკვირველია, არ დავიწყებია. ქართველი სამეცნიერო-ლიტერატურული საზოგადოებრიობა ყოველთვის დიდ ინტერესს იჩენდა იერუსალიმის, კერძოდ, ჯვრის მონასტრის ქართული სიძველეებისადმი.

1757 — 1758 წლებში იერუსალიმში იყო მწერალი და მოგზაური ტიპოთე გაბაშვილი. მაშინ იქ ქართული ელემენტი ძალზე შესუსტებული, ხოლო ქართული ტაძრები სხვათაგან მიტაცებული იყო. იერუსალიმის ქართული სავანეებისათვის, კერძოდ ჯვრისათვის, ძველი უფლებების დაბრუნებაზე და იქ ქართველთა პრივილეგიების აღდგენაზე ფიქრიც კი ჰქონდა. ამიტომაც ამ მიმართულებით ტიპოთე გაბაშვილს თითქმის არაფერი გაუკეთებია. მან ისტორიულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით შეისწავლა ჯვრის მონასტერი, აღწერა იქაური სიძველენი, გამოიყენა წერილობითი წყაროები, ისარგებლა ეპიგრაფიკული ძეგლებით, შეკრიბა და ჩაიწერა გადმოცემები, გადმოაღებინა ფრესკები. ტ. გაბაშვილი იერუსალიმის ქართული კოლონიის პირველი ისტორიკოსია, ხოლო მისი „მიმოსლვა“ — ამ კოლონიის ისტორიის შესწავლისათვის დიდად ფასეული პირველწყარო.

მომდევნო ხანაში ჯვრის მონასტერში იყვნენ იონა გედევანიშვილი (XVIII საუკუნის 80-იან წლებში), გიორგი ავალიშვილი (1820 წ.), ნიკო ჩუბინაშვილი (1845 წ.) და სხვ. გ. ავალიშვილმა არა მხოლოდ გაიციო ჯვრის მონასტრის წიგნსაცავი, არამედ წამოიღო კიდევ 12 ხელნაწერი (ქართული ცხრა, სომხური, სირიული და ეთიოპური — თითო). ნ. ჩუბინაშვილმა წაიკითხა და გადმოიღო ჯვრის სავანის წარწერები, გადმოხატა მოღვაწეთა პორტრეტები (პეტრე ქართველის, შოთა რუსთაველისა და სხვ.). მათ

ჩანაწერებში საყურადღებო ცნობებია ჯვარზე, იქაურ სიძველეებზე, იქაურ ქართულ ხელნაწერებზე.

1883 წლის გაზაფხულზე იერუსალიმში ჩავიდა ა. ცაგარელი. მან გაიციო ჯვრის მონასტრის (და სხვა ქართულ სავანეთა) სიძველენი, გამოავლინა და გადმოიწერა ეპიგრაფიკული ძეგლები, აღწერა და გადმოიღო პირი ზოგიერთი ფრესკისა, შეისწავლა ქართული ხელნაწერები. მანვე დაძებნა ცნობები ჯვარზე ქართულსა და უცხოურ წყაროებში, გამოიყენა მოგზაურთა და მწიგნობართა ჩვენებანი და დაბეჭდა ნარკვევი, რომელიც პირველი ვრცელი მიმოხილვაა ქართველთა მოღვაწეობისა ჯვრის მონასტერში. მასში განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა ჯვრის კრებულის ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას. საგანგებოდ უნდა მოვიხსენიოთ ა. ცაგარლის მიერ შედგენილი აღწერილობა ჯვრის მონასტრის ქართული ხელნაწერებისა, კატალოგი, რომელიც დღესაც სპეციალისტთა სამაგიდო წიგნია.

1902 წელს იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია გაიციო ნ. მარმა (იმ დროს როგორც ჯვრის მონასტრის, ისე სხვა სავანეების ქართული ხელნაწერები თავმოყრილი იყო ბერძნულ საპატრიარქო წიგნსაცავში, სადაც ინახება დღემდე). მართალია, დროის სიმციროს გამო, მან შესამედის გაცნობაც კი ვერ მოასწერო, მაგრამ ეს ნაწილი საფუძვლიანად შეისწავლა და აღწერა. მან შეადგინა ვრცელი აღწერილობა 38 ხელნაწერისა. მეცნიერმა ჩაატარა უაღრესად შრომატევადი სამუშაო — ზუსტად განსაზღვრა აღწერილ ხელნაწერთა რაობა, გადმოიწერა მნიშვნელოვანი ანდერძ-მინაწერები და ა. შ. ნ. მარს უდიდესი დამსახურება მიუძღვის იერუსალიმში დატულ ქართულ ხელნაწერებში შემონახული ტექსტების პუბლიკაციაში. საკმარისია დავიმოწმოთ ნ. მარისათვის დამახასიათებელი აკრიბიით გამოცემული წიგნები — ანტიოქე სტრატეგის „წარტყუენვაი იერუსალიმისაი“ (1909 წ.), „აღაპნი ჯუარის მონასტრისანი იერუსალიმსა შინა“ (1914 წ.) და განსაკუთრებით გიორგი მერჩულის „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა“ (1911 წ.). რომ ნათელი გახდეს, თუ რა ფასდაუღებელი სამსახური გაუწია მკვლევარმა იერუსალიმური კოლექციის შესწავლასა და პუბლიკაციას.

მოდღეაძვების გრძნობით უნდა მოვიხსენიოთ ამერიკელი ქართველოლოგი რ. ბლეიკი, რომელმაც შეისწავლა იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია და ფრანგულ ენაზე დაბეჭდა მისი აღწერილობა (1924 — 1926 წწ.).

დასასრულ ისიც უნდა ვთქვათ, რომ უკანასკნელ წლებში მივიღეთ იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა მიკროფილმები. მათი საშუალებით მოხერხდა არაერთი ძველი ქართული ტექსტის გამოქვეყნება. სანიმუშოა „ბალავარიანის“ ვრცელი რედაქციის ილ. აბულაძისეული გამოცემა (1957 წ.). ასევე საყურადღებოა ე. მეტრეველის „მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის“ (1962 წ.).

ქართველ მეცნიერთა მიერ მოპოვებული და შესწავლილი მასალა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი საუკუნეთა მანძილზე იყო ქართველთა სულიერ-ლიტერატურული ცხოვრების მძლავრი კერა, სადაც გაშლილი იყო მრავალმხრივი შემოქმედებითი საქმიანობა. აქ დაიწერა ორიგინალური თხზულებანი: „პროხოვრეს ცხოვრება“ (XI ს.), „ლუკას წამება“ (XIV ს.), „ნიკოლოზ დვალის წამება“ (XIV ს.) და სხვ., შედგა კრებულები, გამრავლდა ხელნაწერები, შეიქმნა მდიდარი წიგნსაცავი, რომლის ძირითადი ნაწილი ახლა იერუსალიმის საპატრიარქო ბიბლიოთეკაშია დაცული, ხოლო ზოგი ხელნაწერი სინის მთაზე, თბილისში, სანქტ-პეტერბურგში, ვენაში, პარიზში, ლონდონში, ვაშინგტონსა და სხვაგან ინახება.

აქვე უნდა ვთქვათ ორიოდ სიტყვა იერუსალიმისა და მისა სანახების რამდენიმე ისეთ სავანეზე, სადაც ქართველი მწიგნობრები მოღვაწეობდნენ.

პალავრა (იერუსალიმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 10 — 12 კილომეტრის დაშორებით) — X—XI საუკუნეებში მნიშვნელოვანი სავანმანათლებლო კერა, სადაც ლიტერატურულ საქმიანობას ეწეოდნენ ქართველი მწიგნობრები: იოანე საფარელი, პავლე პალავრელი, თეოდორე პალავრელი, გრიგოლ ხარბთონწმინდელი, სტეფანე პალავრელი და სხვ. მოღწეულია იქ შექმნილი არაერთი კრებული.

გოლგოთა-უფლის საფლავი-აღდგომა — არსებითად ერთიანი, სამი ტაძრისგან შეკრულ-შეკავშირებული კომპლექსი — იერუსალიმის ქრისტიანული საზოგადოებრიობის ცხოვრების ცენტრი, რომელსაც ადგილობრივი თუ დროებით ჩასული მოღვაწენი განსაკუთრებული ინტერესით ეცნობოდნენ. იქ ბევრი ქართველი მოღვაწეობდა: იოანე გოლგოთელი, მიქაელი, ნისტერონი, კვირიკე აღდგომელი — XI ს.; იოანე ვარძიელი, მახარებელ აღდგომელი — XIV ს.; იოსებ ხუნტუსძე და სხვ. იქაურ ხელნაწერთაგან ზოგი

იერუსალიმშია, ზოგი კი სინაზე, თბილისში, ლაჰილში (სვანეთში), ვენაში და სხვ.

მოღწეული ხელნაწერების ანდერძ-მინაწერებიდან ნათლად ჩანს, რომ ქართველები მწიგნობრულ-სავანმანათლებლო საქმიანობას ეწეოდნენ აგრეთვე ბასილის, თეოდორეს, ნიკოლოზის, სამოელის მონასტრებში, გეთსიამანიაში, დედათა სავანეებში (კაპპათაში, დერტავში, დერთუფაში), შეჰანში (არნონის ხეობაში, იორდანიაში).

მას შემდეგ, რაც მოკლედ ვისაუბრეთ პალესტინის (კერძოდ, საბაწმინდისა და იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის) და სინის მთის ქართველ მოღვაწეებზე, უნდა შევჩერდეთ სირიაზე, მოვიხსენიოთ იქაური ქართველი მწიგნობრები.

ბერმონაზნური ცხოვრება სირიაში ქრისტიანობის გავრცელების უკვე ადრეულ ეტაპზე გაიშალა. ასკეტობა, განმარტოებით ცხოვრება, ამქვეყნიური ინტერესების უგულვებლყოფა, სოფლისაგან განდგომა ბევრი სირიელის სასიცოცხლო საქმედ იქცა. IV საუკუნეში ასკეტობა სირიაში უაღრესად გავრცელებული იყო.

სირიის მეუღაბნოეთა შორის დიდად გაითქვა სახელი სვიმეონ მესვეტემ (356 — 459). რუსი მეცნიერის თ. უსპენსკის სიტყვით, ეკლესიის ისტორია ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში არ იცნობს სვიმეონზე უფრო პოპულარულსა და სახელგანთქმულ მოღვაწეს. თავისი უკიდურესად მკაცრი ასკეტური ცხოვრებით სვიმეონმა, — რომელმაც რამდენიმე წელი სვეტზე გაატარა და საფუძველი ჩაუყარა მესვეტეობას, — საყოველთაო ყურადღება მიიპყრო. ზოგიერთი ცნობით, სვიმეონის სავანეს ქართველებიც სწვევიან. ყოველ შემთხვევაში, თეოდორიტე კვირელის (387 — 457) ცნობით, V საუკუნეში სვიმეონის მონასტერში ქართველთა ყოფნა დადასტურებული ფაქტია.

სვიმეონ მესვეტეს მრავალმა მოღვაწემ მიჰბაძა. მათ შორის განსაკუთრებით გაითქვა სახელი სვიმეონ მესვეტე-უმცროსმა (521 — 592). იგი ბავშვობიდანვე გატაცებული იყო ღვთისმსახურებით. ცხოვრების ერთი ნაწილი ჩვეულებრივ მონასტერში გაატარა. ხოლო შემდეგ გარდაცვალებამდე, შავ (ან საკვირველ) მთაზე ცხოვრობდა (ანტიოქიის ახლოს) — სავანგებოდ აღმართულ სვეტზე. მის მონასტერში მრავალი ბერი მოღვაწეობდა (ბერძენი, სირიელი და სხვ.). მის სავანეს მიაშურეს ქართველებმაც. სვიმეონის „ცხოვრების“, აგრეთვე მისი დედის მართას „ცხოვრების“ ცნობით, ქართველები გარკვეულ როლს ასრულებდნენ სვიმეონის მონასტერში.

სვიმეონ მესვეტე-უმცროსი ქრისტიანული საზოგადოებრიობის ყურადღებას იქცევდა როგორც თავისი ასკეტური მოღვაწეობით, ისე ლიტერატურული საქმიანობით. მან მნიშვნელოვანი ფაქტები მოახდინა ქრისტიანთა ცხოვრებაზე ახლო აღმოსავლეთში; მისი გავლენა საგრძნობი იყო ჩვენს ქვეყანაშიც. ტრადიციული აზრით, მისი მოწაფენი და მის მიერ გამოგზავნილი იყვნენ ასურელი მოღვაწენი (იოანე ზედაზნელი, შიო მღვიმელი, დავით გარეჯელი, ისე წილკნელი, იოსებ ალავერდელი და სხვანი), რომელთაც დიდი როლი შეასრულეს ქართველთა ცხოვრებაში (მათ ააგეს ახალი ტაძრები, დააარსეს მონასტრები, გააჩაღეს ბრძოლა სხვა რელიგიის აღმსარებელთა წინააღმდეგ, საფუძველი ჩაუყარეს კულტურულ-საგანმანათლებლო კერებს და სხვ. მათ მიერ დაარსებულ ზოგიერთ საგანზე ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ). მართალია, ეს ტრადიციული აზრი მეცნიერულად არ დასტურდება, მაგრამ ინტერესს მოკლებული მაინც არაა. იგი მაჩვენებელია იმისა, თუ რა სახელითა და პატივით სარგებლობდა სვიმეონი ქართველთა შორის; ტრადიციული აზრის შემუშავება სწორედ სვიმეონისადმი პატივისცემის ანაჩრევლია.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სვიმეონ მესვეტეთა მიერ წამოწყებულია განსაკუთრებულმა სახემ ბერმონაზვნური ცხოვრებისა — მესვეტეობამ სათანადო გამოძახილი პოვა ქართველთა შორის. ჩვენშიც იჩინა თავი მესვეტეობამ; ცნობილია მოწესეთა საცხოვრებელი სვეტები ოლთისში, შავშეთში (ტბეთში) იმერეთში (კაცხში), სამეგრელოში (მარტვილში), კახეთში (მარტყოფში) და ა. შ.

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია, რომ სირია (ანტიოქია და მისი სანახები) იმ დროს ქრისტიანული მწერლობის მძლავრი ცენტრი იყო (არსებითად VI საუკუნეა სირიული მწერლობის აყვავების ხანა). ბუნებრივია, სვიმეონის მონასტერშიც გაშლილი იყო ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა, რომელსაც ალბათ ქართველებიც ადევნებდნენ თვალს, მაგრამ იმ ხანაში მათ მწიგნობრულ მოღვაწეობაზე ვერაფერს ვიტყვით, რადგან ხელშეისახებს არაფერს მოუღწევია. თავისთავად, რადგან იმხანად წარმატებას მიაღწია სირიულმა ლიტერატურამ, საფიქრებელია, ქართველებიც გაეცნობოდნენ და დაეწაფებოდნენ მას. ის გამოძახილი ქართულ-სირიული ლიტერატურული ურთიერთობისა, რომელიც ზოგიერთ უძველეს ძეგლში შეინიშნება, შეიძლება შავ მთაზე ქართველ-სირიელთა ერთობლივი მოღვაწეობის შედეგი იყოს.

VII საუკუნიდან სირია არაბებმა იგდეს ხელთ, ქართველთა ურთიერთობა ანტიოქიასთან, შავ მთასა თუ სხვა პუნქტებთან შესუსტდა. განსაკუთრებული ძალით გაჩაღდა და გაცხოველდა ქართველ-სირიელთა ურთიერთობა XI საუკუნეში. ამ პერიოდში მომრავლდნენ ქართველები შავ მთაზე და საგრძნობლად დაწინაურდნენ იქაურ კულტურულ ასპარეზზე. ამას ხელი შეუწყო, ერთი მხრივ, სირიის განთავისუფლებამ მაჰმადიანთა მპყრობელობისაგან და მისი ბიზანტიის მფლობელობაში გადასვლამ (969—1084), მეორე მხრივ, ანტიოქიის, — ვითარცა ქრისტიანული მწერლობის ცენტრის, — დაწინაურებამ.

ანტიოქია (ანტაქია, ამჟამად თურქეთის ერთ-ერთი ვილაიეთის ადმინისტრაციული ცენტრი) მწიგნობრულ-ლიტერატურული ტრადიციებითა და ახლომახლო (განსაკუთრებით შავ მთაზე) გაშენებული მრავალი საგანით ძველთაგანვე იზიდავდა ქრისტიანებს. ქართველ მოღვაწეთა რამდენიმე თაობა ანტიოქიასა და მის შემოგარენში დასადგურდა; არაერთი ქართველი დასახლდა შავ მთაზე.

შავი მთა. ქართველთა სამონასტრო კოლონიზაცია შავ მთაზე ძირითადად დაიწყო XI საუკუნის 30-იანი წლებიდან, როდესაც იქ დამკვიდრდა ბევრი მოღვაწე სამხრეთ საქართველოდან (შატბერდიდან, ოშკიდან და ა. შ.). მომდევნო წლებში ქართველები მომრავლდნენ შავი მთის სავანეებში (სვიმეონის ლავრაში, რომანწმინდანში, კალიბოსში, კასტანაში, ეზრას მონასტერსა და სხვ.), რომელთაგან ზოგიერთი საკუთრივ ქართულიც კი იყო. იქ მათ განაგრძეს და განავითარეს ტაო-კლარჯეთის ლიტერატურული სკოლის ტრადიციები; მალე დაუკავშირდნენ ბიზანტიაში არსებულ ქართულ საგანს — იმდროინდელი ქართული მწერლობის უმთავრეს კერას — ათონის ივერთა მონასტერს და მჭიდრო ლიტერატურული ურთიერთობა დაამყარეს მასთან, დაეწაფნენ ბერძნულ-სირიულ-არაბულ სამყაროში შექმნილ ზოგადქრისტიანულ მწერლობას, გაშლეს კულტურულ-ინტელექტუალური საქმიანობა, ამასთანავე, ენერგიულად შეებრძოდნენ მოძალეტულ ბერძნებს და თავდადებით დაიცვეს სამშობლოს საეკლესიო და კულტურული დამოუკიდებლობა.

სხვათა შორის, მკვლევარნი ზოგჯერ შავ მთაზე ათი-თორმეტი ქართული საგანის (უფრო სწორი იქნება თუ ვიტყვით: ქართველთა სამოღვაწეო პუნქტის) არსებობას ვარაუდობენ. ასეთი სხვაობა მეცნიერთა დასკვნებში შეიძლება იყოს როდია. სამწუხაროდ, შავ მთის ქართულ სიძველეთა ადგილზე შესწავლა დროულად ვერ

მოხერხდა. მართალია, უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად საინტერესო მასალა გამოვლინდა (ეს უპირატესად ე. ჯობაძის დამსახურებაა), უფრო ნათელი გახდა ქართველთა მონაწილეობა ახლო აღმოსავლეთის კულტურულ-აღმშენებლობით საქმიანობაში, მაგრამ ეს, რასაკვირველია, საკმარისი არაა. ჩვენ ვერ კიდევ ბევრი რამ არ ვიცით შავ მთაზე მცხოვრები ქართველების შესახებ; მეტიც, ზშირად მათი საცხოვრებელი ადგილების (საგანეების) ადგილმდებარეობაც კი არ ვიცით ზუსტად — მხოლოდ დასახელება შეგვიძლია და ადგილსამყოფელის დაზუსტებაც კი არა. დაბოლოს, ხელნაწერი მემკვიდრეობის ნაკლები სახით მოღწევის გამო ჩვენი წარმოდგენა შავმთელი ქართველების მწიგნობრულ-შემოქმედებით მუშაობაზე სულ ნათელი არაა. მიუხედავად ამისა, შევეცდებით მოკლედ გადმოვცეთ ის მცირე ცნობები, რომლებიც ჩვენს ხელთაა ამა თუ იმ საგანში ქართველთა ცხოვრება-მოღვაწეობაზე.

სვიმეონწმინდა, როგორც აღვნიშნეთ, ადრევე გახდა ქართველ მოღვაწეთა თავშესაფარი. განსაკუთრებით შრავლად იყვნენ ქართველნი იქ XI საუკუნეში. ზოგიერთი მათგანი ნაყოფიერად მოღვაწეობდა კულტურულ სარბიელზე. შეგვიძლია დავასახელოთ გიორგი შეყენებული ან შავმთელი, გიორგი ათონელი, გიორგი მცირე და სხვ.

გიორგი შავმთელი ცხოვრობდა სვიმეონწმინდის სანახებში, სადაც მარტოსამყოფელი ჰქონდა. მას დიდი პატივით იხსენიებდნენ როგორც თანამედროვენი, ისე გვიანი ხანის მოღვაწენიც. ეს ბუნებრივია, რადგან იგი XI საუკუნის 30-იანი წლებიდან დაწყებული კარგა ხნის მანძილზე მოღვაწეობდა შავ მთაზე და იქაურ ქართველთა შორის ერთ-ერთ ცენტრალურ ფიგურად ითვლებოდა. მან შენიშნა გიორგი ათონელის დიდი ნიჭი და ტალანტი, ლიტერატურული საქმიანობისაკენ მოუწოდა მომავალ მწერალს და ამ მიზნით ათონს წარგზავნა, რადგან, მისი მართებულო აზრით, მაშინ ათონზე უკეთესი პირობები იყო. არსებითად გიორგი ათონელის გამოვლენა და პირველი ნაბიჯები ლიტერატურულ ასპარეზზე მისი „სულიერი მოძღვრის“ სახელთანაა დაკავშირებული. წლების მანძილზე გიორგი შავმთელი წარმართავდა მოწაფის შემოქმედებით საქმიანობას. უშუალოდ მისი თაოსნობით, მისი დავალებით თარგმნა გიორგი ათონელმა რამდენიმე თხზულება (დავითნი, სამოცაქულო და სხვ.). მანვე დაავალა გიორგი მცირეს გიორგი ათონელის ცხოვრების აღწერა.

ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ გიორგი შავმთელის ზრუნვა ქართულ ხელნაწერთა გამრავლებაზე — ათონის მთაზე დღესაც დაცულია მის მიერ დამზადებული ძვირფასი ხელნაწერი. როგორც ჩანს, შავმთელი ქართველები კარგად იცნობდნენ ათონის ლიტერატურულ სკოლას, აღიარებდნენ მის უპირატესობასა და მნიშვნელობას, ამასთანავე, ზრუნავდნენ ათონის საეპისკოპოსოს ხელნაწერების დამზადებასა და კადრების შერჩევაზე. სწორედ შავ მთაზე გაიწაფა ათონის ლიტერატურული სკოლის თვალსაჩინო წარმომადგენელი გიორგი ათონელი, რომელზეც ორიოდ სიტყვა აქაც უნდა ვთქვათ.

გიორგი ათონელი ძირითადად ათონზე მოღვაწეობდა, ამიტომაცაა ცნობილი როგორც ათონელი ან მთაწმინდელი, მაგრამ რამდენიმე წელი დაჰყო შავ მთაზე, სადაც ეწეოდა როგორც ლიტერატურულ, ისე პრაქტიკულ-საეკლესიო საქმიანობას. სხვათა შორის, როდესაც მოწინააღმდეგეებმა ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობისა და თვითმმართველობის საკითხი წამოჭრეს და შემოგვიტყვეს, გიორგი ათონელმა გამოავლინა ჩინებული განსწავლულობა და დამაჯერებლად დაასაბუთა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის სამართლიანობა და კანონიერება.

გიორგი ათონელმა შავ მთაზე, კერძოდ, სვიმეონის მონასტერში, — სადაც იგი უპირატესად გიორგი შავმთელის დაკვეთითა და ნიწოდებით მუშაობდა, — თარგმნა პარაკლიტონი და სხვა წიგნები. მასთან იყო და მისი ხელმძღვანელობით მუშაობდა გიორგი მცირე — გამოჩენილი ქართველი პროზაიკოსი, გაწაფული ჰაგიოგრაფი.

სვიმეონწმინდაში მოღვაწეობდნენ სხვა ქართველი მწიგნობრებიც. იქ დამზადდა არაერთი საყურადღებო ხელნაწერი, რომელთაგან ზოგიერთი საქართველოშია.

რომანწმინდა. ამ საეპისკოპოსოს პირველი ქართველი მწიგნობარია გიორგი ათონელი, რომელიც იქ 1036 — 1039 წლებში მუშაობდა. შემდეგ იქ სხვა ქართველებიც ჩანან; ისინი ეწეოდნენ როგორც კულტურულ-აღმშენებლობით, ისე მწიგნობრულ საქმიანობას. შეგვიძლია მოვიხსენიოთ იოანე და დავით ჯიბისძენი (1035 წელს ისინი შატბერდში ჩანან, შემდეგ შავ მთაზე გადასულან — იქ ეკლესიაც აუშენებიათ და წიგნებიც გაუმრავლებიათ).

კალიპოსი. ძველი ხელნაწერების ჩვენებით, კალიპოსი მნიშვნელოვანი კერა ყოფილა. იქ მოღვაწეობდნენ გიორგი ათონელი, იოანე 10. ლ. მენაბდე

და გაბრიელ ივანწმინდელ-საფარელნი, ბასილ თორელყოფილი, არსენ კალიპოსელი და სხვანი. ბასილ თორელყოფილმა გადაწერა ოთხთავი (1060 წ.), ბასილ კალიპოსელის (XI ს.) ინიციატივით ითარგმნა ქართულად „წამებაი წმიდისა და დიდებულისა ქრისტეს მოწამისა შინა მეგვიპტელისაი“, დიდად გაითქვა სახელი არსენ კალიპოსელმა (XII—XIII სს.) და სხვ. ცნობილია იქ გადაწერილი წიგნები. მაგალითად, იოანე და გაბრიელ ივანწმინდელ-საფარელთა მიერ 1040 წელს გადაწერილი გრიგოლ ნაზიანზელისა და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა თარგმანების შემცველი კრებული. სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგადაა ცნობილი ალავერდის ოთხთავი, რომელიც 1054 წელსაა დამზადებული კალიპოსში. მის ანდერძ-მინაწერებში იხსენიებიან დამამწერნი (იოანე დვალი, მიქაელი, გიორგი) და მომგებელი (სვიმეონ მღვდელი). იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს გაფორმებით, მოხატულია დიდი გემოვნებით.

მოდწეულია კალიპოსის სავანეში დამზადებული სხვა ხელნაწერებიც, რომელთაგან ზოგი სინის მთაზეა, ზოგი კი ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში ინახება.

კასტანა. ამ სავანიდან მოდწეულია მხოლოდ ერთი ხელნაწერა, მაგრამ ძველი ქართული მწერლობის ისტორიისათვის მას საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა აქვს. ესაა ქალაღის უძველესი ქართული ხელნაწერი — „თარგმანებაი ფსალმუნთაი“, რომელიც დაიწერა კასტანას 1091 წელს, როდესაც იქ წინამძღვრად იყო ეფრემ მცირე (მასზე ქვემოთ ვისაუბრებთ).

ეზრას მონასტერი. ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებიდან ჩანს, რომ „შავსა მთასა, სანახებსა წმიდისა სვიმეონისსა, მონასტერსა მამისა ეზრასისა“ XI საუკუნის 80-იან წლებში მწიგნობრულ-სავან-მანათლებლო მუშაობას ეწეოდნენ ქართველი მოღვაწენი. კერძოდ, ნაყოფიერად იღვწოდა კალიგრაფი იოანე მთავარაისძე.

ლერწმისხევი. სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგა ხანია ცნობილია ე. წ. რუისის ოთხთავი. იგი XI საუკუნის შუა წლებშია გადაწერილი „შავსა მთასა, უდაბნოსა ლერწმისხევისასა, ზღვის პირსა, რომელ არს დასასრულსა შავისა მთისასა, მახლობელად სელევიკისა“ შავ ზაქარაის მიერ.

ფიქრობენ, რომ ლერწმისხევის სავანე შეიძლება იყოს წმინდა გიორგის ეკლესია (სელევიკიაში), რომლის ნანგრევები არცთუ დიდი ხნის წინ გამოვლინდა.

თულთა მონასტერი. იქაური მოღვაწე იყო „ილარიონ დიდი“, რომელიც ხახულში ცხოვრებისას გიორგი ათონელს ასწავლიდა. ამ სავანეში არსებობდა მდიდარი ქართული წიგნსაცავი, რომლითაც სხვა მონასტრების ბინადარნიც კი სარგებლობდნენ.

ბარლაამწმინდა. ცნობილია ერთი ჰაგიოგრაფიული თხზულება ასეთი სახელწოდებით: „ცხოვრებაი წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ბარლაამ მოღვაწისაი, რომელი იყო მთასა კავკასსა“, დღეს გარკვეულია, რომ „მთასა კავკასსა“ ნიშნავს მთას, რომელსაც ადრე ეწოდებოდა კასია, ხოლო შემდეგ — ალ-ჯაბალ ალ-აქრა (მოტიტველბული მთა). იგი მდებარეობს ანტიოქიის ახლოს, შავ მთაზე (მთიანეთში). იქ გაშენებული ყოფილა ბარლაამის (ან ვარლაამის) სავანე — ბარლაამწმინდა, სადაც ქართველებიც მოღვაწეობდნენ. გიორგი მცირის ცნობით, ბარლაამწმინდა ანტონ ლიბარიტყოფილისეულია, ვგონებ, ლიბარიტ ორბელის დაარსებულა. როგორც არ უნდა იყოს, ერთი ცხადია: იგი ქართველთა სადგომი იყო; ჩვენ იქაურ ქართველ მწიგნობარს — იოანე ბარლაამწმინდელსაც კი ვიცნობთ.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ შავი მთის ქართულ კოლონიაში ნაყოფიერი მუშაობა გაჩაღდა XI საუკუნის შუა წლებში (გიორგი ათონელი, გიორგი ათონელი და სხვ.), მაგრამ იქაურმა ქართულმა სათვისტომომ განსაკუთრებით გააძლიერა მუშაობა XI საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც იქ შეიკრიბა ქართველ მწიგნობართა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი (ეფრემ მცირე, საბა თუხარელი, იოანე ფარაკნელი, ეფრემ ოშკელი, იოანე მთავარაისძე, ანტონ ტბელა, სტეფანე კულეველი, არსენ იყალთოელი, იოანე-კვირიკე, გაბრიელი და სხვა მრავალი მოღვაწე).

შავი მთის ლიტერატურული სკოლის მეთაური და მისი ყველაზე სახელოვანი წარმომადგენელია დიდი ქართველი მწერალი და მეცნიერი, ფილოლოგი და ფილოსოფოსი ეფრემ მცირე, რომელმაც „ქართულ მწერლობაში შექმნა მთელი ეპოქა და დიდებულად დააგვირგვინა ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელების სამწერლო ღვაწლი“ (ე. კეკელიძე).

ეფრემ კარიჭისძემ განათლება მიიღო კონსტანტინოპოლში, სა-

დაც ეზიარა ბიზანტიურ კულტურას. სათანადოდ გაწაფულმა მია-
წერა, — დაახლოებით XI საუკუნის 60-იან წლებში, — შავ მთას,
ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა სხვადასხვა სახეანეში (სვიმეონწმინ-
დაში, კასტანაში და ა. შ.), აქტიურად მონაწილეობდა იქაურ ქარ-
თველთა კულტურულ-ლიტერატურულ მუშაობაში. იგი დაუახ-
ლოვდა ანტიოქიისა და მისი შემოგარენის სავანეების სწავ-
ლულებს, გამოიყენა მონასტრებში დაცული წიგნადი ფონდები,
მკვიდრო კავშირი დაამყარა შავ მთაზე დასახლებულ ქართველებ-
თან, გარს შემოიკრიბა თანამემამულე მწიგნობრები და ფართოდ
გაშალა საზოგადოებრივ-კულტურული და სამეცნიერო-საგანმანათ-
ლებლო საქმიანობა. არსებითად მან შექმნა და გააძლიერა შავი
მთის ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური სკოლა.

შავ მთაზე დაწერა ეფრემ მცირემ ორიგინალური ისტორიულ-
ჰაგიოგრაფიული თუ სხვა ხასიათის შრომები, იქვე თარგმნა ბი-
ზანტიური ლიტერატურის რამდენიმე ათეული ძეგლი. ჩვენ არ
ვაპირებთ ეფრემის ორიგინალურ-შემოქმედებითი თუ მთარგმნე-
ლობითი მუშაობის დახასიათებას, მხოლოდ ორიოდვე ძეგლზე გა-
ვამახვილებთ ყურადღებას.

თავდაპირველად უნდა დავიმოწმოთ „უწყებაი მიზეზსა ქართ-
ველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენების“. იგი, როგორც ი. ჭავჭავაძის ადნიშნავდა, „ნამდვილი სამეცნიერ-
ო გამოკვლევაა“ და ნათლად გვაცნობს ეფრემის მომზადებასა
და განსწავლულობას. ჩანს, როდესაც ქართველ-ბერძენთა ურთი-
ერთობა გამწვავდა და საჭირო გახდა ქართული ეკლესიის ავტოკე-
ფალიის უფლების დაცვა-დადასტურება, შევმთელმა ქართველებ-
მა ეფრემს სთხოვეს ამ საქმის შესრულება. ეფრემ მცირემ ჯერჯე-
ნად გამოიყენა არსებული ისტორიული წყაროები თუ ლიტერატურ-
ული ძეგლები და დაწერა თხზულება, რომლითაც დაიცვა და გა-
ნამტკიცა ქართველთა საეკლესიო-სარწმუნოებრივი დამოუკიდებ-
ლობა.

დიდად საყურადღებოა ეფრემ მცირის „მოსახსენებელი მცირე
სვიმეონისთვის ლოდოთეტიისა და თხრობაი მიზეზთა ამათ საკითხვ-
თა თარგმანისათა“ — ძეგლი, რომელიც კარგად წარმოაჩენს ძვე-
ლი ქართული ლიტერატურის ზოგადმეცნიერულ მნიშვნელობას. იგი
აღმოაჩინა და გამოცა კ. კეკელიძემ (მეცნიერმა ამ მასალის მოპო-
ვებით, შესწავლითა და პუბლიკაციით შეავსო ბიზანტიური ლიტერ-
ატურის დიდი ხარვეზი).

განსაკუთრებით საინტერესოა ფსევდოდოდასე არეობაგელის
თხზულებათა თარგმნა. მკითხველებს მოეხსენებათ, რომ მსოფლიო

რომელსაც ზოგი მკვლევარი ქართველად მიიჩნევს, ფერწერის ჩი-
ნებულ ოსტატადაა აღიარებული. საყურადღებოა მხატვრის იდე-
ური ჩანაფიქრი და ეროვნულ-სარწმუნოებრივი ტენდენცია —
მიზანსწრაფული შერჩევა მასალისა და მისი გეგმაზომიერი გან-
წილება კედლებზე, მსოფლიო ქრისტიანული ეკლესიის გამოჩენილ
წარმომადგენელთა გვერდით ქართველ მოღვაწეთა (ილარიონ ქარ-
თველის, ექვთიმე ათონელის...) პორტრეტების მორავსება და ამით
იმის ჩვენება, რომ ისინი პირდაპირი და უშუალო მემკვიდრენი
არიან აღმოსავლეთის ბერმონაზვნობის მოთავეებისა.

გრიგოლ ბაკურიანისძემ პეტრიწონის მონასტერს დასრულე-
ბისთანავე შეუდგინა ტიპიკონი, რომელიც გვაცნობს სავანის დაარ-
სების ისტორიას, დამაარსებლის ვინაობას, მონასტრის იურიდიულ
წესწყობილებას; გვაწვდის მასალებს სოციალურ ურთიერთობაზე,
მხარის ეკონომიკურ მდგომარეობაზე და ა. შ.; შეიცავს საინტე-
რესო ცნობებს საქართველო-ბულგარეთ-ბიზანტიის ურთიერთობის
ისტორიიდან; საყურადღებოა საეკლესიო ორგანიზაციისა და სა-
მონასტრო ცხოვრების შესასწავლად; ამასთანავე, იგი ქართული
სალიტერატურო ენის ძვირფასი ძეგლია, რომელშიც შემონახულია
მდიდარი ლექსიკა. დაბოლოს, ისიც უნდა მოვიგონოთ, რომ ტი-
პიკონი არაერთ ქართულ მონასტერს ჰქონდა, მაგრამ ზოგი დაი-
კარგა, ზოგი კი ფრაგმენტულად შემოგვრჩა. პეტრიწონის მონას-
ტრის ტიპიკონი ერთადერთია, რომელმაც თითქმის უვნებლად
მოაღწია ჩვენამდე. ეს გარემოება კიდევ უფრო ზრდის მის მნიშ-
ვნელობას.

ტიპიკონიდან ჩანს, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძემ მის მიერ და-
არსებულ სავანეს უსაზღვრო დახმარება აღმოუჩინა — შესწირა
სოფლები, ციხეები, სახნავ-სათესი ადგილები, საძოვრები, ტყე-
ები, საეკლესიო ნივთები, წიგნები და სხვ.; აუშენა სასნეულო,
სასტუმროები და ა. შ. მანვე განსაზღვრა მოღვაწეთა რაოდენობა,
ეროვნული შემადგენლობა და ცხოვრების წესები, დაადგინა წი-
ნამძღვარი, გამიჯნა მონასტრის თანამდებობის პირთა ფუნქციები,
სავანე გაათავისუფლა ყოველგვარი (სამეფო, საპატრიარქო და სხვ.)
გადასახადისაგან. ერთი სიტყვით, პეტრიწონის მონასტერს მან შე-
უქმნა იდეალური პირობები როგორც მატერიალურად, ისე უფ-
ლებრივად.

პეტრიწონის სავანის ტიპიკონი საინტერესოა ლიტერატურული
თვალსაზრისითაც. მასში აქა-იქ ისეთი მედიტაციურ-ლირიკული
წილსელები გვხვდება, რომ, საფიქრებელია, გრიგოლ ბაკურიან-
ისძემ სხვა ქტიტორებსავე განსწავლულ პირს კი არ აწერინებ-

და ტიპიკონს, არამედ თვით მუშაობდა მის ტექსტზე. ასეთი ვარაუდი უსაფუძვლო და მოულოდნელი არაა, რადგან გრიგოლ ბაკურიანისძის ლიტერატურული ინტერესი სხვა წყაროთიცაა ცნობილი. სახელდობრ, ბერძნულ ენაზე შემონახულია ბაგრატ ტავრომენიელის ჰომილია, რომელიც მას მიეწერება.

ტიპიკონი დაუმზადებიათ ბერძნულად და ქართულად. მისი არსებობა მეცნიერთათვის ადრევე იყო ცნობილი, მაგრამ სრული ტექსტი კარგა ხანს არ ჩანდა. ძიებამ სასურველი შედეგი დიდხანს ვერ გამოიღო; თავდაპირველად აღმოჩნდა არა ძველი ტექსტი, არამედ მისი ახალბერძნული თარგმანი XVIII საუკუნისა. იგი 1888 წელს გამოაქვეყნა გ. მუსეოსმა. ჩვენი საუკუნის დამდეგს ტიპიკონის პირვანდელი ბერძნული ტექსტი ბუქარესტის XVIII საუკუნის ხელნაწერის მიხედვით გამოსცა ლ. პტიმ (1904 წ.).

ქართული ტექსტის შემცველი ხელნაწერი თავდაპირველად აღმოჩნდა სოფიის საჯარო ბიბლიოთეკაში. ერთ დროს მას სომხურად მიიჩნევდნენ, 1936 წელს მისი ქართულობა შენიშნა გ. ფერაძემ. 1949 წელს იგი ნახეს, შეისწავლეს და მისი ღირსება-ნაკლოვანება გამოავლინეს ა. შანიძემ და ნ. ბერძენიშვილმა. ქართული ტექსტი და ლათინური თარგმანი გამოაქვეყნა მ. თარხნიშვილმა (1954 წ.).

უკეთესი ხელნაწერი — ქართულ-ბერძნული ტექსტის ძველი ნუსხა აღმოჩნდა საბერძნეთში, კუნძულ ხიოსზე, კორაისის სახელობის ბიბლიოთეკაში. მართალია, ხიოსის ხელნაწერის ქართული ტექსტი დედანი არ აღმოჩნდა, მაგრამ მისი მნიშვნელობა მაინც განუსაზღვრელია — ის დედნიდანაა გადაწერილი XIII საუკუნეში.

ხიოსის ხელნაწერის ბერძნული ტექსტი და მისი ქართული თარგმანი გამოაქვეყნა ს. ყაუხჩიშვილმა (1963 წ.). ქართული ტექსტი და მისი რუსული თარგმანი გამოკვლევიდა და სრული მეცნიერული აპარატით გამოსცა ა. შანიძემ (1971, 1986 წწ.).

პეტრიწონის სავანეში არსებობდა სასწავლებელი, სემინარია, რომელიც ამზადებდა ქართველ მუშაკებს კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობისათვის. ფრანგი მეცნიერის ლ. პტის სიტყვით, „ჩვენ აქ გვაქვს მეტად იშვიათი, შეიძლება ერთადერთი მაგალითი ბიზანტიაში სემინარიის არსებობისა ამ სიტყვის თანამედროვე მნიშვნელობით“.

გავრცელებული აზრით, პეტრიწონის სავანისა და სემინარიის მუშაობას თითქმის ოცი წლის მანძილზე ხელმძღვანელობდა დიდი

ქართველი მოაზროვნე იოანე, რომელსაც მოღვაწეობის ადგილს მიხედვით პეტრიწონელი ან პეტრიწი ეწოდა.

იოანე პეტრიწი ქართული ლიტერატურის თვალსაჩინო წარმომადგენელია. მან მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ქართულ საზოგადოებრივ-ინტელექტუალურ ცხოვრებაში, უსაზღვრო მეცნიერული ერთდროიანობა და ღრმა განათლებით, ინტენსიური შემოქმედებითი საქმიანობით წინ წასწია და მაღალ საფეხურზე აიყვანა ქართული ფილოსოფიური აზროვნება.

იოანეს ბიოგრაფია ბურუსითაა მოცული. ზოგი ცნობით, იგი გურიიდანაა, ზოგი — სამცხიდან. ანტონ პირველის სიტყვით, ერთხანს ოპიზაში მოღვაწეობდა. განათლება მიიღო ბიზანტიაში, საფიქრებელია, კონსტანტინოპოლში, მანგანის აკადემიაში, სადაც უსშენდა გამოჩენილ ფილოსოფოსებს.

იოანე პეტრიწი აქტიური მონაწილე იყო იმ ფილოსოფიური მოძრაობისა, რომელიც გაიშალა ბიზანტიაში მიქაელ პსელოსისა და იოანე იტალოსის ხელმძღვანელობით. მრავალმხრივი მოღვაწეობითა და თავისუფალი ფილოსოფიური აზროვნებით მან ოფიციალურ-კონსერვატიული წრეების მხრივ დევნა-შევიწროება დაიმსახურა.

1083 წელს, როდესაც იოანე იტალოსი გაასამართლეს და გააძევეს, მისი მოწაფეები და თანამზრახველებიც მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდნენ. რეაქციონერებმა მათზე მიიტანეს იერიში და მათ წინააღმდეგ სასამართლო პროცესიც კი წამოიწყეს. გასაგებია, რომ იოანე იტალოსის მიმდევრებს სატახტო ქალაქში აღარ ედგომებოდათ — მათ გაქცევით უშველეს თავს. საფიქრებელია, ჩვენმა თანამემამულე იოანემაც იმ დროს დატოვა კონსტანტინოპოლი და პეტრიწონის ახალდაარსებულ სავანეს მიაშურა, იქაურ ქართველებს შეუერთდა და განაგრძო კულტურულ-შემოქმედებითი საქმიანობა, სემინარიას გაუძღვა და ქართველი ახალგაზრდობის აღზრდა მკვიდრ მეცნიერულ ნიადაგზე დააფუძნა.

იოანე პეტრიწმა მრავალმხრივი მეცნიერულ-ლიტერატურული მემკვიდრეობა დაგვიტოვა. ამ მემკვიდრეობის თუნდაც ზოგადი მიმოხილვა ამჟერად შეუძლებელია, ეს არცაა ჩვენი მიზანი. ჩვენ მხოლოდ იმის აღნიშვნა გვსურს, რომ იოანე პეტრიწის მისია ქართული კულტურის ისტორიაში მხოლოდ ამ მემკვიდრეობის შექმნით არ ამოიწურება; მან სათავე დაუდო ლიტერატურულ სკოლას, რომელმაც განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ქართული ფილოსოფიის განვითარებას, ქართული ფილოსოფიური ენისა და ტერმინოლოგიის შემუშავებას.

პეტრიწონის ლიტერატურულ-ფილოსოფიურმა სკოლამ კიდევ

უფრო დაუხლოვა ქართული ლიტერატურა ბიზანტიურს, დოგმატიკურ-ფილოსოფიური წიგნების თარგმნითა და კომენტირებით დიდად შეუწყო ხელი ქართული აზროვნების განვითარებას. სამწუხაროდ, პეტრიწონის სკოლის იმ მოღვაწეთაგან, რომლებიც უშუალოდ პეტრიწონში ცხოვრობდნენ და იქ ეწეოდნენ საგანმანათლებლო საქმიანობას, ცოტა ვინმეს ვიცნობთ. დაბეჯითებით შეგვიძლია დავასახელოთ მხოლოდ დავით პეტრიწონელი, რომელიც XI საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწე უნდა იყოს.

პეტრიწონის სავანის ბიბლიოთეკიდან ცოტა რამაა ცნობილი. ბევრი ხელნაწერი დაიკარგა, ყოველ შემთხვევაში, მიუხედავად ჩვენი ბულგარელი მეგობრების ძიებისა, ჯერჯერობით მიკვლეული არ არის.

ეჭვი არაა, პეტრიწონში შექმნილი უცნობი ლიტერატურული მემკვიდრეობის გამოვლენა მეტ ნათელს მოჰყენს პეტრიწონელთა საქმიანობას და კიდევ უფრო სრულად წარმოაჩინს ქართული კულტურის ამ საზღვარგარეთული კერის მნიშვნელობას.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ XII საუკუნის დამდეგს იოანეს პეტრიწონის დატოვება მოუხდა. ღრმად განსწავლულმა მწერალმა და მეცნიერმა სამშობლოს მოაშურა და გელათის აკადემიაში გაგანაგრძო შემოქმედებითი საქმიანობა. ამიერიდან გელათი პეტრიწონის ლიტერატურულ-ფილოსოფიური სკოლის ტრადიციების გამგრძელებლად და გამადრმაველად იქცა.

პეტრიწონის სავანის მომდევნო ხანის ისტორია ნაკლებადაა ცნობილი. ამიტომ ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე ფაქტზე ვაგვამახვილებთ ყურადღებას.

გრიგოლ ბაკურიანისძე ენერგიულად ემსახურებოდა რა ალექსი კომნინოსს, თავგამოდებით ებრძოდა მის მოწინააღმდეგეებს. მან თავი გამოიჩინა პაჭანიკებთან ბრძოლაში და 1086 წელს შეეწირა კიდევ ურიცხვი მტრის ლაშქარს.

შემდგომ ხანაში პეტრიწონი მარიამ დედოფლის, — საქართველოს მეფის ბაგრატ მეოთხის ასულისა და ბიზანტიის იმპერატორის მეუღლის, — საკუთრება იყო. საგულისხმო ფაქტია: სავანის დაარსებისა და გრიგოლ ბაკურიანისძის გარდაცვალებიდან რამდენიმე წლის შემდეგ პეტრიწონი ქართველ მანდილოსანს ეკუთვნოდა და მისი მფარველობით სარგებლობდა.

პეტრიწონის სავანეს არც საქართველოს მეფეთა დახმარება აკლდა — მას ეხმარებოდნენ დავით აღმაშენებელი და თამარ მეფე.

1204 წელს პეტრიწონი ჯვაროსნებმა დაარბიეს.

1205 წელს ბულგარეთის მეფემ კოლოიანმა დაამარცხა და

განდევნა ჯვაროსნები. პეტრიწონის მონასტერს ამიერიდან კარგა ხანს ბულგარელები ფლობდნენ.

✚ XIV საუკუნის დასაწყისიდან მონასტერი აღმავლობის გზას დაადგა. ბულგარეთის მეფემ ივანე-ალექსანდრემ იგი გააძლიერა და განამტკიცა. მან აღადგინა ტაძარი, განაახლა და მოახატვინა საძვალე (მაშინდელია როგორც ივანე-ალექსანდრეს, ისე გრიგოლ და აბაზ ბაკურიანისძეთა ფრესკები).

იმ პერიოდში ქართველები კვლავ ჩანან პეტრიწონში. მთავარ ტაძარში დაცულია ღვთისმშობლის ხატი, რომელმაც შემოგვინახა მრავალმხრივ საინტერესო ქართული წარწერა 1311 წლისა, ცნობილია აგრეთვე XIV საუკუნისავე ქართული წარწერები მთავარი ტაძრის გუმბათის ჯვრისა და საძვალის ფრესკისა.

საყურადღებოა XIV საუკუნის პეტრიწონელი ხელნაწერი — „დღესასწაულთა საკითხავნი“, რომელიც ერთხანს სვანეთში ინახებოდა, ამჟამად კი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული. მასში შესულია იოანე დამასკელის, ეფრემ ასურისა და სხვათა თხზულებანი, ჰაგიოგრაფიული ძეგლები (სხვათა შორის, „პეტრე ქართველის ცხოვრება“). დამკვეთია მახარებელი, გადამწერი ორი გრიგოლი.

დასახელებული ქართული სიძველენი ცხადყოფენ, რომ XIV საუკუნეში პეტრიწონის მონასტერში მკვიდრობდნენ ქართველები (ათანასი მოძღვარი, ოქროპირ ტაოელი, გრიგოლ კალიგრაფი და სხვ.), რომელთაგან ზოგიერთი კულტურულ-სავანმანათლებლო საქმიანობასაც ეწეოდა.

1363 წელს თურქ-ოსმალებმა აიღეს ფილიპოპოლი (თანამედროვე პლოვივი) და პეტრიწონიც. ხელთ იგდეს. ამის შემდეგ მათ არაერთგზის დაარბიეს და გაძარცვეს სავანე და მხოლოდ XVI საუკუნის ბოლოს დაბრუნეს ბულგარელებს მისი მართვის ნება.

XVII საუკუნეში მონასტერში აღმშენებლობითი საქმიანობა გაჩაღდა. როგორც ვთქვით, იმ დროს ააგეს მთავარი ტაძარი და სეტრაპეზო, რომლის მოხატულობა იღესაც აოცებს მნახველებს. მშენებლობა გრძელდებოდა მომდევნო საუკუნეებშიც. გასული საუკუნის მეორე ნახევარში ზოგიერთი ნაგებობა გარედანაც მოხატეს და ერთ-ერთ კედელზე გრიგოლ და აბაზ ბაკურიანისძეთა პორტრეტებსაც მიუჩინეს საპატიო ადგილი.

ბულგარეთის განმათავისუფლებელი ომის პერიოდში პეტრიწონის მიდამოებში მწვავე ბრძოლები გაჩაღდა. 1878 წლის იანვარში მონასტერი თურქ-ოსმალთაგან დაარბევას გადაარჩინა რუ-

სეთის არმიის ოფიცერმა ზემოხსენებულმა გ. ჯორჯაძემ. მან თავისი რაზმით დროზე მიუსწრო განსაცდელში მყოფ მონასტერს და მტერი უკუაქცია, რითაც დიდი მადლობა დაიმსახურა პეტრიწონელებისა, რომელთაც მას, — ვითარცა ქართველს, — მონასტრის სიძველენი დაათვალიერებინეს, კერძოდ, ქართულწარწერიანი ხატიც აჩვენეს.

მალე მონასტერს ბერძნები დაეპატრონენ და კარგა ხანს ფლობდნენ მას. მოხდა ის, რისიც ეწინააღმდეგებოდა მის დამაარსებელს. როგორც ტიპიკონიდან ჩანს, გრიგოლ ბაკურიანისძემ მონასტერი დააარსა მხოლოდ და მხოლოდ ქართველთათვის, იქ მხოლოდ ქართველი მოღვაწენი უნდა ყოფილიყვნენ. ჩანს, მან კარგად იცოდა ქართველ-ბერძენ საძღვდელოთა ურთიერთობის ისტორია, მათი ქიშპობა და ბრძოლა ათონსა და შვე მთაზე, წინასწარ გაითვალისწინა ბერძენი ბერების მიმტაცებლობა და ამიტომ მკაცრად განსაზღვრა პეტრიწონის მოწესეთა ეროვნული შემადგენლობა — სავანე ქართველთათვის დააარსა, ხოლო ბერძნებს აუკრძალა იქ დასადგურება.

გრიგოლ ბაკურიანისძის ასეთი გადაწყვეტილება ბუნებრივი შედეგი იყო საზღვარგარეთის ქართულ სავანეებში ქართველ-ბერძენთა ურთიერთობის გამწვავებისა.

მიუხედავად გრიგოლ ბაკურიანისძის კატეგორიული მოთხოვნისა, უამთა სიავის შედეგად ბერძნები მაინც დაეპატრონენ პეტრიწონის სავანეს. წლების მანძილზე გრძელდებოდა დავა ბერძნებსა და ბულგარელებს შორის. ეს შეხლა-შემოხლა დამთავრდა 1894 წელს, როდესაც სავანე ბულგარელთა ხელში გადავიდა.

ამჟამად ქართული კულტურის ძველი კერა — პეტრიწონის მონასტერი კარგად მოვლილი და სათანადოდ დაცულია. სისტემატურად წარმოებს სარესტავრაციო სამუშაოები — ნაგებობათა აღდგენა, ფრესკების გაცხოველება. იქაური მოღვაწენი, აგრეთვე ექსკურსიის მძღოლები დამთვალიერებელთ გულთბილად ესაუბრებან სავანის ქართველ დამაარსებელზე, იქაურ ქართულ სემინარიასზე, გამოჩენილ ქართველ ფილოსოფოსზე.

ჩრდილოეთი. ქართველებსა და რუსებს ადრევე ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდათ. მართალია, რუსეთის ძველი სახელმწიფო შორს იყო საქართველოდან, მისი საზღვარი არ ებჯინებოდა კავკასიონს, ქართველები და რუსები უშუალო მეზობლები არ ყოფილან, მაგრამ მათ მაინც ადრე გაუცნიათ ერთმანეთი. ძველი წყაროების — ქართული, რუსული, სომხური, ბერძნული და სხვაენოვანი ძეგლების შესწავლითა და გაანალიზებით გაირკვა, რომ კიევის

რუსეთსა და საქართველოს შორის ადრევე დამყარებულა კონტაქტი; ექვმიუტანლად დადგინდა, რომ X საუკუნეში ქართველები და რუსები უკვე იცნობდნენ ერთმანეთს (სამეცნიერო ლიტერატურაში დამაჯერებლადაა ნაჩვენები, რომ ქართველებსა და რუსებს ერთმანეთის შესახებ ცნობები შეეძლოთ მიეღოთ ბიზანტიელთა, ოს-ხაზართა, სომეხთა და ალბანელთა მეშვეობით, ხოლო პირისპირ შეხვედრა შეეძლოთ ბიზანტიაში და თვით კავკასიაშიც კი).

ადრეული ნაცნობობა მალე ინტენსიურ ურთიერთობაში გადაიზარდა, ქართველებსა და რუსებს შორის დამაკავშირებელი ძაფები გაიბა. მართალია, მრავლად არ მოგვეპოვემა დოკუმენტური მონაცემები ძველ ხანაში რუს-ქართველთა ურთიერთობის შესახებ, მაგრამ მოღწეული ცნობებითაც საკმაოდ საინტერესო სურათი წარმოგვიდგება. საკმარისია მოვიგონოთ ორიოდ ფაქტი: 1154 წელს კიევის დიდმა მთავარმა იზიასლავ მსტისლავის ძემ (1146—1154) ქართველი მეფის დემეტრე პირველის ასული შეირთო, ხოლო 1185 წელს ქართველებმა ცნობილი მთავრის ანდრია ბოგოლიუბსკის (დაახლ. 1111—1174) ვაჟი იური (გიორგი) საქართველოში მოიწვიეს და თამარ მეფეზე დააქორწინეს.

რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის განვითარებას ლახვარი ჩასცა მონღოლთა გამოჩენამ. მომხდურმა მტერმა თითქმის ერთდროულად დაიპყრო ორივე ქვეყანა. ე. წ. ოქროს ჯრდოს მძლავრობამ კარგა ხანს შეწყვიტა კავშირი ქართველებსა და რუსებს შორის.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა ახალი ძალით გაჩაღდა მას შემდეგ, რაც დაწინაურდა მოსკოვის სამთავრო.

XV საუკუნეში მოსკოვი გახდა რუსეთის თვალუწვედენი მიწა-წყლის შემკრები და გამაერთიანებელი ცენტრი, რუსი ხალხის ეროვნული და სახელმწიფოებრივი მთლიანობისათვის, მისი თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის, მისი აღმავალი ძლევამოსილებისათვის ბრძოლის მესვეური; მოსკოვი გახდა რუსეთის პოლიტიკური ცხოვრების, რუსეთის სახელმწიფოს საერთაშორისო კავშირ-ურთიერთობის ცენტრი.

იმ პერიოდში, როდესაც მოსკოვის სახელმწიფო ყალიბდებოდა და ძლიერდებოდა, საქართველოს სახელმწიფოებრივი ორგანიზმი ირღვეოდა. XV საუკუნის მეორე ნახევრისათვის ერთიანი ქართული სახელმწიფო აღარ არსებობდა, მისი ადგილი რამდენიმე სამეფომ და სამთავრომ დაიკავა. გაჩაღდა ბრძოლა ცალკეულ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულებს შორის. შინაბრძოლის გამწვავება ართულებდა ქართველების მდგომარეობას, კიდევ უფ-

რო ასუსტებდა ჩვენს ქვეყანას. საჭირო იყო ქართველთა ერთხმი-
ვობა, ქართული სამეფო-სამთავროების გაერთიანება და შამულის-
მოყვარეთა მძლავრი ლაშქრის შეკრება, მაგრამ საქართველოში
შექმნილი ვითარება ამის შესაძლებლობას გამორიცხავდა. მტრებ-
თან მრავალი წლის უთანასწორო ბრძოლამ ცხადყო, რომ მაჰმა-
დიანური გარემოცვისაგან თავის დაღწევა საქართველოს მხოლოდ
საკუთარ ძალებზე დაყრდნობით აღარ შეეძლო. დამოუკიდებლო-
ბის შენარჩუნების შესაძლებლობას მოკლებული ქართველობა
გადაჭრით შეუდგა ორიენტაციის ძიებას. ჩვენმა წინაპრებმა რამ-
დენჯერმე მიმართეს დასავლეთ ევროპას და მაჰმადიანთა წინააღ-
მდეგ გაერთიანებული ძალებით გალაშქრებისაკენ მოუწოდეს, მაგ-
რამ ამას სასურველი შედეგი არ მოჰყვა.

როდესაც გაძლიერდა რუსეთი, ქართველებმა მოსკოვს მიმარ-
თეს. მათ კარგად ესმოდათ ცენტრალიზებული სახელმწიფოს როლი
და მნიშვნელობა, ამიტომაც ორიენტაციის შერჩევის დროს რუსეთის
შინაგან ძლიერებას განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდნენ და
სათანადო მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ისინი სწორად აფასებდნენ
არსებულ ვითარებას, ჯერონად ერკვეოდნენ ახლო აღმოსავლეთ-
ის მიმართ რუსეთის რეალურ სახელმწიფოებრივ ინტერესებში
და იმედოვნებდნენ რუსეთისაგან დახმარებას. მართალია, რუსეთ-
თან დაკავშირების გამო ქართველებს არაერთი უსიამოვნება შეხ-
ვდათ თავდამსხმელთაგან, ჩვენი ქვეყანა არაერთგზის იქცა თურქ-
ოსმალთა და ირანელთა რბევის ობიექტად, მაგრამ ქართველ სა-
ზოგადოებრიობას რუსეთთან ურთიერთობაზე ხელი არ აუღია.

რუსეთ-საქართველოს აღრინდელ ურთიერთობას განსაკუთრე-
ბული შედეგი არ მოჰყოლია, იმ ეტაპზე რუსეთი არ დახმარებია
ჩვენს ქვეყანას.

XVIII საუკუნეში რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა გადამ-
წყვეტ ფაზაში შევიდა. ორი ქვეყნის ინტერესთა თანხვედნილობამ
მოამზადა ხელსაყრელი პირობები ერთობლივი მოქმედებისათვის.
რუსეთი გაბედულად გამოვიდა წინა აზიის პოლიტიკურ ასპარეზ-
ზე და ქართველთა ორიენტაციაც სულ უფრო თვალსაჩინო გახდა.
რწმენა, რომ მხოლოდ რუსეთს შესწევდა ძალა და უნარი ეხსნა
ქართველობა განადგურებდაგან, თანდათანობით მტკიცდებოდა
რუსეთის სამხედრო-პოლიტიკურ გაძლიერებასთან ერთად. ქარ-

თველობა გრძნობდა, რომ კულტურულად და ეკონომიკურად ჩა-
მორჩენილი ირანისა და თურქეთის საპირისპიროდ რუსეთი იყო
ერთადერთი ძალა, რომლის მფარველობითაც საქართველოს შე-
ეილო ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი და კულტურული თვითმყო-
ფობის შენარჩუნება.

XVIII საუკუნის ოთხმოციან წლებში რუსეთის საზღვარი კავკა-
სიონს მოებჯინა, დღის წესრიგში დადგა ამიერკავკასიის საკითხი.
1783 წლის 24 ივლისს გეორგიევსკში ხელი მოაწერეს „მეგობ-
რობით პირობას“ (ტრაქტატს). რუსეთმა ქართლ-კახეთს საუკუნო
მფარველობა და დაცვა აღუთქვა, მაგრამ 1783 წლის 3 ნოემბერს
თბილისში რუსთა მხედრობა შემოვიდა, ხოლო 1801 წელს ქართლ-
კახეთის სამეფო რუსეთმა დაიპყრო.

რუსეთ-საქართველოს ხანგრძლივმა სახელმწიფოებრივ-პოლი-
ტიკურმა ურთიერთობამ მოამზადა ნიადაგი ამ ქვეყნების თანამ-
შრომლობისათვის საზოგადოებრივ და მეცნიერულ-ლიტერატურულ
სფეროში. ჩვენამდე მოღწეული მცირე მასალიდანაც ნათლად ჩანს,
რომ რუსეთ-საქართველოს კულტურული ურთიერთობა ადრევე
დაიწყო. ქართველები და რუსები ბიზანტიაში ადრეულ საუკუნეებ-
ში ხვდებოდნენ ერთმანეთს და არაა გამორიცხული, კულტურულ-
ლიტერატურული ურთიერთობაც იქვე დაეწყოთ, კერძოდ ათონზე,
სადაც ქართველებს, როგორც აღვნიშნეთ, უდიდესი მწიგნობრულ-
საგანმანათლებლო კერა ჰქონდათ.

ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ რუსების ხსენებას ქარ-
თულ მწერლობაში ადრევე ვხვდებით. შეგვიძლია დავიმოწმოთ
შემატიანეები (სუმბატ დავითის ძე, „მატიანე ქართლისას“ ავტო-
რი, ჟამთააღმწერელი და სხვ.), წარმომადგენლები სასულიერო-საეკ-
ლესიო მწერლობისა (ექვთიმე ათონელი, გიორგი მთაწმინდელი)
და საერო ლიტერატურისა (ჩახრუხაძე).

XI—XII საუკუნეებიდან ქართველებისა და საქართველოს შე-
სახებ ცნობები ხშირად გვხვდება რუსულ წყაროებში. რუსეთის
მატიანეში მოხსენიებულია არაერთი ფაქტი საქართველოს ისტო-
რიიდან. მაგალითად, იქ იხსენიება ყივჩაყთა მთავრის ოტროკის
(ქართული წყაროებით ათრაქა შარალანის ძის) გამოქცევა საქარ-
თველოში, 1224 წელს საქართველოს დალაშქვრა მტრის მიერ,
1246 წლის ახლოს საქართველოში ეპიდემიის გავრცელება, თე-
მურლენგის მიერ ჩვენი ქვეყნის დაპყრობა, მოსკოვის დიდ მთა-
ვართან ივანე მესამესთან ალექსანდრე კახთა მეფის ელჩების მის-
ვლა 1492 წ. და სხვ. არაა ინტერესს მოკლებული ის ფაქტიც, რომ
სლავთა განმანათლებლის კონსტანტინეს (კირილეს) „ცხოვრებაში“

გვხვდება ცნობები ქართული დამწერლობის შესახებ, ხოლო კიევის მღვიმეთა მონასტრის „მამათა ცხოვრებაში“ იხსენიება ქართველი ფერმწერი ოსტატების მონაწილეობა კიევის მღვიმეთა მონასტრის მთავარი ტაძრის გაფორმებაში. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ქართული ხელოვნების გავლენა დადასტურებულია ჩერნიგოვისა და ვლადიმირის ხუროთმოძღვრებაში, ნოვგოროდის ფერწერაში (ხერედიცა), ზოგიერთი ხელნაწერის ორნამენტში (თავის მხრივ, რუსი მხატვრების მუშაობის კვალი ჩანს მარტყოფში, ნინოწმინდაში, გრემში, ალავერდსა და სხვაგან).

XI საუკუნეში რუსულად გაჩნდა პოპულარული სულთამარგებელი რომანი „სიბრძნე ბალავარისი“ („მოთხრობა ვარლამისა და იოასაფის შესახებ“). რუსულად იგი ითარგმნა ბერძნული ენიდან, ხოლო იდგეს თითქმის საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ ბერძნული ტექსტის ავტორი, — უფრო ზუსტად, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, მისი მთარგმნელი ქართული ენიდან, — არის ჩვენი ერის ენგელის კულტურის თვალსაჩინო წარმომადგენელი ექვთიმე ათონელი, არაა გამორიცხული, რომ რუსმა მთარგმნელებმა იცოდნენ თხზულების ლიტერატურული ისტორია და მისი კავშირი ქართულ მწერლობასთან.

XV საუკუნეში რუსეთში ჩამოყალიბდა საყურადღებო ლიტერატურული ძეგლი „მოთხრობა ბაბილონის სამეფოზე“, რომელშიც ერთ-ერთ გმირად გამოყვანილია ობეჟანინი (ობეზი) — ქართველი.

ქართული თემატიკა (ისტორიული ეპიზოდები, თქმულებები, ლეგენდები და სხვ.) თანდათანობით იჭრება და მკვიდრდება რუსულ მწერლობაში. განსაკუთრებით საინტერესოა „მოთხრობა დინარაზე“ (XVI ს.) — პირველი სრული რუსული თხზულება ქართველებსა და საქართველოს. იგი მგზნებარე პატრიოტიზმითაა გამსჭვალული და რუს მკითხველ საზოგადოებრიობას კარგად აცნობს ქართველი ხალხის ცხოვრების ერთ საყურადღებო ეპიზოდს — ირანელ დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლასა და სასახელო გამარჯვებას.

XVII—XVIII საუკუნეებში რუსეთი იქცა მოძალებული მტრის წინააღმდეგ მრავალწლოვან ბრძოლაში დამარცხებული, მაგრამ სულით დაუცემელი და ქედმოუდრეკელი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეების თავშესაფრად.

საგულისხმოა, რომ ჩვენი წინაპრები რუსეთისაკენ მხოლოდ სამხედრო-პოლიტიკური მიზნებით არ მიიღწეოდნენ. ისინი, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც თურქ-ოსმალებმა კონსტანტინოპოლი აიღეს (1453 წ.) და საქართველო დასავლურ-ბიზანტიური

კულტურის ცენტრებს მოწყვიტეს, მაჰმადიანთა რკალში მოექცნენ. ქართველები ისწრაფოდნენ კულტურისაკენ, განათლებისაკენ, სწავლისაკენ. მას შემდეგ, რაც გაცხოველდა რუსეთ-საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ურთიერთობა, ჩვენი წინაპრების სწრაფვამ რუსულ-ევროპული კულტურისაკენ უფრო შესამჩნევი სახე მიიღო.

ქართველთა მოწინავე წრეებს ესმოდათ რუსულ-ევროპული მეცნიერებისა და განათლების მნიშვნელობა; საქართველოს შორსმჭვრეტელი და წინდახედული მმართველების თაოსნობით რუსეთში განათლების მისაღებად გაიგზავნა ქართველი ახალგაზრდობა. ბევრი ქართველი (მაგალითად, გაიოზ ბარათაშვილი, იონა ხელაშვილი და სხვ.) სწავლობდა მოსკოვსა და პეტერბურგში, არაერთმა დაამთავრა სლავურ-ბერძნულ-ლათინური აკადემია. საგულისხმოა, რომ ქართული ფილისოფიურ-თეოლოგიური სემინარიები თბილისსა (1755 წ.) და თელავში (1758 წ.) რუსული ტრადიციების მიხედვით შეიქმნა. მეტიც, მათთვის წესდებოდა კი მოსკოვის აკადემიიდან გადმოიღეს. იგი თარგმნა მოსკოვის აკადემიის კურს-დამთავრებულმა გაიოზ ბარათაშვილმა — თელავის სემინარიის პირველმა რექტორმა. ქართული სემინარიების მსმენელთათვის სახელმძღვანელოებიც რუსულიდან ითარგმნა.

ქართველი ინტელიგენციის აღზრდაში დიდი როლი შეასრულა მოსკოვის უნივერსიტეტმა. თავის მხრივ, ქართველმა მოღვაწეებმაც, — ვიორგი ბაგრატიონმა, ნიკოლოზ ზანდუკელმა და სხვებმა — ხელი შეუწყეს ამ უნივერსიტეტის საძირკვლის ჩაყრასა და განმტკიცება-განვითარებას.

რუსეთში თავშეფარებული ქართველები თურქ-ოსმალთა და ირანელთა შემოტევისაგან დაზღვეულნი იყვნენ, შექმნილი ჰქონდათ პირობები, რათა სამშობლოში შეწყვეტილი მეცნიერულ-ლიტერატურული საქმიანობა ჯეროვნად გაეგრძელებინათ, დასწაფებოდნენ ცოდნას, კულტურას და რუსულ-ევროპული მეცნიერებისა და მწერლობის გაცნობისა და ათვისების შედეგად ეროვნული კულტურა გაემდიდრებინათ.

მოსკოვი, პეტერბურგი, ასტრახანი, მოზდოკი, მირგოროდი და სხვა პუნქტები ქართველთა კულტურულ-შემოქმედებითი მოღვაწეობის მნიშვნელოვანი კერები იყო. ქართველი ემიგრანტები ახლოს იყვნენ რუსეთის სამეფო კართან, მეგობრობდნენ და თანამშრომლობდნენ რუსეთის გამოჩენილ მოღვაწეებთან, ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდათ ადგილობრივ საზოგადოებრიობასთან, აქტიურად მონაწილეობდნენ სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში, ეწე-

ოდნენ მრავალმხრივ მეცნიერულსა და მწიგნობრულ-საგანმანათ-
ლებლო საქმიანობას: თხზავდნენ ორიგინალურ ძეგლებს და თარ-
გმნიდნენ რუსულ წიგნებს, რუსულიდანვე თარგმნიდნენ სხვა
ენებიდან (ბერძნული, სერბული, ფრანგული, გერმანული და ა. შ.)
მომდინარე ნაწარმოებებს. რუსულიდან ქართულად ითარგმნა
დიდალი სამეცნიერო, სამხედრო, პოლიტიკური, ტექნიკური და
მხატვრული ლიტერატურა.

რუსეთში მოღვაწე ქართველმა მწერლებმა ქართულად
თარგმნეს კირილე ტუროვსკის, ი. კოპინსკის, ს. იავორსკის,
თ. პროკოპოვიჩის, ვ. ტრედიაკოვსკის, მ. ლომონოსოვის, ა. სუმა-
როკოვის, დ. ფონვიზინის, თ. ემინის, მ. ხერასკოვის, გ. დერჟა-
ვინის, ნ. კარამზინისა და სხვათა თხზულებანი.

ქართულ მწერლობაში შესამჩნევი ადგილი დაეთმო რუსულ
თემატიკას; საგრძობლად განვითარდა სამოგზაურო-მემუარული
ჟანრი, დაიწერა ბევრი თხზულება, რომლებშიც უხვად გვხვდება
ცნობები რუსეთის ისტორიასა და გეოგრაფიაზე, აღწერილია რუ-
სეთის ქალაქები (მოსკოვი, პეტერბურგი, ტულა, ვორონეჟი და
სხვ.), მოცემულია იქაური მოსახლეობის ყოველდღიური ცხოვრების
სურათები (მოვიგონოთ, მაგალითად, ვახტანგ ორბელიანის „ამ-
ბავნი პეტერლოფისა სრა-სახლთა და ბაღჩა-ბაღთანი“, გაბრიელ
რატიშვილის „მცირე რაიმე მოთხრობა როსიისა“, რაფიელ დანი-
ბეგაშვილის „მოგზაურობა ინდოეთში“, იონა ხელაშვილის „რა-
ინინი“, აგრეთვე იოანე ბაგრატიონის, თეიმურაზ ბაგრატიონის, ნი-
კოლოზ ონიკაშვილისა და სხვათა თხზულებანი).

ქართველმა მწერლებმა გაიცნეს და შეისწავლეს რუსული კულ-
ტურა, ლიტერატურა და ხალხური სიტყვიერება, მეცნიერება. ამ-
ით მათ გაიფართოვეს გონებრივი ჰორიზონტი და ხელი შეუწყვეს
ეროვნული მეცნიერებისა და ლიტერატურის შემდგომ განვითა-
რებას.

XVII—XVIII საუკუნეებში რუსებმაც უკეთ გაიცნეს ქართვე-
ლები და საქართველო. რუს-ქართველთა გაცნობა-დაახლოებაში
წვლილი შეიტანა იმ მრავალგზისმა ელჩობამ, რომელსაც ადგილი
პტონდა ჩვენში აღნიშნულ ხანაში. მხედველობაში გვაქვს ელჩობა
ო. ვოლკონსკისა და ა. ხვატოვისა (1637—1640), თ. ელჩინისა და
პ. ზახარევისა (1639—1640), ე. მიშეცკისა და ი. კლიუჩარევისა
(1640—1643), ნ. ტოლოჩანოვისა და ა. იევლევისა (1650—1652)
და სხვ. რუსეთის სამეფო კარის მიერ საქართველოში წარმოგზავ-
ნილი დიპლომატები ეცნობოდნენ და აღწერდნენ ქართული სა-
მეფო-სამთავროების გეოგრაფიულ მდებარეობას, პოლიტიკურ-

უკონომიკურ მდგომარეობას, მოსახლეობის საქმიანობასა და გან-
წყობილებას, ადგილობრივ სამხედრო ორგანიზაციას და ა. შ. ყო-
ველივე ამით ისინი შუამავალ როლს ასრულებდნენ რუს-ქართველ-
თა ურთიერთგაცნობაში.

ქართველთა შესახებ მრავალი ცნობა მიაწოდეს რუს მკითხვე-
ლებს მოგზაურებმა, ბილიგრიმებმა, ვაჭრებმა (მაგალითად, ვ. გა-
გარამ, რომელიც 1634 წელს იყო ქართლში, ა. სუხანოვმა, რომე-
ლიც ორჯერ იყო საქართველოში (1637—1640, 1652 წწ.) და სხვ.).
საზღვარგარეთ არსებულ ქართულ კულტურულ-საგანმანათლებლო
კერებზე არაერთი ცნობა შემოინახეს ი. ვიშენსკიმ, ვ. გრიგორო-
ვიჩი-ბარსკიმ და ა. შ.

თავის მხრივ, ქართველებსა და საქართველოზე ბევრი ცნობა
მიაწოდეს რუსებს ქართული სამეფო-სამთავროებიდან მოსკოვ-
პეტერბურგს წარგზავნილმა დიპლომატებმა. სახელდობრ, ხარი-
ტონ წინამძღვარმა (1618 წ.), თეოდოსი არქიეპისკოპოსმა (1624 წ.),
ნიკიფორე მიტროპოლიტმა (1635 წ.), როსებ გიორგის ძემ (1736 წ.),
ათანასე ამილახვარმა და სიმონ მაყაშვილმა (1752 წ.),
ლევან ბაგრატიონმა და ანტონ პირველმა (1774 წ.) და სხვ. (სა-
ყურადღებოა, რომ არაერთ ელჩობაში მონაწილეობდნენ მწერლე-
ბიც — ტიმოთე გაბაშვილი, ბესიკი და ა. შ.). აქ საგანგებოდ უნდა
მოვიხსენიოთ რუს-ქართველთა გაცნობა-დაახლოების კიდევ ერთი
მნიშვნელოვანი ფაქტორი — ქართველ მეფე-ბატონიშვილთა ჩას-
ვლა მოსკოვსა და პეტერბურგს (ერეკლე დავითის ძე — 1653 წ.,
თეიმურაზ პირველი — 1658 წ., არჩილი — 1685, 1699 წწ., ვახ-
ტანგ მეექვსე — 1725 წ., თეიმურაზ მეორე — 1761 წ. და ა. შ.).
მათი მხლებელი პირების რუსეთში დამკვიდრებამ და ადგილობრივ
მოსახლეობასთან დაახლოება-დანათესავებამ კიდევ უფრო გააცხო-
ველა რუს-ქართველთა ურთიერთობა, გაზარდა და გააფართოვა
რუსთა ცოდნა ჩვენს ხალხსა და ქვეყანაზე. ამას თვალნათლივ
აღსტურებს ის გარემოება, რომ XVIII საუკუნის რუსი მწერლე-
ბი თავიანთ ნაწერებში იხსენიებენ ჟავკასიას, საქართველოს,
კოლხეთს, ივერიას. სახელდობრ, მ. ლომონოსოვი („იმპ. ელისაბედ
პეტრეს ასულის ტახტზე ასვლის დღის აღსანიშნავად“), ვ. მაიკოვი
(„საიმპერატორო სამხატვრო აკადემიის დღესასწაულის გამო“),
ი. ბოგდანოვიჩი („სულიკო“, „ლექსი დიდი დედოფლისადმი“),
მ. ხერასკოვი („როსიიდა“), ვ. პეტროვი („1790 წლის 11 დეკემბერს
იზმაილის აღების გამო“), ვ. დერჟავინი („სპარსეთიდან გრაფ
ვ. ა. სუბოვის დაბრუნების გამო“), ა. რაფიშჩევი („ბოვან“, „ის-
ტორიული სიმღერა“) და სხვ.

რუსებისათვის საქართველოს გაცნობაში წვლილი შეიტანეს ი. გიულდენშტედტის, ს. ბურნაშოვისა და სხვათა ნაშრომებმა, უპირატესად კი ქართველთა დასახლებამ რუსეთის ქალაქებში და იმ კულტურულ-საგანმანათლებლო, მხატვრულ-შემოქმედებითა და მეცნიერულ-ლიტერატურულმა საქმიანობამ, რომელსაც ისინი ახალ საცხოვრებელ ადგილას ეწეოდნენ. საყურადღებოა ქართველთა ცდა ეროვნული ლიტერატურის რუსულად თარგმნის, რაც ქართული წერილობითი კულტურის ძეგლებით რუსების დაინტერესებისათვის იყო გამიზნული. მაგალითად, სიმონ ეგნატაშვილმა თარგმნა „ბარამგულანდამიანი“ (1773 წ.) და ალექსანდრე ამილახვრის „გეორგიანული ისტორია“ (1779 წ.), 1804 წელს გამოქვეყნდა დავით ბაგრატიონის „ახალი შიხის“ თარგმანი, 1815 წელს დაიბეჭდა რაფიელ დანიბეგაშვილის „მოგზაურობა ინდოეთში“ და სხვ.

შესამჩნევად გაიზარდა ინტერესი საქართველოს ისტორიისა და კულტურისადმი. 1730 წელს დაიბეჭდა ქართული ანბანი, 1737—1744 წლებში — რუსულ-ქართული ანბანი. 1758 წელს ერთხელ კიდევ გამოქვეყნდა ქართული ანბანი, ხოლო XIX საუკუნის დამდეგს რუსულ ენაზე ქართული ენის გრამატიკაც დაიბეჭდა. საქართველოს შესახებ რუსულად დაბეჭდეს შრომები დავით ბაგრატიონმა (საქართველოს მოკლე ისტორია, 1796 წ.), ვახტანგ ბაგრატიონმა (წერილები, 1812 წ.), ავთანდილ თუმანიშვილმა (ქალაქ გორის აღწერა, 1816 წ.).

ცნობები საქართველოზე თანდათანობით შეიჭრა რუსულ სა-მეცნიერო ლიტერატურაში. მაგალითად, ვ. ტატიშჩევმა „რუსეთის ისტორიაში“, რომელსაც 1727—1738 წლებში წერდა, მოიხსენია ქართველი ტომები, საქართველოს გეოგრაფიული პუნქტები და ა. შ.; ნ. ნოვიკოვმა დაბეჭდა მასალები საქართველოში ნ. ტოლოჩანოვისა და ა. იველევის ელჩობაზე. მანვე გამოაქვეყნა მასალები თეიმურაზ პირველის მოსკოვში ჩასვლაზე, არჩილის რუსთა ქვეშევრდომად მიღების შესახებ და სხვ. ნ. ნოვიკოვის „ისტორიული ლექსიკონის ცდაში“ გვხვდება ცნობები ქართველ მწერალზე. იმ პერიოდის მოსკოვისა და პეტერბურგის პრესაში საინტერესო მასალები დაიბეჭდა ქართველებსა და საქართველოზე, რუსული ფურნალების ფურცლები დაეთმო ქართველთა ნაწერებსაც.

XIX საუკუნის დასაწყისშივე (1802 წ.) გამოქვეყნდა ე. ბოლხოვიტინოვის „საქართველოს ისტორიული სურათი მის პოლიტიკურ, საეკლესიო და სასწავლო მდგომარეობაში“ — პირველი რუ-

სული წიგნი, რომელშიც იხსენიება რუსთაველი და დამოწმებულია „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი რუსული თარგმანის ნაწყვეტი.

ე. ბოლხოვიტინოვმა მოკლედ მიმოიხილა საქართველოს ისტორია და კულტურა, საეკლესიო მდგომარეობა და განათლების დონე, თანამემამულეებს გააცნო დაპყრობილი ქვეყანა და მისი მოსახლეობა. ცალკეულ უხეშ შეცდომათა მიუხედავად (რომელთაც წიგნში არცთუ იშვიათად ვხვდებით) ე. ბოლხოვიტინოვის წვლილი რუსი საზოგადოებრიობისათვის ქართული კულტურის გაცნობაში მნიშვნელოვანია. მის წიგნს იცნობდნენ და იყენებდნენ გ. დერჟავინი („მსჯელობა ლირიკული-პოეზიის შესახებ“), ნ. კარამზინი („რუსეთის სახელმწიფოს ისტორია“), ა. შიშკოვი („ქეთევანი ანუ საქართველო 1812 წელს“). ფიქრობენ, რომ მას იცნობდა ა. პუშკინიც.

უკანასკნელად უნდა მოვიხსენიოთ ქართველთა კიდევ ერთი ცდა რუსეთის საზოგადოებრიობისათვის ქართული კულტურის, კერძოდ, ძველი ქართული ლიტერატურის გაცნობისა. მხედველობაში გვაქვს ს. დოდაშვილის „მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა ანუ სიტყვიერებისა“ — პირველი კრიტიკული წერილი, რომელშიც შეძლებისდაგვარად დახასიათებული და შეფასებულია ძველი ქართული წერილობითი კულტურა. ს. დოდაშვილის წერილი ქართულ და რუსულ ენებზე თბილისის პრესაში დაიბეჭდა (1832 წ.), მალე გადაბეჭდა მოსკოვის გაზეთმა (იმავე წელს), ხოლო 1836 წელს შევიდა ა. ყარი დე მანსის „ძველი და ახალი ლიტერატურის, მეცნიერებისა და ხელოვნების ისტორიის“ რუსულ თარგმანში.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ რუსეთის ბევრ ქალაქში აღმოცენდა ქართველთა ახალშენი, ქართული კოლონია და არაერთი მათგანი ქართველთა კულტურულ-ინტელექტუალური მოღვაწეობის მძლავრ კერად იქცა. შეფერვებით მოსკოვისა და პეტერბურგის კერებზე და მოკლედ მიმოვიხილავთ იქაურ ქართველთა მწიგნობრულ-შემოქმედებით საქმიანობას.

★ მოსკოვი — რუსეთის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ცენტრი, — ადრევე იქცა ქართველთა მეცნიერულ-ლიტერატურული ცხოვრების კერად.

როგორც აღვნიშნეთ, ქართველები ადრეული ხანიდან ხშირად ჩადიოდნენ მოსკოვში (საკმარისია მოვიგონოთ ის მრავალგზისი ელჩობა, რომელიც სხვადასხვა დროს იგზავნებოდა რუსეთის სატახტო ქალაქში), მაგრამ მათ ადრე არ შეეძლოთ ქართული ახალ-

შენის დაარსება, ქართული კოლონიისათვის საფუძვლის ჩაყრა, რადგან ისინი დროებით ცხოვრობდნენ იქ და მალე ბრუნდებოდნენ სამშობლოში.

მოსკოვის ქართული კოლონიის აღმოცენება დაკავშირებულია თეიმურაზ პირველის შვილიშვილის — ერეკლე დავითის ძის სახელთან.

XVII საუკუნის შუა წლებში თეიმურაზ პირველის ინიციატივით დაისვა ქართველი ბატონიშვილის რუსეთის სამეფო კარზე წარგზავნის საკითხი. კახთა მეფეს მიზანშეწონილად მიაჩნდა რუსეთში ჰყოლოდა შვილიშვილი; ამით სურდა რუსეთის ერთგულებისათვის ხაზი გაესვა და მოკავშირეობის დემონსტრაცია მოეხდინა. მისი აზრით, რუსეთის სამეფო კარის მიერ ქართველი ბატონიშვილის მიღება იმის საწინდარი იქნებოდა, რომ რუსეთი ვალდებულებას კისრულობდა ქართველთა წინაშე.

ამდენად ქართველი უფლისწულის მოსკოვში წარგზავნა თეიმურაზს მიაჩნდა ახალ ღონისძიებად რუსეთიდან რეალური დახმარების მისაღებად. თეიმურაზის წინადადებას რუსეთის სამეფო კარზე კმაყოფილებით შეხვდნენ და ქართველი ბატონიშვილის მოსკოვს გამგზავრების საკითხი დადებითად გადაწყდა.

1653 წლის 27 დეკემბერს ერეკლე დავითის ძე მოსკოვს ჩავიდა. ერეკლესა და მისი ამაღის რუსეთის სატახტო ქალაქში ჩასვლითა და დასახლებით საფუძველი ჩაეყარა მოსკოვის ქართულ ახალშენს — ამაღის ბევრი წევრი სამუდამო საცხოვრებლად დარჩა იქ და დაუნათესავდა იქაურ ოჯახებს.

XVII საუკუნის 80-იან წლებში მოსკოვისაკენ გაეშურა არჩილ მეფე.

საქართველოს საგარეო და შინაური მდგომარეობის მოუწყვარიგებლობის გამო არჩილმა რუსეთს მიმართა და სამხედრო-პოლიტიკური და ფინანსური დახმარების იმედით მოსკოვს მიაშურა ოჯახითა და მრავალრიცხოვანი ამაღით 1685 წელს. არჩილს სურდა რუსეთის სამეფო კართან უშუალო კონტაქტი დაემყარებინა, გარეშე თუ შინაური მტრების თვალში ავტორიტეტი აემაღლებინა, ფინანსური და სამხედრო დახმარება მიეღო და დაპყრობილ-დამონებული სამშობლო გაეთავისუფლებინა, მაგრამ იმ ეტაპზე რუსეთმა ვერ შეძლო მისი თხოვნის დაკმაყოფილება და საქართველოს დახსნა მაჰმადიანთა აგრესიისაგან. არჩილი თავისი მსლებლებით მოსკოვში დარჩა და იქაურ ქართულ კოლონიას შეემატა.

რუსეთის ხელისუფლებამ ქართველ ემიგრანტთა ახალ ნაკადს

აღმოუჩინა ფინანსური დახმარება, მიუჩინა საცხოვრებელი სახლები და მამულები, უბოძა ყმები და ა. შ.

მიუხედავად რთული მდგომარეობისა, არჩილი ენერგიულად მუშაობდა კულტურულ-ლიტერატურულ ასპარეზზე, წერდა, თარგმნიდა, ეცნობოდა რუსული სტამბის მუშაობას, ქართული სტამბის გამართვის გეგმებს აწყობდა და ქართული წიგნების ბეჭდვაზე ოცნებობდა.

1699 წლიდან არჩილი სამუდამოდ დასახლდა მოსკოვში და კიდევ უფრო დაუკავშირდა რუსეთს, როგორც თავისი პირადი ცხოვრებით, ისე პოლიტიკურად და ლიტერატურულად.

ქართველმა ლტოლვილებმა დააარსეს მოზრდილი ახალშენი მოსკოვის ახლოს სოფელ ვსესვიატსკოეში (ვსესვიატსკოეში), რომელსაც ზოგჯერ სესენწყას ან სვენწყას უწოდებდნენ (იგი ამჟამად მოსკოვის ფარგლებშია, მეტროს სადგურ „სოკოლის“ მიდამოებში).

მოსკოვში დასახლებული არჩილი, მისი ოჯახის წევრები (ალექსანდრე არჩილის ძე, დარეჯან არჩილის ასული) და ახლობლები (დავით თურქისტანიშვილი, ბაგრატ სოლოლაშვილი, დიმიტრი კავკასიძე, ვაბრიელ ჩხეიძე, პეტრე ნეჟაძე და სხვანი) ეწეოდნენ ნაყოფიერ ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას. მიუხედავად იმისა, რომ ისინი მშობლიურ მხარეს მოცილებულნი იყვნენ და უკანასკნელ ხანს იმედიც არ ჰქონდათ საკუთარ მამულში დაბრუნებისა, მათი მოღვაწეობა მაინც მრავალმხრივი იყო. რუსეთში გაბიზნული პატრიოტები ენერგიულად იღვწოდნენ ქართული კულტურის გამდიდრებისათვის, ქართული ლიტერატურის ორიგინალური ძეგლებითა და თარგმნილი თხზულებებით შევსებისათვის. არც ერთ მათგანს არ სცილდებოდა ფიქრი მშობელ ხალხზე, მშობლიურ კულტურაზე.

მოსკოვის ქართული ახალშენის ცენტრალური ფიგურა არჩილი იყო. მასთანაა დაკავშირებული ამ ახალშენის განმტკიცება და ახალი ლიტერატურული ძალებით შევსება, რუსული ხუროთმოძღვრების შესანიშნავი ქმნილების — დონის მონასტრის დაცვა და გამშვენება, სოფელ ვსესვიატსკოეში ქართველთა სათავითმოს დაარსება და სასტამბო-საგამომცემლო საქმიანობის გაშლა, ბიბლიური წიგნების შეკრება, სასტამბოდ გამართვა და ბეჭდვის წამოწყება, ახალი მხატვრული ძეგლების თხზვა და რუსული ნაწარმოებების თარგმნა.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ის დიდი დამსახურება, რომელიც არჩილს მიუძღვის ქართული ასოების ჩამოსხმასა და ქართული სტამ-

არტილერიო კადრების მომზადებაზე ზრუნავდა, არამედ ქართველთა სამხედრო გაძლიერებაზეც ოცნებობდა და შესაბამისად იღვწოდა. მან თარგმნა საარტილერიო წიგნი, რომელშიც მოცემულია პრაქტიკული ხასიათის დარჩებანი, ჭურვის შედგენილობის დახასიათება-აღწერილობა და სხვ.

ალექსანდრე არჩილის ძის ინტერესი მხოლოდ საარტილერიო საქმით არ ამოიწურებოდა, მას სხვა ძეგლებიც უთარგმნია:

ა. „სადიდებელნი გალობანი უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესნი“;

ბ. სვიმეონ პოლოცკის „სიტყვაი მიცვალებისათვის ღმრთის-მშობელისა“;

გ. მეფის კურთხევის წესი;

დ. ტესტამენტი — ანდრძი ბასილ მპკედონელისა და სხვ.

არჩილის კარზე მოღვაწეობდნენ სხვა მწიგნობრებიც — პეტრე ნეჭაძე, დიმიტრი კავკასიძე, ნიკოლოზ გაბაძიძე, ფარემ ჩხეიძე და სხვ.

არჩილის კოლონიის წევრები არჩილის შემდეგაც დიდხანს ცხოვრობდნენ მოსკოვში და, შეძლებისდაგვარად, მოღვაწეობდნენ ლიტერატურულ ასპარეზზე.

მოსკოვის არჩილისეული ახალშენის ტრადიციების გამგრძელებელი იყო დარეჯან არჩილის ასული (1665—1740). მამის გარდაცვალების შემდეგ იგი ხელმძღვანელობდა მოსკოვის ქართველობას, ენერგიულად იღვწოდა ახალშენის სასიკეთოდ. დარეჯანის მდგომარეობას ისიც განამტკიცებდა, რომ მასთან კავშირი და ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა ქართლის მეფეს ვახტანგ მეექვსეს. ამის შედეგად დარეჯანი რუსეთის ხელისუფლებას ხშირად ქართლის მეფის სახელით ელაპარაკებოდა. არც ისაა ინტერესს მოკლებული, რომ, როდესაც პეტრემ შეედგები დაამარცხა და ძველ მტრებთან დაზავება აღნიშნა, სადღესასწაულო ზეიმი სოფელ ვსესვიატსკოეში, არჩილის სასახლეში, დარეჯანის ოჯახში დაიწყო (1722 წლის 30 იანვარს).

დარეჯანის სასახლე სოფელ ვსესვიატსკოეში იქცა საქართველოდან ჩასულ მოღვაწეთა საიმედო სივანედ. იქ, დარეჯან არჩილის ასულის ოჯახში გაატარა სიცოცხლის უკანასკნელი დღენი სტულხან-საბა ორბელიანმა.

დარეჯან არჩილის ასული მწერალი არ ყოფილა, ყოველ შემთხვევაში ჩვენთვის ცნობილი ხელნაწერი თუ ნაბეჭდი მასალა ამას არ ადასტურებს, მაგრამ ის საგანმანათლებლო საქმიანობით დაინტერესებული იყო, თვალს ადევნებდა სხვათა მუშაობას, თანამე-

ამუღეებს მოუწოდებდა ლიტერატურული მუშაობისაკენ, ეხმარებოდა და მფარველობდა მწიგნობრებს. ცნობილია რამდენიმე წიგნი, რომლის დაწერა თუ თარგმნა მის სახელთანაა დაკავშირებული. ასე, მაგალითად, 1726—1727 წლებში დარეჯანის კარის წინამძღვარს იოსებს დარეჯანის ბრძანებითა და დავალებით გადაუწერია საგალობლების კრებული; დარეჯან ბატონიშვილთან მოღვაწეობდა დომენტი ჯანდიერის შვილი, რომელსაც „რუსულის წესი“ დაუწერია „სადღესასწაულო სრული, თვენი საგალობელითა, სვინაქსრითა“ და სხვ.

დარეჯანის სასახლეში მოღვაწეობდნენ, აგრეთვე, კალიგრაფი ლათუნა მაგრაქველიძე, მთარგმნელი გაბრიელ ჩხეიძე და სხვა მწიგნობრები. გაბრიელ ჩხეიძემ, დარეჯან არჩილის ასულის მოლარეთუხუცესმა, რუსულიდან თარგმნა ი. კობინსკის „კიბე სულიერი“, დიმიტრი როსტოველის „წვერთა პარსვათათვის“, თ. პროკოპოვიჩის „პირველი სასწავლო ყრმათა“ და სხვ.

დარეჯანის სასახლეში ქართული სტამბა გაიმართა და ერთ-ერთი პირველი წიგნი, რომელიც ამ სტამბაში დაიბეჭდა 1739 წელს თ. პროკოპოვიჩის ნაშრომის ქართული თარგმანი იყო. როგორც წიგნის ბოლოსიტყვაობიდან ჩანს, სასახლეში გამართულ სტამბასა და მის მუშაეებს დიასახლისი ჯეროვნად ეხმარებოდა.

თ. პროკოპოვიჩის წიგნში გარკვეულია აღზრდის მნიშვნელობა, დასმულია რუსული პედაგოგიური აზროვნების საჭირობოტო საკითხები. პეტრე პირველის დროს ეს წიგნი საყოველთაოდ მიღებული იყო საერთო თუ სასულიერო პირების სახელმძღვანელოდ. დარეჯანი, ჩანს, იზიარებდა თ. პროკოპოვიჩის აღმზრდელით იღეებს და ცდილობდა მის დანერგვას ქართველთა შორის. ვფიქრობთ, ამით აიხსნება დასახელებული წიგნის თარგმნაც და დაბეჭდვაც.

მოსკოვის არჩილისეული კოლონიის ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლა ცხადყოფს, რომ ქართველ ემიგრანტთა მწიგნობრული ინტერესი მრავალმხრივი ყოფილა. ჩვენს გახიზნულ წინაპრებს აინტერესებდათ ბიბლია (არჩილი), პავიოგრაფია (პეტრე ნეჭაძე, დიმიტრი კავკასიძე), დოგმატიკა (არჩილი), ასკეტიკა-მისტიკა (ალექსანდრე არჩილის ძე), საეკლესიო ისტორია (არჩილი, ბაგრატ სოლოლაშვილი), დიდაქტიკა (არჩილი, დარეჯან არჩილის ასული, გაბრიელ ჩხეიძე), საარტილერიო საქმე (ალექსანდრე არჩილის ძე); მათ იზიდავდათ ეპოსი — როგორც საგმირო („ალექსანდრიანი“), ისე რომანტიკული („ვისრამიანი“).

1725—1726 წლებში რუსეთში ჩავიდა და იქაურ ქართველო-

ბას შეემატა თანამემამულეთა დიდი ჯგუფი ვახტანგ მეექვსის ხელმძღვანელობით. ლტოლვილი მეფის ჩასვლა ნაკარნახევი იყო კონკრეტულ-ისტორიული ვითარებით.

1725 წლის 10 მარტს ვახტანგი მოსკოვს ჩავიდა და დარეჯან არჩილის ასულ ბაგრატიონის სასახლეში დაბინავდა. მომდევნო წელს მოსკოვის ქართულ კოლონიას მიემატა ქართველ ემიგრანტთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი, რომელიც ერთხანს ასტრახანში იცდიდა.

რუსეთის ხელისუფლებამ ახალჩასულ ქართველებს მიუჩინა საცხოვრებელი ადგილები მოსკოვში (ჯერ პრესნაზე, ოდნავ მოგვიანებით — არბატზე), უბოძა მამულები ნიჟნი ნოვგოროდის ახლოს), დაუნიშნა ყოველწლიური სარგო და ა. შ.

ვახტანგი და მისი ახლობლები დროებით დასახლდნენ მოსკოვში. ისინი საქართველოში დაბრუნებაზე ოცნებობდნენ და სამშობლოს განთავისუფლებისათვის გაჩაღებულ ბრძოლაში მონაწილეობის მისაღებად ემზადებოდნენ, მაგრამ გადიოდა ხანი და სასურველი მომენტი — ქართლის განთავისუფლების უამი არ დგებოდა, მომავალი სანუგეშოს არას აჩენდა.

მოსკოვში ახალდასახლებულმა ქართველობამაც გააჩაღა მეცნიერულ-ლიტერატურული საქმიანობა; ვახტანგის თაობამ გააღრმავა და განავითარა ის სახელოვანი ტრადიციები, რომელთაც საფუძველი ჩაუყარეს არჩილმა და მისმა თანამოღვაწეებმა. კერძოდ, ვახტანგმა მოსკოვში შეთხზა ლირიკული შედევრები, გალექსა „ამირნასარიანი“ და „სიბრძნე მალაღობელი“, გადადგა ნაბიჯები ქართული წიგნების ბეჭდვის განახლების მიზნით, განაგრძო მუშაობა ქიმიის სახელმძღვანელოზე და სხვ. მისი ბაძეითა და ხელმძღვანელობით მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობაში ჩაება მოსკოვის ქართული ახალშენის ბევრი წარმომადგენელი. სახელდობრ, ვახუშტი ბაგრატიონი — სახელოვანი მეცნიერი, გამოჩენილი გეოგრაფი და ისტორიკოსი, უბადლო კარტოგრაფი და ნაყოფიერი მთარგმნელი, მამუკა ბარათაშვილი — ქართული ლექსთწყობის თვალსაჩინო სპეციალისტი და მგრძნობიარე პოეტი, ნიკოლოზ ორბელიანი — ქართული სტამბის დეაწლმოსილი თანამშრომელი, ცნობილი ლიტურგისტი და დახელოვნებული კალიგრაფი, ზაალ-ჩოსიძე ორბელიანი — სულხან-საბა ორბელიანის უცვლელი და დაუღლე თანამემწე, კალიგრაფი, ერასტი თურქისტანიშვილი — მთარგმნელი, მეღქმისედეკ კავკასიძე — კალიგრაფი, გაბრიელ გელოვანი — მთარგმნელი და სხვანი. თანდათან მათ მიემატნენ საქართველოდან გვიან ჩასული მწერლებიც (დიმიტრი სააკაძე, ვახ-

ტანგ ორბელიანი, დიმიტრი ბაგრატიონი და ა. შ.). 1729 წელს მოსკოველ ქართველ მწიგნობართა კრებულს შეემატა დავით გურამიშვილი, რომელმაც იქ, — ვახტანგის სასახლეში (პრესნაზე), — დიდად გამოიჩინა თავი პოეტურ სარბიელზე.

მოსკოველმა ქართველებმა შეთხზეს მრავალი ორიგინალური ნაწარმოები, თარგმნეს რუსულ-ევროპული მეცნიერულ-მხატვრული ლიტერატურის ძეგლები, დაამზადეს კრებულები, გაამრავლეს ხელნაწერები და სხვ. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მოსკოვში ქართული სასტამბო-საგამომცემლო საქმიანობის განახლებასა და ახალი ძალით გაჩაღებას, რაშიც წვლილი მიუძღვით ბაქარ ბაგრატიონს, იოსებ სამებელს, ქრისტეფორე გურამიშვილსა და სხვა ქართველ მწიგნობრებს. ქართველი ემიგრანტების შთამომავლებმა წვლილი შეიტანეს რუსული კულტურის ისტორიაშიც.

ორიოდე სიტყვით მიმოვიხილავთ მოსკოვის ქართული ახალშენის ახალი თაობის — ვახტანგისა და მისი თანამოღვაწეების საზოგადოებრივ-ლიტერატურულ საქმიანობას. შევჩერდებით მხოლოდ სამ მოღვაწეზე — ვახტანგ მეექვსეზე, ვახუშტი ბაგრატიონსა და მამუკა ბარათაშვილზე.

როგორც აღვნიშნეთ, ვახტანგი საქართველოში ეწეოდა მრავალმხრივ კულტურულ-საგანმანათლებლო და ლიტერატურულ მოღვაწეობას, ამასთანავე, ენერგიულად ხელმძღვანელობდა ქართველთა მთელ ინტელექტუალურ საქმიანობას, პირადად უძღვებოდა და მფარველობდა, გულუხვად ეხმარებოდა და შემოქმედებით ცეცხლს გადასცემდა თანამემამულეებს.

არსებითად ასევე მოქმედებდა ვახტანგი მოსკოვშიც — თვითონ ენერგიულად იღვწოდა და ახლობლებსაც აბამდა მეცნიერულ-ლიტერატურულ საქმიანობაში.

ვახტანგმა მოსკოვში დაწერა ლექსები, — „კაეშანი“, „სატრფი-ალონი“, „მაჯამა“, — და კიდევ უფრო გაამდიდრა და გაასხივოსნა თავისი პოეტური მემკვიდრეობა.

ვახტანგი უაღრესად საყურადღებო ლირიკოსია. მისი ლირიკა ინტერესს იწვევს თემატიკური მრავალფეროვნებით, იდეურ-პოლიტიკური მიზანდასახულობით, მხატვრული მეტყველების მაღალი კულტურით, განცდის სიწრფელითა და მგრძნობელობით, მოქალაქეობრივი ჰანგებითა და მღელვარე პათოსით.

განსაკუთრებული სიღრმითა და სიმძაფრით აღიბეჭდა ვახტანგის პოეზიაში სამშობლოს დაშორებით გამოწვეული ტრაგიკული განცდა. შექმნილმა ვითარებამ, — სამშობლოს დატოვებამ, პოლიტიკურმა მარცხმა, — შეაშფოთა და შეაძრწუნა ვახტანგი. ამქვეყ-

ნორი ცხოვრების სიღუბლირემ და ყოველ ნაბიჯზე ხელის მოცარვამ იგი დააღონა და დაამწყურა, დაანაღვლიანა.

როდესაც ვახტანგის ლექსებზე ვმსჯელობთ, — სულ ერთია, სადა დაწერილი ეს ლექსები, — უნდა გვახსოვდეს, რომ მიუხედავად გულგატეხილობისა და ამქვეყნიური ცხოვრების მკაცრი კრიტიკისა, ვახტანგმა შეინარჩუნა სულიერი მხნეობა, გონებრივი სიფხიზლე, ცხოვრებასთან შეკიდების უნარი და მართებულად დაასკვნა, რომ აუცილებელია მოქალაქეობრივი ვალის მოხდა, საქვეყნო საქმის მოგვარება, ცხოვრების ფერხულში ჩაბმა. მრავლისმეტყველია ვახტანგის ლექსი:

კაცმან უნდა თავის საქმე ყველა ღვთითა მოივარგოს,
ამ სოფელსა ხელი ჰყაროს, იქაც ბარგი დაიბარგოს;
მოყვარეთ და ამხანაგთა თავის რიგით რამე არგოს,
სახელს ხე საზრდილებლად წყლისა პირსა სამე დარგოს.

ვახტანგის შეგონება მაღალი მოქალაქეობრივი შეგნებითაა დაწერილი და ცხოვრებისადმი გულგრილი დამოკიდებულებისა და ადამიანის ღუნე განწყობილების წინააღმდეგაა მიმართული. ადამიანის ჭეშმარიტ დანიშნულებად ვახტანგმა შინაარსიანი ცხოვრება, ნაყოფიერი საქმიანობა და საქვეყნო-სახალხო მოღვაწეობა აღიარა და თავისი ნაზრევი პრაქტიკულადაც დაადასტურა.

ვახტანგმა აღრევე მიაქცია ყურადღება ახალი თაობის აღზრდას. ამ მიმართულებით იგი ნაყოფიერად მოღვაწეობდა როგორც პრაქტიკულ-სახელმწიფოებრივ, ისე ლიტერატურულ სფეროში. საქართველოში დაწყებული საქმე მან განაგრძო მოსკოვში, სადაც თავისი დიდაქტიკური მოძღვრება ძირითადად თარგმნილ „ამირნასარიანსა“ და „სიბრძნე მალაღობელში“ განავითარა, მათში ჩააქსოვა საკუთარი დაკვირვება და ცხოვრებისეული გამოცდილება და მოგვცა მრავალი ბრძნული დარიგება და მოხდენილი სენტენცია-აფორიზმი. ორიოდე სიტყვა „სიბრძნე მალაღობელზე“.

ძველ ხელნაწერებში ხშირად გვხვდება დიდაქტიკურ-მორალური ხასიათის ნაწარმოები, გამოჩენილი მოღვაწეების მიერ გამოთქმული ბრძნული აზრების მოზრდილი კრებული — „აპოვთეგმატა“, რომელიც რუსულიდან თარგმნა ვახტანგის მოსკოველმა თანამოღვაწემ — ერასტი თურქისტანიშვილმა. პროზაული თარგმანის მოკლე რედაქცია გალექსა და შინაარსობრივ-აზრობრივად გაამდიდრა ვახტანგმა. ამ ეს გალექსილი რედაქცია იწოდება „სიბრძნე მალაღობელად“.

ვახტანგმა აღნიშნა, რომ მხოლოდ სხვათა გამონათქვამების გამოლექსავი იყო და არა ორიგინალური შემოქმედი, მაგრამ ამ შემ-

თხვევაში ზედმეტი თავმდაბლობა გამოიჩინა. მართალია, „სიბრძნე მალაღობელი“ ვახტანგის ორიგინალური ნაწარმოები არაა, მაგრამ მიუხედავად პროზაულ თხრობაზე დამოკიდებულებისა, ვახტანგმა მაინც მოახერხა თავისი ნაზრევის გადმოცემა. მან ნაწარმოები შინაარსობრივად გაამდიდრა, იდეურად აამალა, აზრობრივად გააძლიერა, მხატვრულად გაასხივოსნა და ისე მიაწოდა ახალგაზრდობას.

თანამემამულეთა განათლების დონის ამაღლებასა და ქართული მეცნიერული აზრის განვითარებაზე ზრუნვის მაჩვენებელია ვახტანგისეული სახელმძღვანელო ქიმიისა — „წიგნი ზეთების შეზავებისა და ქიმიის ქმნისა“, რომელიც ვახტანგმა ირანში დაიწყო და რუსეთში დაასრულა.

ვახტანგის შემდეგ უნდა მოვიხსენიოთ მისი სწავლული ვაჟი-შვილი ვახუშტი ბაგრატიონი (1696—1757).

ვახუშტი მამას გაჰყვა რუსეთში, მოსკოვში დასახლდა და იქ ცხოვრობდა გარდაცვალებამდე. იქ დაამთავრა თავისი უკვდავი თხზულება — „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რომელშიც მოთხრობილია ჩვენი ქვეყნისა და ხალხის თავგადასავალი ძველთაგან XVIII საუკუნის მეორე ნახევრამდე. იმავე წიგნში მოცემულია საქართველოს ტერიტორიის დეტალური აღწერილობა, რომელსაც ჩვეულებრივ „საქართველოს გეოგრაფიულ აღწერას“ უწოდებენ. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ვახუშტის გეოგრაფიული ატლასები, რომლებიც მაღალმეცნიერულ დონეზეა შესრულებული. საყოველთაოდ გავრცელებული აზრით, ვახუშტის ისტორიულ-გეოგრაფიული ნაშრომები უმაღლეს შეფასებას იმსახურებენ; ვახუშტის წვლილი ეროვნული მეცნიერების განვითარებაში ჭეშმარიტად განუსაზღვრელი და უაღრესად საბატოა.

აქვე შეიძლება დავასახელოთ მისი ძმა ბაქარი, რომელიც აქტიურად მონაწილეობდა მოსკოვის ქართული სტამბის აღდგენაში, ინაურ საგამომცემლო საქმიანობაში. 1743 წელს მისი ინიციატივით დაიბეჭდა ქართული ბიბლია, რომელიც ბაქარისეული ბიბლიის სახელითაა ცნობილი.

მოსკოვის ქართულ ახალშენში მცხოვრებ ქართველ მწერლებში გამოირჩეოდა მამუკა ბარათაშვილი — პოეტკური ტრაქტატის „ლექსის სწავლის წიგნის“ — „ჭაშნიკის“ ავტორი. საგულისხმოა, რომ „ჭაშნიკი“ რუსეთში დაიწერა, ქართული ლექსის სპეციალური და საფუძვლიანი შესწავლის პირველი ცდა მოსკოვში განხორციელდა. იქვე გალექსა მამუკა ბარათაშვილმა საგმირო-საზღაპრო

თხზულების „რუსუდანიანის“ ერთი თავი („ჯიმშედანი“), იქვე დაწერა არაერთი ლექსი.

მამუკა ბარათაშვილის, — ისე როგორც მოსკოვში მცხოვრები ზევრი ქართველი მწერლის, — ლექსებში მწვავედ იგრძნობა სამშობლოს დაკარგვით გამოწვეული უსაზღვრო სევდა და გულისტკივილი.

მოსკოველ ქართველებზე, — ვახტანგსა და მის თანამოღვაწეებზე, — დაუსრულებლად შეიძლება საუბარი, მაგრამ ამჯერად ამით უნდა შემოვიფარგლოთ.

† პეტერბურგი. ქართველებს არანაკლებ იზიდავდათ რუსეთის მეორე სატახტო ქალაქი, რომელმაც უაღრესად დიდი როლი შეასრულა ქართველებისა და რუსების სახელმწიფოებრივი, მეცნიერული და მწიგნობრულ-შემოქმედებითი ურთიერთობის ისტორიაში.

ჯერ კიდევ პეტერბურგის დაარსებამდე ნევის ნაპირას გმირულად იბრძოდა ზემოხსენებული ქართველი უფლისწული, გენერალ-ფელდცეიხმეისტერი ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონი. შემდგომ წლებში იქ ხშირად ჩადიოდნენ ქართველი სახელმწიფო მოღვაწენი — მეფე-ბატონიშვილები და დიდებულები (ოჯახებითა და ამალით), მწერლები და მეცნიერები, სტამბის მუშაკები და კალიგრაფები. საფუძველი ჩაეყარა ქართულ ახალშენს. რუსეთის სატახტო ქალაქი თანდათან იქცა ქართველთა საზოგადოებრივ-კულტურული და ინტელექტუალურ-ლიტერატურული ცხოვრების კერად.

1725 და მომდევნო წლებში პეტერბურგში მცირე ხნით იყვნენ გამოჩენილი ქართველი მოღვაწენი: ვახტანგ მეექვსე, ვახუშტი ბაგრატიონი, მელქისედეკ კავკასიძე და სხვ. ცნობილია მათი შემოქმედებითი მუშაობის არაერთი ფაქტი: ვახტანგ მეექვსემ პეტერბურგში დაწერა რამდენიმე ლექსი, ვახუშტი ბაგრატიონმა თარგმნა რუსული წიგნები, მელქისედეკ კავკასიძემ გაამრავლა ხელნაწერები და სხვ.

1736 წელს „სამეუფოსა ქალაქსა პეტერბურგსს“ იმყოფებოდა „მრავალ განსაცდელ შემთხვეული“ პოეტი ვახტანგ ორბელიანი, რომელმაც თანამემამულეთა რჩევით ინახულა პეტერპოფი და ვრცლად აღწერა მისი ბაღები და სასახლეები.

1761 წელს პეტერბურგში ჩავიდა თეიმურაზ მეორე, რომელმაც რუსეთის ხელისუფლებას ირანის წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლის გეგმა წარუდგინა. თეიმურაზი დაუახლოვდა იქაურ სა-

ზოგადოებრიობას, მონაწილეობდა საზეიმო შეკრებებში, ესწრებოდა სპექტაკლებსაც (პეტერპოფში), იყო რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სტამბაშიც, სადაც მისი თანდასწრებით ააწყვეს და დაბეჭდეს მცირე ზომის ტექსტი ქართულად და რუსულად — მისალმება თეიმურაზისადმი. ცნობილია თეიმურაზის მიერ პეტერბურგში დაწერილი ლირიკული ნაწარმოებები: კიდურწერილობა („ვითა ფერობს სიკეთესა შენსა, ეგრეთ საქებელ ხარ დიდათ ევროპიასა შინა დასავით საყვარელო ჩემო“), ანზანთქება („ალივსო გულიცა ჩემი...“) და ვაბაასება რუსთველთან („ყოველთა მელექსეთა უმჯობესსა, დიდსა ფილოსოფიისა მცოდნესა, ბრძენს რუსთველსა ზედა ბაასი პეტერბურგს“). სამივე 1761 წელსაა დაწერილი, სამივეში ერთი და იგივე ქალი — ბარბარე ალექსანდრეს ასული ბუტურლინაა შექმნილი და შემკული. ეს გარემოება არსებითად ერთი ციკლის ნაწარმოებებად წარმოგვიდგენს დასახელებულ სამიჯნურო-სატრფიალო ლექსებს.

ხანდაზმულმა მეგობარმა ახალგაზრდული აღტყინებითა და ქაბუკური გატაცებით შეამკო რუსი მანდილოსანი, მაგრამ თავისი ნაღვაწი საკმარისად არ ჩათვალა — „მე უსწავლელსა ვით მეძლოს“, „ბრძენს უნდა ექო იმისი ციმციმი და ბრწყინვალეზანიო“. ასეთ ბრძენად მას რუსთაველი მიაჩნდა.

პეტერბურგში დაწერილ ლექსებში თეიმურაზმა დაიცვა და განავითარა არჩილის მიერ დამკვიდრებული „მართლის თქმის“ პრინციპი, გაილაშქრა არარსებულ პირთა შექმნისა და ფანტასტიკური სიუჟეტების დამუშავების წინააღმდეგ, უარყო ზღაპრული სიტუაციების აღწერა და გამოგონილ პირთა თავგადასავლის გადმოცემა, მოითხოვა კონკრეტულ-ისტორიული ფაქტებისა და რეალურ პირთა ცხოვრების მხატვრული ასახვა.

ქართველთა მოღვაწეობამ პეტერბურგში განსაკუთრებული გაქაზება მიიღო მას შემდეგ, რაც იქ ჩავიდნენ და სამუდამოდ დასახლდნენ ქართული სამეფო კარის წარმომადგენლები თავიანთი მრავალრიცხოვანი ამალით.

XIX საუკუნის დამდეგს პეტერბურგში თავი მოიყარა ბევრმა ქართველმა მწიგნობარმა (იოანე ბაგრატიონმა, დავით ბაგრატიონმა, თეიმურაზ ბაგრატიონმა, გაბრიელ რატიშვილმა, გიორგი ავალიშვილმა, იონა ხელაშვილმა, პეტრე ქებაძემ, პეტრე ლარაძემ, სიმონ ტაბიძემ და ა. შ.). რუსეთის დედაქალაქი იქცა ქართული კულტურის უმნიშვნელოვანეს კერად.

პეტერბურგის ქართველობამ საფუძვლიანად შეისწავლა რუსულ-ევროპული მეცნიერება და ლიტერატურა, გააჩაღა მრავალ-

მხრივი ორიგინალურ-შემოქმედებითი თუ მთარგმნელობითი საქმიანობა, შეავსო და გაამდიდრა მშობლიური ლიტერატურული საგანძურით.

პეტერბურგში დაიწერა ბევრი ქართული სამეცნიერო თუ მხატვრული თხზულება; რუსულიდან ითარგმნა დიდძალი ლიტერატურა (მხატვრული, საისტორიო, გეოგრაფიული, სამედიცინო და ა. შ. სიმრავლის გამო ძნელია მთარგმნელთა თუ თარგმნილ ძეგლთა დასახელება, მაგრამ არ შეეძლება არ აღვნიშნოთ, რომ სწორედ პეტერბურგელმა ქართველებმა — თეიმურაზ ბაგრატიონმა და სოლომონ რაზმაძემ ამეტყველეს პირველად ჩვენს ენაზე ა. პუშკინი). რუსულიდანვე ითარგმნა მრავალი ევროპელი ავტორის (ვოლტერის, ე. ანსილიონის, ა. ფერგიუსონისა და სხვ.) ნაწარმოებები; გაჩაღდა სასტამბო-საგამომცემლო საქმიანობა და დაიბეჭდა არაერთი ქართული წიგნი (დიმიტრი ბაგრატიონის „წამება წმინდისა ქეთევან დედოფლისა“ 1819 წელს, გოდერძი ფირალიშვილის „თვითმასწავლებელი“ 1820 წელს და „საზოგადო მდივნობა“ 1821 წელს, აგრეთვე ბაგრატიონის, ტარასი ალექსიშვილისა და სხვათა მიერ რუსულიდან თარგმნილი თხზულებანი), იქვე რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა ქართველი ავტორების წიგნები, რომელთაგან ზოგიერთი უკვე დავასახელეთ. სახელდობრ, დავით ბაგრატიონის „ასალი შიხი“ (1804 წ.), ვახტანგ ბაგრატიონის „წერილები“ (1812 წ.) და სხვ.

ქართველი და რუსი ხალხების ღირსეული შვილების მეგობრობა და მეცნიერულ-ლიტერატურული თანამშრომლობა ნათლად ჩანს პეტერბურგში მოღვაწე-ქართველებისა და რუსული კულტურის მუშაკთა ურთიერთობაში.

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ქართველ ემიგრანტთა ინტენსიური მეცნიერული მუშაობა, რომელიც დაგვირგვინდა პეტერბურგის ქართველოლოგიური სკოლის ჩამოყალიბებით, სკოლისა, რომლის სათავეებთან იდგა თეიმურაზ ბაგრატიონი. განუსაზღვრელია ის წვლილი, რომელიც ამ სკოლამ შეიტანა ქართველოლოგიის განვითარებაში.

ამრიგად, პეტერბურგი იქცა როგორც ქართული ლიტერატურის, ისე ქართული მეცნიერების დიდ ცენტრად, იქ მხარდამხარ იღწოდნენ ქართველი მწერლები და მეცნიერები (ხშირად მწერალი თვით იყო მეცნიერიც და პირუტყუ). ყველა მათგანის საქმიანობის მიმოხილვა კი არა, დასახელებაც ძნელია, ამიტომ ამჯერად მხოლოდ ორ მოღვაწეზე შევჩერდებით — იოანე და თეიმურაზ ბაგრატიონებზე ვატიყვით რამდენიმე სიტყვას.

იოანე ბაგრატიონი (1768—1830) დიდი ქართველი განმანათლებელი ან, როგორც ხშირად აღნიშნავენ, ნამდვილი ენციკლოპედისტი. მან ჯერ კიდევ საქართველოში ყოფნისას გამოიჩინა თავი როგორც სახელმწიფოებრივ ასპარეზზე, ისე საზოგადოებრივ-კულტურულ სფეროში. 1801-1830 წლებში იგი ცხოვრობდა პეტერბურგში. დაუახლოვდა რუს ინტელიგენციას, ეზიარა რუსულ კულტურას; იქ გაიღრმავა საქართველოში მიღებული ცოდნა, გააჩაღა ლიტერატურული მოღვაწეობა, გაშალა მეცნიერული საქმიანობაც.

სწორედ პეტერბურგში ცხოვრების პერიოდში, პეტერბურგის ქართულ ახალშენში შექმნა იოანე ბაგრატიონმა ორიგინალური მხატვრული თხზულებანი და მეცნიერული ნაშრომები, იქვე თარგმნა მრავალი ნაწარმოები.

იოანე ბაგრატიონის კულტურულ-ლიტერატურული და მეცნიერული მემკვიდრეობიდან საყურადღებოა „კალმასობა“, „საქართველოს ისტორია“, „სჯულდება“, „ქართული ენის გრამატიკა“, „ბუნებისმეტყველება“, „საარტილერიო წიგნი“, ქართული ლექსიკონი, რუსულ-ქართული ლექსიკონები და სხვ. მისი თარგმანებიდან უნდა დავასახელოთ ა. ფერგიუსონის „მოდღვება ზნეობითი ფილოსოფიისა“, ე. კონდილიაკის „ლოგიკა“, გ. დერჟავინის „ღმერთი“, სპარსული „სეილანიანი“. საინტერესოა იოანე ბაგრატიონის პოეტური მემკვიდრეობა, აგრეთვე მისი ჩანახატები.

უკვე უბრალო ჩამოთვლა იოანე ბაგრატიონის ორიგინალური თუ თარგმნილი თხზულებებისა (რომელთა რიცხვი რამდენიმე ათეულია) ცხადყოფს, რომ სწავლული ბატონიშვილი მართლაც უაღრესად მრავალმხრივი მოღვაწე იყო. ამ თხზულებათა მიმოხილვა კი არა ჩამოთვლაც დიდ ადგილს მოითხოვს და ჩვენ ამას არც ვაპირებთ, მაგრამ თრიოდვე სიტყვით მაინც მოვიხსენიებთ „კალმასობას“.

„კალმასობა“ ჭეშმარიტად ენციკლოპედიური ხასიათის ნაშრომია, იგი ნათლად ავლენს ავტორის ფართო ერუდიციას. თხზულებაში სრულადაა წარმოდგენილი იმდროინდელი საქართველოს პოლიტიკური თუ სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა, ეთნოგრაფიული ყოფა, საზოგადოებრივი ცხოვრება. შორეულ პეტერბურგში დასახლებულმა მწერალმა თავის მიზნად თანამემამულეებში ეროვნული გრძნობის გაღვივება; მათთვის მეცნიერების სხვადასხვა დარგის მიღწევების გაცნობა დაისახა. უნდა ითქვას, რომ მან ბრწყინვალედ გაართვა თავი ამოცანას — „კალმასობაში“ აშკარად შეინიშნება პატრიოტული ტენდენცია, წინა პლანზეა მეცნიერული ცოდნის პროპაგანდა.

„კალმასობის“ ორივე პლასტი — ლიტერატურულ-მხატვრული თუ მეცნიერულ-საგანმანათლებლო — დიდი ოსტატობითაა დაწერილი და ეპოქის დონისა და მოთხოვნების შესაბამისადაა შესრულებული. თხზულება, რომელიც 1813-1828 წლებში დაიწერა, ორგანულ კავშირშია როგორც ძველ საქართველოსთან, ისე ახალ ეპოქასთან.

თეიმურაზ ბაგრატიონი (1782—1846) გამოჩენილი ქართველი მოღვაწეა — ღრმად განსწავლული მეცნიერი, მრავალმხრივი მკვლევარი — ისტორიკოსი, რუსთველოლოგი, ლექსიკოგრაფი, ფოლკლორისტი, ნუმისმატი და სხვ. თუ იმასაც მოვიგონებთ, რომ თეიმურაზი ამავე დროს იყო პოეტი, დრამატურგი, მთარგმნელი, მემუარისტი და მუშაობდა მეცნიერების სხვა დარგებშიც (ფიზიკაში, ვეომეტრიაში, ბოტანიკაში, ზოოლოგიაში, იურისპრუდენციაში და ა. შ.), მაშინ კიდევ უფრო სრულად წარმოგვიდგება მისი ბუმბერაზული მეცნიერულ-ლიტერატურული ფიგურა.

აი ასეთმა მრავალმხრივმა მოღვაწემ ჩაუყარა საფუძველი პეტერბურგის ქართველოლოგიურ სკოლას. ამ სკოლაზე მსჯელობისას უნდა გვახსოვდეს შემდეგი: ქართველოლოგიას კარგა ხნის ისტორია აქვს. მისი საწყისები საუკუნეთა წყვილადში იმალება. რომ არაფერი ვთქვათ XII საუკუნის უდიდეს ქართულ სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრებზე — გელათისა და იყალთოს აკადემიებზე, საკმარისია მოვიგონოთ სულხან-საბა ორბელიანი, ვახტანგ მეექვსე, ვახუშტი ბაგრატიონი, ანტონ ბაგრატიონი და სხვ. ასე რომ, პეტერბურგის სკოლამ კი არ ჩაუყარა საფუძველი ქართველოლოგიას, არამედ მყარ მეცნიერულ ნიადაგზე დაამკვიდრა იგი და ხელი შეუწყო ამ დარგის შემდგომ ზრდა-განვითარებას. ამ სკოლის თავკაცი, როგორც აღვნიშნეთ, თეიმურაზ ბაგრატიონი იყო.

ამთავითვე უნდა დავიმოწმოთ გამოჩენილი ფრანგი მეცნიერის მ. ბროსეს გამოხატვაში, რომელშიც ზუსტადაა წარმოჩენილი თეიმურაზის პიროვნება: „მე არ შემიძლია განუცვიფრებლად მოვიხსენიო თეიმურაზ ბატონიშვილი, რომელშიც მაღალი ზნეობა შეერთებულია განათლებულ გონებასა და ვრცელ მეცნიერებასთან, რომელიც მწერლობით შრომაში პოულობს კეთილშობილურ ვასართობს, რომლის მიზანია თავისი შრომით უკვდავყოს ხსენება თავისი ერისა, რომლის მღაბალ მოწაფედ, — სინდისის ქვეშ უნდა ვთქვა, — ვალიარებ ჩემს თავს“.

თეიმურაზი 1811 წელს ჩავიდა რუსეთში, დასახლდა პეტერბურგში, დაუახლოვდა ადგილობრივ მოწინავე საზოგადოებრიობას — მწერლებს, მხატვრებს, მეცნიერებს, სამეცნიერო ორგანი-

ზაციებს, სათავეში ჩაუდგა ქართული ახალშენის მკვიდრთ, მხარში ამოუდგა თავის მწერალ-მეცნიერ ძმებს — იოანესა და დავითს, მოძღვრად და მფარველად მოეწვინა ქართველი ინტელიგენციის ახალ თაობას — პ. იოსელიანს, დ. ჩუბინაშვილს, ს. დოდაშვილს, ს. რაზმაძეს.

საგანგებოდ უნდა მოვიხსენიოთ თეიმურაზისა და მ. ბროსეს მეცნიერულ-შემოქმედებითი ურთიერთობა და ნაყოფიერი თანამშრომლობა, რომელმაც ცხოველყოფელი გავლენა მოახდინა ორივეს საქმიანობაზე და უფრო მეტიც — საერთოდ ქართველოლოგიის განვითარებაზე.

თეიმურაზ ბაგრატიონის მეცნიერულ-ლიტერატურული მემკვიდრეობის მიმოხილვა ამჯერად შეუძლებელია, მაგრამ არ შეიძლება არ დავიმოწმოთ მისი ორი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ნაშრომი: 1. „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი ვიორგოისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა“ — პირველწყაროების გულმოდგინე ანალიზის საფუძველზე დაწერილი მოზრდილი წიგნი, რომელიც ავტორის გარდაცვალების მეორე წლისთავზე — 1848 წელს გამოქვეყნდა; 2. „განმარტება პოემა „ვეფხისტყაოსნისა“, რომელიც მხოლოდ ჩვენს ხანაში დაიბეჭდა და დღემდე ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას — იგი რუსთველოლოგთა ნამაგიდო წიგნია და ნათლად ავლენს მისი ავტორის დამსახურებას ეროვნული კულტურის წინაშე.

საგულისხმოა, რომ თეიმურაზ ბაგრატიონის ღვაწლი დროულად აღინიშნა და დაფასდა: 1837 წელს თეიმურაზი აირჩიეს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრად; ეს, რასაკვირვებელია, პეტერბურგის ქართველოლოგიური სკოლის დიდი დამსახურების აღიარებაც იყო. ამ სკოლაში თეიმურაზის მხარდამხარ იღვწოდნენ ქართული კულტურის გამოჩენილი მოამაგენი — მ. ბროსე, დ. ჩუბინაშვილი, შემდგომ ხანაში — ა. ცაგარელი, ნ. მარი.

თეიმურაზ ბაგრატიონის მიერ საფუძველჩაყრილი პეტერბურგის ქართველოლოგიური სკოლის მნიშვნელობა ჩვენი ეროვნული კულტურისა და მეცნიერების ისტორიაში ძალზე დიდია და მისი გადაჭარბებით შეფასება შეუძლებელია. ჩვენ ისლა დავგრჩენია დავსტინოთ, რომ არსებითად პეტერბურგის ქართველოლოგიური სკოლის გავლენით მომზადდა ქართველ მოღვაწეთა სახელოვანი თაობა, რომელმაც შემდეგ საქართველოში განავრცო მრავალმხრივი შემოქმედებითი საქმიანობა, ძირითადად თბილისის უნივერსიტეტში, რომელმაც აითვისა და განავითარა პეტერბურგის ქართველო-

ლოგიური სკოლის ტრადიციები, წინ წასწია და აამალა ჩვენი ეროვნული კულტურა და მეცნიერება. ასე გაიღო ხიდი პეტერბურგის ქართული კულტურის კერასა და ახალ საქართველოს შორის.

ყოველივე შემოთქმულიდან ნათლად ჩანს, რომ პეტერბურგის ქართულმა ახალშენმა დიდად შეუწყო ხელი როგორც ჩვენი ეროვნული მეცნიერებისა და კულტურის განვითარებას, ისე ქართველი და რუსი ხალხების პოლიტიკურ-კულტურულსა და მეცნიერულ-ლიტერატურულ დაახლოებას.

ჩვენ მოკლედ მიმოვიხილეთ რუსეთში არსებული მხოლოდ ორი ქართული ახალშენის — მოსკოვისა და პეტერბურგის ქართული კოლონიების მკვიდრთა კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა. ქართველები კი, როგორც აღვნიშნეთ, სხვა ქალაქებშიც ცხოვრობდნენ. სახელდობრ, როგორც საკუთრივ რუსეთში (ასტრახანში, ვლადიმირში, ყიზლარსა და სხვ.), ისე უკრაინაშიც (კრემენჩუგში, მირგოროდსა და სხვ.), აგრეთვე რუსთა მხედრობის მიერ დაკავებულ ტერიატორიაზეც (იასი). რასაკვირველია, ამ ქალაქებში ქართველთა დასახლების მიზეზი და ვითარება, ისე როგორც მათი რიცხვი, ზშირად განსხვავებული იყო. ზოგიერთ ქალაქში ისინი, — მოსკოვ-პეტერბურგს მიმავალნი, — მხოლოდ მცირე ხნით ჩერდებოდნენ, ზოგჯერ კარგა ხანს იცდიდნენ — რუსთა ხელისუფლებისაგან სატახტო ქალაქში ჩასვლის ნებართვას ელოდნენ, ზოგჯერ კი სამუდამოდ მკვიდრდებოდნენ და დღენიდან სამშობლოში დაბრუნებაზე მეოცნებენი ქართული ლიტერატურის ზრდა-განვითარებაზე ზრუნავდნენ.

განსაკუთრებით ბევრი ქართველი მწიგნობარი ცხოვრობდა და შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდა ასტრახანში. მართალია, ზოგი ძალზე მცირე ხანს ცხოვრობდა და ზოგი მეტხანს, მაგრამ ასეთი ისე, ასტრახანი ქართული ლიტერატურის მნიშვნელოვან კერად იქცა. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ სხვადასხვა დროს იქ მოღვაწეობდნენ არჩილ ბაგრატიონი, ვახტანგ მეექვსე, ვახუშტი ბაგრატიონი, ნიკოლოზ ორბელიანი, ონანა ქობულაშვილი, მამუკა ბარათაშვილი, ზაალ-ზოსიმე ორბელიანი, გაიოზ რექტორი და სხვა მრავალი ქართველი მწერალი თუ მეცნიერი (საკმაოდ და ცნობილი ასტრახანში დაწერილი ქართული ორიგინალური თხზულებანი და თარგმნილი ძეგლები, იქ შედგენილი კრებულები და დამზადებული ხელნაწერები).

ისეთ შედარებით პატარა პუნქტში, როგორიც ყიზლარია, იყვნენ

თეიმურაზ მეორე, ტიმოთე გაბაშვილი, ანტონ პირველი, ბესარიონ გაბაშვილი, გაიოზ რექტორი და სხვანი.

ჩვენი წინაპრები შემოქმედებით-საგანმანათლებლო მუშაობას ეწეოდნენ ვლადიმირში (ანტონ პირველი, ნიკოლოზ მაღალაძე, ბერი იუსტინე), პეტერბოფში (თეიმურაზ ბაგრატიონი), პეტროზავოდსკში (გრიგოლ ბაგრატიონი), ბელგოროდში (ოსე გაბაშვილი), ვორონეჟში (ფარნაოზ ბაგრატიონი), კრემენჩუგში (მიროიან ბაგრატიონი, ბესარიონ გაბაშვილი, გაიოზ რექტორი, გრიგოლ ხარჭაშენელი), მირგოროდში (დავით გურამიშვილი), იასში (ბესარიონ გაბაშვილი, იონა გედევანიშვილი, გაიოზ რექტორი), აგრეთვე მოზდოკში, რიაზანში, პერმში, სტავროპოლსა და სხვაგან.

მკითხველი შენიშნავდა, რომ ჩვენს წიგნში პირველწყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა არაა ზუსტად და კონკრეტულად დამოწმებული, რაც განაპირობა ნაშრომის მოცულობამ და დანიშნულებამ. თითქმის ყოველივე ამის ნახვა შეიძლება ადრე გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში (ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. I, თბ., 1962; ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962; ტ. II, თბ., 1980).

ОЧАГИ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

В сокровищнице культурного наследия каждого развитого народа одно из важнейших мест занимает литература, как зеркало жизни народа, как выражение его самых возвышенных эстетических и социальных идеалов.

В грузинской литературе—одной из древних литератур мира, яркое отражение получили лучшие духовные качества грузинского народа, его переживания и стремления, его благородные порывы и мечты о светлом будущем.

Нелегко было грузинскому народу донести свое древнее культурное наследие до наших дней. На протяжении веков приходилось вести неравную борьбу с полчищами персов и арабов, византийцев и турок-сельджуков, хорезмийцев и монголов, турок-османов и других иноземных завоевателей, героически отстаивая политическую и культурную независимость своей родины. В этой тяжелой борьбе, осложнявшейся слабостью государственного аппарата, отсутствием согласованности между царствами и княжествами, феодальными распрями и междоусобицей, грузинский народ сумел не только выстоять и сохранить свою национальную самобытность, но и уберечь богатейшую сокровищницу своей материальной и духовной культуры.

Велико культурно-историческое значение и художественная ценность древнегрузинской литературы (V—XVIII вв.).

Древняя грузинская литература дает ясное представление о далеком историческом прошлом народа, о развитии его политической и экономической жизни, о социальном строе и этнографическом быте, о государственном строительстве, об организации церкви и т. д. В древних памятниках духовной культуры, художественные достоинства которых неоспоримы, получили яркое отражение благородные идеи борьбы за ро-

дину, идеи верности и беззаветной преданности отчизне. Писатели создавали вдохновенные образы мужественных героев, проникнутых глубоким и бескорыстным чувством патриотизма. Отобразив в своих произведениях борьбу грузин за свою политическую и культурную независимость, эти писатели воспитывали у соотечественников законное чувство национальной гордости.

Древняя грузинская литература имеет многовековую историю. На протяжении столетий книжники неустанно трудились на литературном поприще, обогащая сокровищницу родной культуры. Уже в глубокой древности возникло немало очагов культуры и просвещения, в которых развивалась литературная мысль, создавались оригинальные произведения и переводились памятники духовной культуры других народов, накапливались богатые фонды ценнейших рукописей.

Грузинская литература возникла задолго до нашей эры; ее истоки уходят в глубь столетий. Из-за недостатка материала нам трудно судить о литературе языческой эпохи, однако, учитывая общие закономерности развития грузинской литературы, мы можем предположить, что она не только широко использовала местные возможности, но и обогащала свою сокровищницу, вступая в культурные взаимосвязи с зарубежными странами.

По сведениям известного византийского философа Фемистия (IV в.), в Западной Грузии, неподалеку от города Фазиса (Поти), существовала Колхидская академия, являвшаяся центром философско-риторического просвещения. Там обучались и вели творческую работу как приезжавшие из Восточной Римской империи молодые люди, так и местные жители. К сожалению, мы не располагаем культурным наследием грузинских деятелей, подвизавшихся в Колхидской академии. Поэтому наше представление об их работе не может быть полным.

Дошедшая до нас древнегрузинская литература охватывает период с V по XVIII вв. (первое оригинальное произведение «Мученичество Шушаник» датируется V веком).

Исходя из этого, мы и рассматриваем историю очагов древнегрузинской культуры в пределах V—XVIII столетий.

С самого же начала необходимо отметить, что грузинская литература возникла на национальной почве, в недрах народа, в соответствии с его духовными потребностями. Ее возникновению способствовали: богатое и многообразное народное творчество, выразительный язык, высокоразвитое ораторское искусство.

Грузинская литература развивалась на протяжении столетий как в самой Грузии, так и за ее пределами. Писатели

занимались плодотворной творческой деятельностью на Ближнем Востоке (с V века), на Западе (с X века), на Севере (с XVII века). Поскольку очаги древнегрузинской литературы, расположенные как в самой Грузии, так и за ее пределами (Ближний Восток, Запад, Север) были тесно связаны друг с другом, мы располагаем материалом по территориально-географическому принципу с соблюдением хронологической последовательности. Это поможет яснее представить роль той или иной местности в истории развития грузинской литературы.

ОЧАГИ КУЛЬТУРЫ В ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ

I

Территория Восточной Грузии на протяжении веков была густо покрыта очагами грузинской культуры, которая успешно развивалась как в крупных (Тбилиси, Гори, Гречи, Телави), так и в малых городах (Мдзоврети, Ахалгори, Душети), а иногда даже в сельских усадьбах (Гремисхеви, Мухрани, Тандзия, Белоти).

Центрами интенсивной литературной жизни были дворцы царей (в Тбилиси, Гречи, Телави), царевичей (в Мухрани, Белоти) и князей (в Цуртави, Мдзоврети, Тандзия, Ахалгори, Душети).

Один за другим возникали очаги духовной культуры в Сацциано (Мдзоврети), Самухранбатано (Мухрани), Сакаплишвило (Тандзия), в Ксанском эриставстве (Ахалгори), Белоти), Арагвском эриставстве (Душети, Гремисхеви) и др.

Весьма плодотворной и многообразной была культурно-просветительная работа, проводившаяся в древних кафедрах (Светицховели, Болниси, Руиси, Урбниси, Цицкани, Самтависи, Некреси, Алаверди, Марткопи-Рустави, Ниноцминда, Бодбе) и в монастырях (Шиомгвиме, Ларгвиси, Икорта, Кабени, Кватахеви, Питарети, Зедазени, Гареджа, Икалто, Алаверди).

Однако это вовсе не означает, что культурно-литературная работа велась только в перечисленных пунктах. Известно, что размножением старых рукописей и составлением новых списков занимались и в Меджврисхеви, Веджини, Хирса, Ахмета, Сигнахи, Сартичала и др. Некоторые из них

(как, например, Квишхети) являлись небольшими самостоятельными очагами культуры.

В Восточной Грузии (судя по дошедшим до нас материалам) зародилась и сравнительно быстро развивалась древнегрузинская церковная литература. Тут жили и творили такие выдающиеся писатели, переводчики и каллиграфы, как Яков Цуртавели, Шио Мгвимели, Иоанн Сабанисдзе, Арсений Сапарели, Иоанн Болнели, Леонтий Мровели, Давид Строитель, Арсений Икалтоели, Н. Черкезишвили, Г. Вахвашишвили, Сулхан-Саба Орбелиани, Н. Орбелиани, В. Бараташвили-Орбелишвили, Т. Габашвили, Д. Черкезишвили, А. И. Багратиони, З. Габашвили, А. Микадзе и др., обогатившие сокровищницу культуры родного народа многими замечательными сочинениями. В этой же среде плодотворно трудились переводчики с греческого, армянского, русского и других языков, которые приумножили родную литературу и расширили умственный кругозор читателей (Леонтий Мровели, Арсений Икалтоели, Киприан Самтавели, Ф. Кайтмазашвили, Д. Черкезишвили, А. И. Багратиони и др.). Здесь же множили рукописи такие трудолюбивые каллиграфы, как И. Бедисмцерлишвили, А. Месхишвили, Н. Чачикашвили и др.

Жанровое разнообразие церковной литературы, развивавшейся в Восточной Грузии, подтверждают сохранившиеся здесь богатые и разнообразные коллекции рукописей.

О большом интересе к библейским книгам свидетельствуют, в частности, такие бесценные рукописи, как Мухетская библия, Мухетский псалтырь, Урбнисское, Алавердское, Руисское, Канчаветское евангелия и др. Правда, не все эти книги были переписаны в Восточной Грузии, однако, уже тот факт, что они сохранились в восточногрузинских обителях, говорит о многом. Сохранилось довольно большое количество библейских книг, переписанных в Тбилиси, Гареджа и других центрах. Характерно, что история тбилисской типографии начинается с издания Евангелия и Псалтыря. Есть основание считать, что среди переводчиков Библии были и книжники из Восточной Грузии.

Деятели восточногрузинской культуры уделяли большое внимание апокрифической литературе. Об этом свидетельствует не только большое число рукописей апокрифов, но и плодотворная переводческая работа, дивившаяся вплоть до конца XVIII века (Д. Черкезишвили).

В круг их интересов входила и экзегетическая литература (А. И. Багратиони, И. Хелашвили и др.).

Грузинские книжники уделяли серьезное внимание христианской догматике, переводили многие образцы догматической литературы (Арсений Икалтоели, Н. Гулаберисдзе), соз-

давали и оригинальные произведения (Сулхан-Саба Орбелиани, Г. Сологашвили).

В силу особых исторических условий церковные деятели Восточной Грузии вынуждены были вести литературные диспуты конфессионального характера не только с представителями других религий, но и с течениями, возникшими внутри самого христианства и отличавшимися от православия. Этим было обусловлено оживленное развитие полемической литературы («Мученичество Абибоса Некресели» и др.). Особенно плодотворную работу в этом направлении вели Арсений Сапарели («О церковном разрыве между Грузией и Арменией»), Арсений Икалтоели («Догматикон»), В. Бараташвили-Орбелишвили («Наковальня»), А. И. Багратиони («Готовый ответ») и др.

Широкое развитие в Восточной Грузии получила агиография, т. е. церковная беллетристика (не только переводная, но, что особенно интересно, оригинальная). Одно за другим были созданы такие ценные агиографические сочинения, как «Мученичество Шущаник» Якова Цуртавели, «Мученичество Евстафия Мцхетели» неизвестного автора, «Мученичество Абибоса Некресели» Арсения Сапарели, «Мученичество Або Тбилели» Иоанна Сабанидзе и др. Позднее был составлен солидный агиографический сборник.

Значительного развития достигла в Восточной Грузии и гомилетика. В частности, было создано немало поучений-проповедей. В этом отношении вызывают интерес труды Иоанна Болнели, Сулхана-Саба Орбелиани, Н. Черкезишвили, А. Микадзе и др.

Об интересе к церковному праву свидетельствуют не только создание многочисленных списков «Номоканона» в Восточной Грузии, но и созыв специального церковного собора и установление обязательных юридических норм (акты Русско-Урбинского церковного собора 1104 года).

Нужды богослужения обусловили развитие литургической литературы и перевод соответствующих книг. Особенно большое значение имеют составленные для литургической практики «Гулаши» из Светицховели, Гареджа и др.

В Восточной Грузии возникла и получила большое развитие богатая и разнообразная духовная поэзия как литургического (Н. Гулаберидзе, Г. Вахвакишвили, Л. Багратиони, Н. Черкезишвили и др.), так и поучительно-повествовательного характера (Арсений Икалтоели, Д. Черкезишвили и др.).

В Восточной Грузии возникла и получила высокое развитие светская литература, представленная такими мастера-

ми слова, как Шота Руставели, Мосе Хомели, Саргис Тmogвели, Иоанн Шавтели, Чахрухадзе, Теймураз I, Н. Цицишвили, И. Саакадзе, А. В. Багратиони, Сулхан-Саба Орбелиани, Вахтанг VI, Теймураз II, В. Габашвили (Бесики) и др. Неустанно трудясь над обогащением отечественной литературы, многие из этих писателей не только создавали оригинальные произведения, но плодотворно занимались переводами и вносили значительный вклад в сокровищницу родной культуры.

В классический период (XI—XIII вв.) светская литература (особенно эпос) достигла исключительно высокого развития. Оригинальная обработка известного любовного произведения «Висрамиани» (Саргис Тmogвели), составление сборника рыцарско-героических рассказов «Амирандареджаниани» (Мосе Хомели) и целый ряд других, не дошедших до нас произведений в известной мере подготовили почву для появления недостижимой вершины грузинской поэзии — бессмертного творения Шота Руставели «Витязь в барсовой шкуре». Известных успехов достигла в то время и лирика. В частности, были созданы блестящие образцы одической поэзии — «Абдулмессия» (Иоанн Шавтели) и «Тамариани» (Чахрухадзе).

С XVI века начала возрождаться почти прекратившаяся в тяжелые для Грузии времена чужеземного засилья творческая деятельность, до некоторой степени оживилась литературная жизнь, расширилась тематика произведений, возникли новые литературные течения и жанры, вновь окрепло чувство национального самосознания и т. д.

В XVI—XVIII вв. заметного расцвета достигли различные виды эпоса: героический («Ростомиани», «Караманиани», стихотворная редакция «Амирандареджаниани»), романтический (дополнения к «Витязю в барсовой шкуре», «Иосеблихханиани», «Лейлмеджунуани», «Барамгуриани»), сказочный (стихотворный «Пирмалиани»), морально-дидактический («Мудрость вымысла», «Калила и Димна», «Тимсариани», «Лисья книга») и исторический («Кетеваниани», «Шахнавазиани», «Дидмоуравиани...»). Этот перечень показывает, что грузинский эпос в XVI—XVIII вв. был представлен как оригинальными, так и переводными памятниками.

Не менее интересна лирика этого периода, представленная творчеством замечательных поэтов: Теймураза I, А. В. Багратиони, Вахтанга VI, Д. Гурамишвили, Теймураза II, В. Габашвили и др.

В конце XVIII в. возникает грузинский театр и драматургия.

Обилие и высокие художественные достоинства памятников светской литературы, созданных в Восточной Грузии, дают нам право считать, что золотой фонд грузинской светской литературы по существу был создан в Восточной Грузии.

Высокого развития достигла в Восточной Грузии историческая литература. Еще в раннюю эпоху (XI—XIII вв.) здесь творили Леонтий Мровели («Повесть о первых отцах и царях»), Арсений («История царя Давида»), неизвестный историк царицы Тамар («История и восхваление венценосцев»), Василий («Жизнь царицы цариц Тамар») и др. Позже создали свои творения неизвестный грузинский летописец XIV века, А. Бандаисдзе (XIV в.), Б. Эгнаташвили, С. Чхеидзе, П. Орбелиани, О. Херхеулидзе (XVIII в.) и др.

В Восточной Грузии значительно развивается медицина («Лечебник» Зазы Панаскертели-Цицишвили), а также лексикография (Сулхан-Саба Орбелиани) и другие отрасли знания.

Такому расцвету литературы, росту и укреплению культурных очагов в Восточной Грузии, несомненно, в значительной мере способствовало ее политическое и социально-экономическое положение. Хотя в V—X вв. и позднее Восточная Грузия была разделена на отдельные части, все же центральная власть здесь была несравненно более могущественной, чем в других царствах и княжествах Грузии. По сравнению с другими частями страны Восточная Грузия была сильнее в политическом и экономическом отношении.

Развитию литературы в Восточной Грузии способствовали культурная среда, оживление творческой жизни, неуклонный подъем просвещения и науки, развитие национально-политического самосознания грузин. Известную роль в этом играло сближение грузин с другими народами, с иным культурным миром. Переводы, выполненные с разных языков (греческого, армянского, сирийского, коптского, арабского, персидского, русского и др.), обогащали грузинскую литературу, расширяли кругозор читателей. Грузинские деятели поддерживали тесные связи с культурно-литературными очагами других народов, с их научными центрами. Знакомясь с иностранной культурой непосредственно на местах (в Иерусалиме, Константинополе, Москве, Петербурге), они переносили лучшие литературные образцы на родную почву.

Усилению восточногрузинских очагов и росту их популярности значительно способствовало оживление взаимоот-

ношений здешних деятелей с местными и иностранными литературными кругами¹.

Тбилиси. Столица Грузии на протяжении веков играла выдающуюся роль в жизни грузинского народа и направляла его историческое развитие. По сути дела она являлась политико-экономическим центром страны, мощным очагом общественной жизни грузинского народа.

В Тбилиси зародилась и развивалась церковная письменность и светская литература, здесь грузинская культура достигла своих высочайших вершин.

В тбилисской культурно-литературной среде пышно расцвели таланты многих грузинских мастеров художественного слова. Тбилисские писатели вступали в тесные творческие контакты не только с книжниками, писателями и учеными, проживавшими в других уголках Грузии, но и с представителями духовной культуры высокоразвитых наций, энергично способствуя тем самым росту и дальнейшему развитию древнегрузинской литературы.

Таким образом, можно заключить, что Тбилиси представлял собой мощный очаг древнегрузинской культуры; с этим городом было связано развитие грузинской литературы, центры которой в раннюю эпоху были сосредоточены большей частью в царских и княжеских дворцах, церквях и монастырях.

Хотя большинство дошедших до нас ранних памятников древнегрузинской литературы было создано за пределами Тбилиси (Цуртави, Мцхета и т. д.), уже первое известное нам произведение, написанное в Тбилиси — «Мученичество Або Тбилели» (VIII в.), дает ясное представление о культурно-литературной жизни столицы Грузии. Автор этого произведения, видный представитель грузинской литературы эпохи раннего феодализма Иоанн Сабанидзе, знакомит нас с современным ему уровнем грузинской письменности, а также свидетельствует о том, что в Тбилиси к тому времени уже сложились богатые литературные традиции. А это, в свою очередь, дает основание предполагать, что литературная жизнь получила здесь интенсивное развитие еще в ранний период.

К сожалению, мы не обладаем сведениями о развитии тбилисской литературной жизни после VIII столетия. Види-

¹ Грузия издревле славилась многочисленными очагами культуры, разнообразную деятельность которых невозможно осветить в небольшой работе. Поэтому мы коснемся лишь основных очагов древнегрузинской культуры.

мо, длительное господство арабов подорвало здешние литературные силы, приостановило книжно-просветительскую работу.

Как крупнейший очаг грузинской культуры Тбилиси возрождается в XII веке. К этому времени Грузия достигает небывалого расцвета: она расширяется территориально, усиливается политически и экономически. Все это способствовало бурному развитию национальной культуры.

Превратившись в столицу обширной феодально-монархической державы, Тбилиси становится центром политико-экономической и культурно-литературной жизни всей страны.

Большую заботу о дальнейшем развитии литературы проявлял выдающийся грузинский царь Давид Строитель (1089—1125). Он построил специальный дом для деятелей литературы, помогал им материально, устраивал с их участием поэтические турниры. Особо следует сказать о том нецензурном покровительстве, которое оказывала литературе царица Тамар (1184—1213). В эпоху ее царствования грузинская литература достигла невиданных успехов. Именно в этот период были созданы и переведены наиболее ценные высокохудожественные произведения. Из литературных памятников той эпохи, в первую очередь, следует, конечно, назвать бессмертную поэму «Витязь в барсовой шкуре», являющуюся венцом многовековой и богатейшей грузинской литературы. Ее гениальный автор Шота Руставели сумел блестяще отобразить сложную и многогранную общественно-политическую жизнь своей страны, в изумительных строфах воспеть свободу облагораживающих человека чувств, возвышенную силу любви, беззаветную преданность родине, гуманизм, дружбу и братство между народами. Своими социально-политическими воззрениями Шота Руставели на много опередил эпоху средневековья.

«Витязь в барсовой шкуре» и сегодня пленяет своим замыслом, покоряет блеском художественного оформления, увлекает и вдохновляет высокими идеалами. В этом огромное значение поэмы Руставели, по праву занявшей почетное место в сокровищнице мировой культуры.

Приблизительно к тому же периоду относятся и такие крупные и глубоко содержательные одические произведения, как «Абдулмессия» Иоанна Шавтели и «Тамариани» Чахрухадзе, а также дошедшие до нас образцы художественной прозы «Амирандареджаниани» и «Висрамиани». Выдающихся успехов достигают в эпоху царицы Тамар историография и церковная литература (Иоани Чимчимели, Н. Гулаберидзе и др.).

Последующая эпоха, ознаменовавшаяся монгольским владычеством, в значительной мере подорвала политическое и экономическое положение Грузии.

Грузинская культура приходила в упадок, литературный уровень снизился, научно-просветительская работа заглохла. Так продолжалось до XVI века, т. е. до того периода, когда в Тбилиси вновь собрались выдающиеся писатели, переводчики, каллиграфы. В соответствии с интересами и духом феодального общества здесь начинают создаваться рыцарско-героические произведения: в Тбилиси переводится и перекладывается на стихи бессмертное произведение Фирдоуси «Шах-Намэ»; здесь создает свои лучшие поэмы «Лейлмеджунуани» и «Иосебзиханиани» Теймураз I (1589—1663), здесь развивается придворная одическая поэзия (П. Хитарашвили), достигает заметных успехов исторический эпос (И. Саакадзе).

Процесс оживления литературной жизни столицы Картли, начавшийся в XVI—XVII веках, еще более ярко выраженный характер принимает в первой четверти XVIII века, когда во главе страны становится талантливый поэт и известный меценат Вахтанг VI (1675—1737). В Тбилиси развертывается многогранная культурно-литературная работа, в том числе печатно-издательская деятельность. Здесь собираются ученые и писатели, каллиграфы и художники, летописцы и описцы.

В столице Картли в основном протекала деятельность великого грузинского писателя и лексикографа Сулхана-Сабана Орбелиани (1658—1725), поэтов Г. Туманишвили, О. Кобулашвили и др.

В тбилисской культурной среде воспитывалось и достигло зрелости то замечательное поколение ученых и писателей, которое затем развернуло широкую деятельность в грузинских колониях в России (В. В. Багратиони, Э. Туркишанишвили, Д. Орбелиани, М. Бараташвили и др.).

Из многочисленных культурных начинаний этого периода необходимо прежде всего отметить основание в Тбилиси первой типографии (1709 г.). Заботами и стараниями Вахтанга VI, а также работников этой типографии (М. Иштванович, Н. Орбелиани и др.), в ней, несмотря на ее кратковременное существование (1709—1722), был отпечатан ряд литературных памятников (в том числе и поэма Руставели «Витязь в барсовой шкуре»).

Во второй половине XVIII века в Тбилиси возобновилась плодотворная культурно-просветительная деятельность, прерванная нашествием турок-османов и отъездом Вахтанга VI в Россию. В 1749 году возобновила свою работу тби-

лисская типография. В 1755 году была открыта философско-богословская семинария, которой руководили выдающиеся писатели и ученые (А. И. Багратиони, Ф. Кайтамазашвили, И. Микадзе). Это учебное заведение подготовило многих книжников, сыграв важную роль в истории грузинской культуры. В Тбилиси увеличилось число начальных школ (Сиони, Метехи, Анчисхати и др.), где обучали чтению, письму, древней истории, риторике, пению и другим дисциплинам.

Во второй половине XVIII века в Тбилиси успешно развивается светская литература. Здесь создавали свои замечательные произведения выдающийся поэт Теймураз II (1700—1762), блестящий мастер художественного слова В. Габашивили (1750—1791) и др.

Наряду со светской литературой, в Тбилиси развивается и достигает расцвета поэзия ашугов, талантливейшим и типичным представителем которой был Саят-Нова (1722—1801).

Значительных успехов достигла и грузинская церковная литература, возглавляемая А. И. Багратиони (1720—1788).

Таким образом, Тбилиси является не только центром политико-экономической жизни страны, но и мощным очагом грузинской общественной мысли, духовной культуры, литературно-творческой работы. Здесь успешно развивалась и достигла своего расцвета грузинская культура, здесь наиболее четко и рельефно проявилась ее самобытность.

В столице Грузии были созданы высокохудожественные и глубокосодержательные произведения; здесь переводились церковные и светско-художественные памятники, которые еще более обогащали и дополняли грузинскую литературу; здесь создавались бесценные рукописи, а позже печатались первые грузинские книги; отсюда писатели устанавливали тесные творческие взаимосвязи как с культурно-просветительными очагами в разных уголках Грузии, так и с зарубежными научными центрами. Все значительные события в истории древнегрузинской литературы и общественной мысли неразрывно связаны с Тбилиси, важнейшим и ведущим очагом древнегрузинской литературы.

Гареджа. Как уже отмечалось, древняя грузинская литература успешно развивалась не только в городах и селах, но и в монастырях, которые в Грузии, как почти и во всех христианских странах, играли роль очагов культуры. В грузинских монастырях работали писатели, ученые, переводчики, каллиграфы, оформители или «украшатели» книг. Здесь создавались оригинальные сочинения, выполнялись переводы

с других языков, изготовлялись новые списки, реставрировались старые рукописи и т. д.

Если в начале в монастырях создавались одни лишь схоластические письменные памятники, то позже в них развивалась многообразная грузинская церковная литература. Изучение культурно-литературного наследия, созданного в монастырях, дает ясное представление об этих очагах древнегрузинской литературы.

Одним из таких очагов был монастырский ансамбль, расположенный в Гареджийской пустыне (ныне Сагареджийский район).

Там, в безводных и труднодоступных степях, на протяжении веков жили и творили выдающиеся деятели грузинской культуры.

Монастырская колонизация Гареджийского многогорья началась в середине VI века, когда в эту местность переселился воспитанный и закаленный в строгом сирийском аскетическом духе грузинский подвижник Давид. Он-то и основал первую обитель или лавру—монастырь Давида. Вскоре, еще при жизни Давида, здесь возникли другие обители (Додорка, Натлисмцемели).

Несмотря на суровые условия жизни, число подвижников постоянно увеличивалось, что способствовало созданию новых обителей. К концу XII века здесь был построен еще один монастырь—Бертубани, в стенах которого возникла знаменитая художественная школа. Гареджа постепенно превратилась в мощный монастырский центр. В дальнейшем гареджийский комплекс неоднократно подвергался разрушениям со стороны иноземных захватчиков (монголов, персов, лезгин). Однако при помощи царей и князей, а также благодаря энергичной работе самих подвижников, Гареджа продолжала существовать, как церковная сенъория, вплоть до второй половины XIX века. В настоящее время Гареджа охраняется как замечательный памятник зодчества, который знакомит нас с бессмертными творениями грузинских архитекторов и художников, ярко свидетельствует о высоком уровне древнегрузинской материальной культуры.

Гареджийское многогорье на протяжении столетий являлось одним из центров, вокруг которого группировались не только грузинские художники, архитекторы и строители, но и культурно-литературные силы. Здесь успешно занимались творческой деятельностью замечательные грузинские мастера пера.

Литературные интересы отмечают у гареджийцев с древних времен. Известны, в частности, такие книжники XII века, как Онуфрий Гареджели и Д. Багратиони. Однако как

очаг грузинской культуры Гареджа выдвигается к концу XVII века. Особых успехов он достигает в XVIII столетии, когда в Гареджа жили и творили известные грузинские писатели (Сулхан-Саба Орбелиани, В. Бараташвили-Орбелишвили, Н. Черкезишвили, Г. Вахвашишвили, А. И. Багратиони, Р. Эристави, Т. Габашвили, А. Микадзе и др.).

Гареджийские книжники создавали оригинальные памятники литературы, множили древнегрузинские рукописи и готовили новые списки, составляли сборники оригинальных агиографических и аскетико-гомилетических сочинений, оказывали большую помощь другим культурно-литературным очагам и т. д.

В Гареджа Сулхан-Саба Орбелиани создал свой известный сборник «Поучения», в котором ярко отразился пламенный патриотизм автора; В. Бараташвили-Орбелишвили написал здесь несколько агиографических сочинений, проникновенно рассказывающих о борьбе за национальную независимость Грузии; Г. Вахвашишвили посвятил специальное сочинение мужественной патриотке — царице Кетеван; А. И. Багратиони создал песнопения в честь гареджийских мучеников; книжники О. Мачутадзе, Шюо Гареджели, Г. Сагинашвили внесли определенный вклад в благородное дело выявления заслуг грузинских деятелей, в создание оригинальных агиографических сборников. Своей деятельностью гареджийские писатели способствовали утверждению чувства национального самосознания грузинского народа.

Икалто. В Кахетии, в 7—8 километрах севернее Телави, расположено селение Икалто, на окраине которого и по сей день сохранились развалины монастыря и одного из очагов грузинской культуры — Икалтойской академии.

Основателем монастыря был Зенон (VI в.) — ученик известного грузинского деятеля Иоанна Зедазтели. С древнейших времен в монастыре жила многочисленная братия. Об этом свидетельствует хотя бы тот факт, что в монастырском дворе и за оградой уцелело немало строений, число которых в настоящее время достигает двадцати. Однако еще в прошлом столетии их было около шестидесяти.

Монахам, естественно, нужны были церкви и многочисленные кельи. А это вызывало рост и развитие основанного Зеноном монастыря.

В мрачную эпоху нашествий чужеземных захватчиков Икалтойский монастырь пришел в упадок и был разорен.

Из древних построек сохранилась лишь одна церковь, а основные сооружения были полностью перестроены в XIX

веке. Поэтому сейчас трудно создать ясное представление о первоначальном облике монастыря.

Особенно ценным является сохранившееся на территории Икалтойского монастыря двухэтажное здание академии XII века, представляющее собой значительный памятник национальной архитектуры.

Икалтойская академия была некогда грандиозным сооружением. Уцелевшие развалины и поныне поражают многочисленных посетителей Икалто.

Сам по себе тот факт, что еще в XII веке в Грузии было основано два крупнейших научно-учебных заведения (Гелатская и Икалтойская академии) красноречиво свидетельствует о высоком уровне грузинской культуры в ту далекую эпоху.

В Икалтойской академии преподавались общеобразовательные дисциплины, принятые в учебных заведениях того времени (философия, риторика, математика, астрономия и т. д.).

Плодотворную работу вел в Икалтойской академии ее основатель, известный грузинский писатель и мыслитель Арсений Икалтоели, который получил образование в Византии, а затем, вернувшись на родину, активно занимался литературно-творческой деятельностью.

II

Начиная с VIII—IX вв., Южная Грузия, особенно Тао-Кларджети, являлась мощным очагом национальной культуры. Политическому усилению и культурному расцвету этого края способствовало то обстоятельство, что Восточная Грузия находилась в то время под властью арабов и центр грузинской государственности переместился в Тао-Кларджети.

Издавна, вплоть до XVI в., на территории Южной Грузии существовало много очагов литературы. Книжно-литературная деятельность велась в городах и крепостях (Ацкури, Ахалцихе, Тмогви, Вардзия), монастырях (Опиза, Хандзта, Шатберди, Парехи, Берта, Мидзнадзори, Цкароста-ви, Ошки, Хахули, Сапара, Зарзма, Вардзия и др.) и кафедрах (Анчи, Ишхани, Бана, Тбети, Ацкури, Кумурдо).

В этих очагах особенно интенсивно развивалась церковная литература. Здесь подвизались известные мастера художественного слова (Григорий Хандзтели, Арсений Сапарели, Стефан Мтбевари, Василий Зарзмели, Георгий Мерчуле, Микаел Модрекили, Иоанн Мтбевари, Абусерисдзе Тбели и др.), талантливые переводчики (Григорий Ошкели, Да-

вид Тбели и др.), искусные каллиграфы (Григорий Опизели, Гавриил Шатбердели, Иоанн Шатбердели, Иоанн Ошкели, Стефан Ошкели и др.). Здесь создавались и переводились многие ценные литературные памятники, составлялись замечательные сборники (например, Шатбердский сборник, Ошкская библия, сборник песнопений Микаела Модрекили, Пархальский многоглав и др.).

Южногрузинские деятели проявляли большой интерес почти ко всем отраслям церковной литературы. О большом интересе к Библии свидетельствует целый ряд ее рукописей, в том числе четвероглавы: Шатбердский (897 г.), Опизский (913 г.), Пархальский (973 г.), Тбетский (995 г.), Цкаро-ставский (1195 г.) и др. Особенно ценной является Ошкская библия, датированная 978 годом.

Среди южногрузинских рукописей, сохранившихся до наших дней, много апокрифических, экзегетических и догматических сочинений.

Южногрузинские деятели литературы уделяли большое внимание полемике (Арсений Сапарели, Григорий Ошкели), аскетике (Илларион Ишхнели) и др.

Успешно развивалась в Южной Грузии агиография — как переводная (Давид Тбели), так и оригинальная. Появились весьма значительные агиографические памятники: «Мученичество Гоброна» (Стефан Мтбевари), «Житие Серапиона Зарзмели» (Василий Зарзмели), «Житие Григория Хандзтели» (Георгий Мерчуле) и др.

Небывалого расцвета достигла в Южной Грузии гимнография (Григорий Хандзтели, Георгий Мерчуле, Иоанн Мтбевари, Микаел Модрекили, Иоанн Анчели и др.). Здесь был составлен гимнографический сборник Микаела Модрекили, имеющий огромное значение.

В тот период стала развиваться и историография (Сумбат Давитисдзе, Абусерисдзе Тбели) и др.

За неимением соответствующего материала трудно судить о развитии светской литературы в Южной Грузии. Можно, пожалуй, назвать лишь один очаг — Тмогви, где встречаются некоторые сочинения светской литературы, такие, как произведения Саргиса Тмогвели (XII—XIII вв.) и Саргиса Второго (XIII в.), если, конечно, приписываемые им сочинения действительно созданы в Тмогви, а не в Тбилиси или в каком-либо другом месте. Следует отметить также женский монастырь Ванис Кваби, где монахини проявляли свое поэтическое дарование.

Между южногрузинскими литературными центрами существовала определенная связь. Их деятели часто помогали друг другу, сотрудничали в различных сферах культуры и

т. д. В то же время они были связаны и с отдаленными очагами, например, с Афонской литературной школой.

Многие деятели, воспитанные на южногрузинских литературных традициях, впоследствии успешно работали на Олимпе, Афоне, Синае, Черной горе, в Иерусалиме, Константинополе и др.

Позже из-за частых нашествий турок-сельджуков, превративших этот край в арену жестоких боев, многие очаги потеряли свое значение, их деятели переселились в другие края, рукописи были утеряны или вывезены. Однако несмотря на то, что позже они пришли в упадок, южногрузинские монастыри сыграли огромную роль в истории грузинской литературы, значительная часть которой, относящаяся к IX—X векам, была создана именно в этих монастырях, где сформировалась особая Тао-Кларджетская литературная школа.

Культурно-созидательная работа, проводимая в южногрузинских очагах, фактически затихает к XIII столетию. Разгул турок-османов и отторжение Южной Грузии от матери-родины (XVI в.) привело к окончательному падению литературной жизни и культурно-просветительной деятельности.

Хандзта. Важнейшим монастырем Юго-Западной Грузии и ее главным культурно-литературным очагом была Хандзтийская обитель, которую основал в последней четверти VIII века известный деятель грузинской культуры Григорий Хандзтели (759—861).

Григорий Хандзтели был не только основателем монастыря, но также инициатором и вдохновителем монастырской колонизации Тао-Кларджети. При поддержке верховного правителя Тао-Кларджети Ашота Багратиони он, возглавив большую группу учеников и сподвижников, положил начало монастырской жизни в этой части Грузии.

С именем Григория Хандзтели связано интенсивное развитие культурно-литературной деятельности в Тао-Кларджети. В создаваемых монастырях он основывал книгохранилища, и многие из этих монастырей стали впоследствии важными очагами грузинской литературы и просвещения. Григорий Хандзтели по праву считается основоположником Тао-Кларджетской литературной школы. Особенно большой вклад внесен им в развитие грузинской гимнографии.

Литературные традиции, заложенные Григорием Хандзтели, долгое время успешно продолжались не только в Хандзте, но и во всей Тао-Кларджети. Из этой литературной школы вышли такие выдающиеся деятели культуры, как Арсений Сапарели, Макарий Лететели, Георгий Мерчуле, Мо-

се Хандзтели и др. Следует особо отметить замечательного мастера грузинского художественного слова Георгия Мерчуле, который создал в Хандзта великолепный памятник «Жизни Григория Хандзтели» (951 г.), имеющий огромное значение для истории грузинской культуры. В этом произведении автор сумел отобразить сложную историю государственного-политического и церковно-монастырского строительства в Тао-Кларджети.

Некоторые из упомянутых деятелей продолжали затем работу в других местах, заметно обогатив сокровищницу национальной литературы. Так, например, Арсений Сапарели (IX в.) написал во Мцхета значительное произведение историко-литературного характера («О церковном разрыве между Грузией и Арменией»), Макарий Лететели принимал участие в создании древнейшей грузинской датированной рукописи — в переписке Многоглава (864 г.) в Сабацинда и др.

Книжно-литературная деятельность в Хандзта продолжалась и в XII—XIII веках.

Шатберди. Среди литературных очагов Кларджети особого внимания заслуживает монастырь Шатберди. Его территория была пожертвована Хандзтийской обители еще Ашотом Багратиони, а затем (около 826 года), по инициативе Григория Хандзтели, здесь был построен монастырь.

Григорий Хандзтели на протяжении многих лет руководил деятельностью этой обители; под его непосредственным влиянием здесь были заложены культурно-литературные традиции.

До нас дошли имена нескольких шатбердских книжников IX—XI вв., а также образцы изготовленных в монастыре ценных рукописей.

Среди этих имен в первую очередь следует назвать Софрона Шатбердели (IX—X вв.), по инициативе которого выполнена рукопись — Евангелие 897 года — древнейший грузинский датированный четвероглав, имеющий огромное научное значение. Достаточно сказать, что текст Евангелия и его перевод выдержали несколько научных (как фототипических, так и типографических) изданий.

Определенный интерес представляет также рукопись Евангелия 936 года, изготовленная Гавриилом Шатбердели.

Среди шатбердских деятелей особого внимания заслуживает замечательный грузинский книжник Иоанн Шатбердели (X в.). Переписанный им Пархальский четвероглав (973 г.) занимает важное место среди Евангелий доафонской редакции.

В 973—976 годах Иоанн Шатбердели составил объемис-

тый сборник, известный под названием Шатбердского сборника. В него вошли многие оригинальные и переводные произведения, имеющие большое значение. В частности, в этот сборник включено «Обращение Грузии» — памятник первостепенной важности для изучения религиозно-политической жизни страны с ранних времен до IX века включительно. Там же помещены переводы сочинений Григория Нисского, Василия Кесарийского, Ипполита Римского и др.

Сборник, составленный Иоанном Шатбердели, убедительно свидетельствует о высоком уровне духовной культуры той эпохи, о больших научных познаниях книжников из Шатберди.

В XI веке в Шатберди вели плодотворную творческую работу многие выдающиеся деятели грузинской культуры (Георгий Мтацминдели (Святогорец), Давид Джибисдзе, Григорий Вачездорели, Стефан Шатбердели и др.). Здесь создавались оригинальные произведения, размножались рукописи, обогащавшие сокровищницу грузинской литературы. Характерно, что в рукописях XII—XIII веков Шатберди упомянут как «большая лавра». Видимо, к этому времени Шатберди все еще сохранял былое величие.

Ошки. Среди культурно-литературных очагов Тао особую роль играла Ошкская обитель. Здесь был воздвигнут внушительный храм (X в.), который, по словам очевидца, «предстает перед глазами как седой гигант, претерпевший много невзгод на своем веку и значительно пострадавший». Он поражал грандиозностью, красотой, тонкими украшениями, гармоническим стилем. По объему с ним могли сравниться разве только храм Баграта (Кутанси), Светицховели и Алавердский кафедрал.

В свое время Ошки представлял собой важный очаг грузинской литературы и просвещения. На территории монастыря и по сей день сохранились развалины одного сооружения, которое, видимо, было зданием семинарии. Надо полагать, что ошкские писатели именно там вели культурно-просветительскую работу, там создавались рукописные памятники. Еще в X веке в монастыре подвизался Григорий Ошкели, занимавшийся интенсивной переводческой деятельностью. В том же столетии прославился каллиграф Стефан Ошкели.

Среди книг, переписанных в Ошкской лавре, особо важное значение имеет рукопись Библии, известная в научной литературе под названием Ошкской или Афонской библии (это название ей было дано по ее последнему местонахождению).

Ошкская библия, изготовленная в 978 году по заданию афонского деятеля, является самым древним датированным списком среди сохранившихся грузинских библий. Она имеет большое значение для исследования переводов, редакций и филиаций книг Ветхого Завета.

Один из переписчиков Афонской библии, Микаел Модрекили, составил в 978—988 годах объемистый гимнографический сборник, в котором представлены как его оригинальные произведения, так и поэтические творения многих грузинских гимнографов (Иоанна Мтбевари, Иоанна Минчхи, Эзры и др.). Если бы из всей древнегрузинской духовной поэзии до нас дошел только этот сборник, его было бы достаточно, чтобы составить определенное мнение о многообразии, глубине и высоте художественных достоинствах древнегрузинской гимнографии.

Литературная деятельность в Ошкской обители отмечается вплоть до XI столетия (Ефрем Ошкелли, Гавриил Ошкелли и др.).

III

Дошедшее до нас литературное наследие дает основание считать, что книжно-просветительная работа в Западной Грузии интенсивно велась и в IX—X веках. Это предположение подкрепляется, с одной стороны, агнографическим сочинением неизвестного автора «Мученичество Костанти Грузина» (IX в.), а с другой стороны, культурно-творческой работой, которая велась при дворе Баграта III (975—1014). Правда, IX—X века — период довольно поздний (это становится особенно ясным при сравнении с периодом расцвета просветительной работы в восточных и южных районах Грузии), однако, как известно, по определенным причинам Западная Грузия до того времени не принимала активного участия в культурно-творческой работе.

С тех пор, как Кутаиси стал политико-административным и экономическим центром Западной Грузии, там развернулась творческая работа, ожила и расцвела литературная жизнь. Волна культурно-творческой деятельности охватила почти всю Западную Грузию. Работа велась в городах и сельских поместьях (Кутаиси, Зугдиди, Озургети, Цеси), монастырях (Гелати, Джручи, Мартвили, Цаленджиха, Хоби), кафедральных соборах (Гелати, Цаиши, Бедия, Шемокмеди, Цагери). Богатые книгохранилища были созданы в Вани, Мгвиме, Удабно, Лабечини, Никорцминда, Сапрме, Намерневи и др.

Огромная работа велась, в частности, в Гелатской ака-

демии. Деятельностью этого крупного культурно-просветительного учреждения, мощного очага учебной и научной работы, центра грузинской философско-теологической мысли руководили лучшие представители национальной культуры.

В западногрузинских культурно-просветительных очагах плодотворно работали как местные кадры (Стефан Сананоисдзе, М. Тавакалашвили, Я. Думбадзе, П. Чхатарансдзе, Антоний Цагерели-Чкондидели, Г. Багратиони и др.), так и переехавшие из Восточной Грузии писатели (Теймураз I, П. Хитарашвили, А. В. Багратиони, Н. Черкезишвили, В. Габашвили, Э. Эристави, А. Амилахвари, И. Картвелишвили, С. Лионидзе и др.). Такое перемещение писателей из Восточной Грузии в Западную, безусловно, благотворно повлияло на деятельность местных литературных сил. Кроме того, здесь активно работали возвратившиеся из-за границы ученые грузины (Арсений Икалтоели, Иоанн Петрици).

Западногрузинские писатели интересовались всеми отраслями церковной литературы. Они создавали и переводили важные агнографические (Стефан Сананоисдзе, переводчик трудов Иоанна Ксифилина, Арсений Булмаисмисдзе), аскетические (Петр Гелатели), литургические (З. Габашвили), гомилетические (Антоний Цагерели-Чкондидели), гимнографические (Стефан Сананоисдзе, Арсений Булмаисмисдзе) и философские (Арсений Икалтоели, Иоанн Петрици) произведения. Здесь достигли высокого развития каноническая литература («Распорядок царского двора», «Судебник католикосов») и историография («История Абхазии», «Гелатская хроника», «История Грузии» Н. Дадзиани). Здесь же был создан интересный политический трактат («Мудрец Востока») и другие памятники.

Определенных успехов достигла в Западной Грузии светская литература. Здесь были созданы замечательные поэтические произведения («Спор весны и осени», «Вардбулбулиани», «Шамипарваниани», «Маджама» Теймураза I, «Аспиндза», «Царице Анне» В. Габашвили), памятники героического («Заакиани», «Саамиани», «Александрани»), романтического («Хубмардиани») и сказочного («Русуданиани») эпоса, получила значительное развитие придворная поэзия (М. Тавакалашвили, П. Чхатарансдзе, Н. Черкезишвили, В. Габашвили).

В Западной Грузии было создано много ценных рукописей, в том числе такие, как Гелатская библия, «Гулани» из Гелати, Кацхи, Цаиши, Шемокмеди, Гурианты, четвероглавы из Мокви и Гелати, «Обращение Грузии», «Витязь в барсовой шкуре» и др. (Особо следует отметить богатые коллекции Гелати, Мартвили и других обителей).

К началу XIX столетия западногрузинские деятели культуры уже не удовлетворяются рукописными книгами и основывают типографии в Кутаиси, Цеси и Сачхере.

Кутаиси. По величине и значению Кутаиси является вторым городом в Грузии. Вместе с тем, это один из древнейших городов мира, который прошел сложный и трудный путь развития. История Кутаиси уходит своими корнями в седую древность. Однако столичным городом Кутаиси стал значительно позже. В его многовековой истории можно выделить несколько этапов; вначале он был могущественным городом Лазики, затем превратился в столицу «Абхазского царства», позже, на протяжении почти полутора столетий (978—1122), Кутаиси выполнял функции столицы объединенной Грузии, а в более позднюю эпоху стал центром Имеретинского царства. В течение столетий он был политико-административным и экономическим центром Западной Грузии. Надо полагать, что Кутаиси гораздо раньше, чем нам это известно, стал очагом культурно-литературной деятельности. Но, к сожалению, мы не обладаем столь древними материалами. И все же у нас есть основания считать, что очаг культурно-творческой деятельности и древнегрузинской литературы существовал в Кутаиси уже в раннюю эпоху, во всяком случае, во времена Баграта III (975—1014). Основанием для такого предположения служит «История Абхазии», составленная Баграта в 1007—1014 годах. По его же инициативе были переведены некоторые апокрифические произведения, возросло число книжников при его дворе и т. д. Но этих сведений, безусловно, недостаточно для того, чтобы сделать какие-то определенные выводы. Поэтому нам придется опять-таки коснуться более позднего периода, когда Кутаиси являлся уже столицей Имерети.

На литературном поприще в Кутаиси выступали местные деятели, к которым часто присоединялись и писатели, переехавшие из Восточной Грузии. На протяжении семи лет в Кутаиси жил Теймураз I, который оказал определенное влияние на местные литературные круги своим поэтическим талантом, тонкими лирическими стихами и вдохновенными поэмами. В Кутаиси жил и творил прославленный руководитель нового литературного направления, видный писатель А. В. Багратиони (1647—1713). Здесь же занимались плодотворной книжно-литературной деятельностью писатели П. Хитарашвили, З. Габашвили, Г. Багратиони.

Во время своего пребывания в Кутаиси В. Габашвили создал ряд произведений. В частности, здесь написал он поэму «Рухская битва», в которой возродил традиции придворной поэзии и с риторическим красноречием воздал хва-

лу храбрости и мужеству имеретинского царя Соломона I (1752—1784) и его соратников. В Кутаиси создал В. Габашвили и замечательную оду «Аспиндза», воспев в ней героизм грузинских патриотов. В столице Имерети протекала творческая деятельность поэта Э. Эристави (1738—1813), известного мыслителя А. Амилахвари (1750—1802) — автора политического трактата «Мудрец Востока», выдающегося мемуариста И. Картвелишвили (1772—1816), государственного деятеля С. Лионидзе (1754—1818) и мн. др. Определенных успехов достигает в Кутаиси и церковная литература (Т. Габашвили, А. И. Багратиони).

Органическим завершением богатых культурно-литературных традиций столицы Имерети явилось создание в начале XIX столетия грузинской типографии. Книги, отпечатанные в Кутаиси, распространялись по всей Грузии. Работники типографии (Р. Зубашвили, Г. Пайчадзе и др.) не жалели знаний и энергии для совершенствования печатной продукции.

Гелати. В 10—11 километрах от Кутаиси, на левом берегу реки Цкалцитела, в гористой местности, покрытой лиственным лесом, воздвигнут один из величайших очагов грузинской культуры — Гелатский монастырь.

Сказочная природа, замечательное месторасположение, удивительно гармоничный ансамбль многообразных построек, изумительные роспись и мозаика и, наконец, славное историческое прошлое окружают этот бесподобный памятник величественным ореолом.

Строительство Гелатского монастыря, начатое в 1106 г. Давидом Строителем, продолжил и окончил его сын — Деметре I (1125—1156). Монастырь быстро богател от щедрых и многочисленных пожертвований грузинских царей и князей (Давид Строитель, Георгий III, царица Тамар и др.). Вскоре Гелатский монастырь превратился в крупную хозяйственно-феодалную организацию, которая по церковно-иерархической линии подчинялась непосредственно католикосу.

С XV века Гелати является собственностью имеретинских царей. К этому времени Грузия была разрознена и разделена на части. Вместе с общим политико-экономическим упадком и снижением культурно-литературного уровня страны слабела материально-экономическая и культурная жизнь Гелатского монастыря. Таким достался он имеретинским царям. Былого величия Гелати они так и не смогли возродить, ибо помощь царей монастырю не была эффективной.

К этому времени окрепла турко-османская империя, которая лишила Грузию возможности союза с Византией и

оторвала ее от европейских культурных центров. Не довольствуясь этим, турки-османы с XVI века приступили к завоеванию грузинской территории. Особенно пострадала Западная Грузия. Не избежал кровавых набегов и Гелатский монастырь.

Большую реставрационную работу по ликвидации результатов набегов жестоких завоевателей провел имеретинский царь Баграт III (1510—1565). Он обновил храмы, пожертвовал монастырю имения, основал епископский кафедрал (1519 г.).

Во второй половине XVI века Гелати стал резиденцией католикоса-патриарха Западной Грузии.

В последующую эпоху Гелатский монастырь постепенно приходил в упадок; он утратил свое значение как феодальная единица и остался культурным учреждением.

Еще в эпоху Давида Строителя Гелати прославился как крупный научный центр.

Основывая монастырь, Давид Строитель преследовал довольно обширные цели. Он стремился создать не только культовое учреждение, но и очаг культурно-просветительной и учебно-научной деятельности. С этой целью основатель монастыря пригласил туда грузинских ученых не только со всех уголков страны, но и из-за рубежа, создав им благоприятные условия.

Литературная работа развернулась в Гелати еще при жизни Давида Строителя. Вскоре новая обитель превратилась в крупнейший центр философской науки. В Гелатской академии, основанной при монастыре, широко развернулась творческая работа. Здесь были созданы многие сочинения философско-литературного характера, здесь творили писатели и мыслители, которые подняли грузинскую культуру на небывалую высоту.

Здание Гелатской академии, расположенное на территории монастыря, возведено в светско-гражданском архитектурном стиле. Вдоль стены сохранились каменные сидения, посреди зала находится каменный стол, который некогда служил кафедрой. И по сей день в стенах сохранились специальные ниши, которые использовались для хранения учебных принадлежностей.

В Гелатской академии преподавали философию, математику, риторику, грамматику, астрономию и т. п. Всею учебно-научной деятельностью академии руководил «модзгварт-модзгвари» (наставник наставников).

В Гелатской академии воспитывались многие грузинские юноши. Некоторые из них стали впоследствии видными представителями грузинской культуры.

Одним из первых деятелей Гелатской академии был Арсений Икалтоели, который, возвратившись в 1114 году на родину из-за границы, занялся творческой деятельностью в только что созданном учебном заведении. В ту же эпоху в Гелати подвизался и другой выдающийся грузинский философ Иоанн Петрици. После многолетнего пребывания в Петрицонском монастыре (Болгария) он вернулся на родину и занялся разносторонней деятельностью, внося большой вклад в дело перевода философско-богословских произведений. Его деятельность в Гелати была весьма плодотворной. Уже сам по себе тот факт, что гелатские книжники того периода и более поздней эпохи выступают как последователи Петрицонской литературной школы, наложившей на их язык и стиль заметный отпечаток, убедительно свидетельствует о том, что Иоанн Петрици заслужил в Гелати всеобщее признание, приобрел множество единомышленников и сподвижников. С этого времени Гелати превращается в центр грузинской философско-теологической мысли, в кузницу подготовки кадров по этой отрасли знаний.

Определенное внимание уделялось в Гелати развитию художественной литературы. Высокого уровня достигло оригинальное творчество, плодотворно развивалось переводческое дело. В этой связи достаточно назвать обширный агиографический сборник, в котором представлено продолжение сочинения знаменитого византийского писателя Симеона Логофета (X в.). Как явствует из грузинских источников, сочинение Симеона Логофета было продолжено Иоанном Ксифилином (XI в.). Труд Иоанна Ксифилина, не сохранившийся на греческом языке, почти полностью дошел до нас в грузинском переводе. Сочинения, переведенные в Гелати (XII в.) и сохранившиеся в грузинских рукописях, дали возможность заполнить один из значительных пробелов в истории средневековой византийской литературы (К. Кекелидзе). Тут же следует назвать и других известных деятелей культуры, подвизавшихся в Гелати — переводчика Петра Гелатели (XIII в.) и замечательного гимнографа Арсения Булмаисмисдзе (XIII в.).

В Гелати было создано произведение юридического характера — «Распорядок царского двора», в котором представлены ценные материалы, касающиеся государственно-гражданской и церковной власти в Грузии. Это сочинение имеет огромное значение для изучения политического строя Грузии, организации внутреннего быта и т. д. Здесь же был создан интересный письменный памятник исторического характера «Гелатская хроника» (XVI в.) и ряд других произведений.

В позднейшую эпоху культурно-литературная жизнь Гелатской академии пришла в упадок, и сама она тоже утратила свое первоначальное значение. Несмотря на это, Гелати продолжал оставаться очагом культурно-просветительной и литературно-творческой деятельности. Гелатские книжники вели неустанную работу, обогащая сокровищницу духовной культуры; (Е. Чхетидзе, Е. Сакварелидзе, З. Квариани, Г. Лордкипанидзе, З. Габашвили и др.).

ОЧАГИ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗА РУБЕЖОМ

I

С древнейших времен Грузия поддерживала связи с Ближним Востоком. Египетские, палестинские и сирийские пустыни стали надежным убежищем грузинских подвижников. Еще в IV—V веках они селились в этих странах и вели там многогранную просветительную деятельность. Достаточно сказать, что уже в IV веке в Египте жил выдающийся грузинский деятель Евагрий Понтийский, а в V веке грузины в египетской пустыне построили базилику.

Еще более активной была деятельность грузин в Палестине (в Иерусалиме и расположенных поблизости обителях), на Синае, на Черной горе (в Сирии).

Тяга грузин к Ближнему Востоку была обусловлена восточным (иерусалимским) происхождением грузинской церкви, интересом грузин к библейским местам, их мистико-аскетическими устремлениями, а главным образом — их интересом к христианской литературе и ее очагам.

Ближний Восток на протяжении веков являлся крупным центром христианской литературы, широкой ареной творчества выдающихся писателей.

В сирийских и палестинских обителях (Иерусалим, Сабацминда, Палавра, Антиохия, Черная гора) создавались многие блестящие памятники христианской литературы. Поэтому неудивительно, что именно сюда стремились грузинские деятели, проявлявшие живой интерес к христианской литературе; здесь они основывали свои колонии, создавали собственные обители, разворачивали бурную просветительную деятельность.

Строительство грузинских монастырей в Палестине началось приблизительно с V века. Особенно значительной и плодотворной была деятельность Петра Ивера, грузина (411—491). В первой половине V столетия он основал грузинские обители в Иерусалиме и в Иудейской пустыне, неподалеку от Вифлеема. Остатки этой обители были найдены несколько лет назад в результате археологических раскопок. Этот прекрасный архитектурный памятник, сохранивший древнейшие образцы грузинской письменности, позволил составить более ясное представление об экономическом могуществе грузинского царства, пролил дополнительный свет на большую роль Петра Ивера в монастырской колонизации Палестины. Сооружение с древнегрузинскими надписями ярко свидетельствует о национальной целенаправленности культурно-созидательной деятельности Петра Ивера.

Грузины и в последующие эпохи продолжали активную деятельность в монастырских центрах Палестины и Сирии. Они основывали национальные колонии и книжно-литературные очаги, где на протяжении столетий была ключом творческая жизнь. Поэтому в более поздние времена Ближний Восток привлекал грузинских деятелей уже не только своей христианской литературой, но и тем национально-культурным наследием, которое было создано поколениями их предшественников.

Из ближневосточных грузинских культурных очагов особо следует отметить Сабацминда, Синай, Джвари и Черную гору.

Сабацминда. Недалеко от Иерусалима в IV—V веках возникло несколько лавр, где собирались представители многих христианских народов (главным образом — греки и сирийцы). Сюда направились и грузины, которые превратили впоследствии некоторые из этих лавр в национальные книжно-просветительные очаги. Особую роль в истории грузинской культуры сыграла лавра Саввы Освященного или Сабацминда.

Сабацминда расположена приблизительно в 13—15 километрах к юго-востоку от Иерусалима. В 80-х годах V века здесь была основана лавра, которая сразу же привлекла внимание подвижников разных стран. Издавна селились здесь и грузины. К 532 году их число настолько возросло, что они построили свою собственную церковь, где совершали богослужение на родном языке.

С древнейших времен в Сабацминда бурлила литературная жизнь. Многочисленная группа писателей занималась здесь плодотворной культурно-просветительной дея-

тельностью, создавая шедевры христианской литературы. Оригинальные творения создавались в Сабацминда в основном на греческом языке. Однако постепенно здесь развернулась работа на сирийском и армянском языках. В VIII—IX веках получила развитие арабская христианская литература. Естественно, все это оказывало свое влияние на деятелей грузинской культуры той далекой эпохи.

Арабское господство почти уничтожило возможности для плодотворной культурной деятельности в Восточной Грузии. Поэтому многие подвижники вынуждены были переселиться отсюда в Палестину и обосноваться в Сабацминда. В VIII—X веках они создали здесь крупный очаг грузинской литературы. Возникновение его было обусловлено, с одной стороны, желанием и потребностью писать на родном языке, а с другой стороны, общим культурно-литературным окружением.

В Сабацминда была осуществлена реформа грузинского литературного языка (VIII—IX вв.), разработана сабацминдская редакция библейских книг (IX в.) и т. п.

В VIII—IX веках здесь развивалась оригинальная гимнография (Василий Сабацминдели). Плодотворно трудился в Сабацминда известный грузинский писатель Иоанн-Зосим (X в.) — составитель ряда оригинальных или полуоригинальных гимнографических сборников.

В Сабацминда широко развернулась переводческая деятельность (Мартирий Сабацминдели, Сеит). Здесь были переведены и составлены агиографические, мистико-аскетические и гимнографические сборники (в деятельности переводчиков также чувствуется национальная направленность), созданы ценные рукописи. Увеличилось число каллиграфов (Макарий Лететели, Георгий Тбилели, Иоанн-Зосим), сформировался так называемый сабацминдский почерк.

Из Сабацминдских рукописей особенно большое значение имеет Многоглав 864 года (первая датированная грузинская рукопись). В нем представлено 50 сочинений 18 авторов (Ефрема Сирина, Иоанна Златоуста и др.). Надо полагать, что эти сочинения были переведены в грузинских обителях Палестины и в основном в Сабацминда (VII—VIII вв.). Здесь же был создан папирусный сборник (IX в.), свидетельствующий о высоком уровне грузинской гимнографии.

Сабацминда поддерживала оживленные связи с Грузией. Оттуда был завезен такой известный памятник, как Типик или церковный устав (IX в.), который в новой редакции (XII в.) широко распространился по всей Грузии. Созданная в Сабацминда литература пользовалась популярностью как в Палестине, так и в самой Грузии, оказав определен-

ное влияние на последующее развитие грузинской письменности.

Деятельность грузин в Сабацминда продолжалась и в XI веке, однако, из-за частых набегов арабов на этот монастырь, пребывание здесь становилось все более и более затруднительным, а затем и вовсе невыносимым. Грузинские книжники вынуждены были переселяться в другие обители, перевоза рукописи на новые места.

Синай. Синайская гора, расположенная в западной части Аравийского полуострова, является самым отдаленным пунктом деятельности грузин на Ближнем Востоке. Здесь на высоте 1528 метров и был построен монастырь св. Екатерины, который издавна привлекал христианских подвижников. Несмотря на суровую природу, представители христианских народов испокон веков находили убежище в Синайской обители, не страшась ни природно-климатических условий, ни нападений бедуинов. С древних времен здесь вели активную деятельность греки, сирийцы, арабы-христиане и др. Вскоре на Синае появились и грузины.

Небольшая группа грузинских подвижников поселилась на Синайской горе еще в VI столетии. Однако грузинская колония возникла здесь только в IX веке. Число грузин на Синае особенно возросло в X веке, когда обеспокоенные постоянными набегам арабов, монахи начали постепенно покидать обжитые палестинские обители (Сабацминда, Палавра и др.) и переселяться в отдаленные, сравнительно безопасные убежища. В грузинской колонии на Синайской горе они энергично продолжали прерванную вынужденным переселением просветительную работу. Правда, грузины подвизались на Синае и в последующую эпоху (они строили здесь даже новые храмы), однако расцвет Синайской горы, как очага грузинской культуры, падает на X столетие. Именно в эту эпоху здесь развернулась активная литературная деятельность, продолжавшая в основном сабацминдские традиции. С особой силой проявился на Синае творческий талант грузинских писателей, особенно Иоанна-Зосима. Здесь создавались и переводились многочисленные и разнообразные по своему характеру сборники церковного содержания. Синайские книжники — каллиграфы, инициаторы создания рукописей, оформители книг (Иоанн-Зосим, Иоанн Кумурдоели, Микаел Катамонели, Эзра Кобулеанисдзе и др.) — сумели создать чрезвычайно богатое книгохранилище, которое поражает своим многообразием. О высокой книжной культуре грузинских подвижников на Синайской горе свидетельствует и тот факт, что в X веке у них име-

лась не только богатая библиотека, но и специальный читальный зал, тщательно составленный каталог. Безусловно, грузинское книгохранилище на Синайской горе включило в свои фонды не только рукописи, созданные на месте, но и книги, привезенные из грузинских обителей, расположенных в Палестине (Палавра, Гефсимания, Голгофа, Каппата, особенно — Сабацминда). Некоторые образцы из этой коллекции и поныне находятся на Синае, другие заняли почетное место в книгохранилищах и музеях Тбилиси, Санкт-Петербурга, Праги, Граца и других городов.

Крестовый монастырь (Джвари). В середине XI века положение христиан в Палестине несколько изменилось, что было обусловлено некоторым ослаблением арабского господства и созданием тем самым благоприятных условий для монастырской жизни. К этому времени в Иерусалиме, как и в окружающих его церквях и монастырях, проживало большое количество грузинских подвижников. Однако они все еще не имели своего центра, способного возглавить и организовано направить их культурно-созидательную деятельность.

Отсутствие такого центра было тем более ощутимо, что к тому времени возникла необходимость напомнить о заслугах предков, защитить права грузин на так называемые святые места, сохранить памятники грузинской старины. Вместе с тем, политические успехи Грузии вызвали повышенный интерес грузинских царей к Палестине и к судьбам проживавших там соотечественников. Все это создало веские предпосылки для основания новой, более мощной обители. И действительно, в 30—50-х годах XI века неподалеку от Иерусалима был построен Крестовый монастырь (когда-то он располагался за чертой города, а ныне находится в центре новых кварталов Иерусалима). Место, на котором был расположен монастырь, считалось священным. По преданию, распространенному в христианском мире, из дерева, произраставшего в этих местах, был сделан крест, на котором распяли Христа. Именно на этом месте и был воздвигнут по инициативе Георгия-Прохора грузинский монастырь. Эта легенда в значительной мере способствовала популяризации Крестового монастыря, считавшегося одной из важнейших святынь Палестины и привлекавшего многочисленных пилигримов, в записях которых мы встречаем любопытные сведения о жизни и деятельности палестинских грузин.

В Крестовом монастыре проживало немало грузинских подвижников. Здесь была создана довольно большая грузинская колония, которая, несмотря на неблагоприятные ус-

логия (на мусульманское господство и притеснения христиан, на ослабление экономической помощи со стороны политически ослабленной Грузии (с XIII века), а также на захват грузинских владений греческим духовенством), продолжала существовать вплоть до прошлого столетия. На протяжении веков Крестовый монастырь являлся опорой палестинских грузин, надежным пристанищем пилигримов, административно-организационным центром грузинских обителей Иерусалима и его окрестностей, важным очагом древнегрузинской литературы. Еще Георгий-Прохор положил начало литературной работе в монастыре. По его почину здесь активно велась разносторонняя культурная деятельность, в которой участвовали многие писатели и книжники.

Творческая деятельность в Крестовом монастыре не прекращалась и в последующие эпохи. Здесь были созданы оригинальные сочинения: «Житие Прохора» (XI в.), «Мученичество Луки» (XIV в.), «Мученичество Николая Двали» (XIV в.) и др., составлялись сборники, множились рукописи, создавалось богатое книгохранилище, основная часть которого находится ныне в библиотеке греческого патриарха в Иерусалиме (некоторые рукописи хранятся в Тбилиси, Санкт-Петербурге, Вене, Париже, Лондоне, Вашингтоне и других городах).

Однако, несмотря на это, книжно-творческая деятельность грузин в Палестине протекала далеко не в прежних (VIII—X вв.) масштабах, хотя с XI века иерусалимские грузины, поддерживавшие тесные связи с родиной, значительно окрепли в экономическом и правовом отношении. К этому времени заметно увеличилось число грузинских обителей, оживилась просветительная работа как в Крестовом монастыре, так и в других очагах (Голгофа, Гефсимания, Каппата и т. д.). Однако палестинская грузинская колония так и не сумела вернуть былого величия, постепенно она утрачивала прежнее значение. Причина этого заключалась в том, что мусульманское окружение оторвало Иерусалим от византийских культурно-литературных центров, а с другой стороны заметно активизировались грузинско-византийские связи, что повлекло за собой возникновение на территории Византии (или в сфере ее влияния) грузинских обителей и соответственное перемещение грузинских культурных центров. Один из таких очагов культуры возник на Черной горе.

Черная гора расположена в исторической Сирии, неподалеку от Антиохии (в настоящее время в пределах Турции). Она приобрела особое значение в VI веке, когда на

Черной горе жил известный церковный деятель Симеон Столпник. В черногорских монастырях собрались греки, сирийцы и т. д. С древнейших времен тянулись туда и грузинские подвижники. Правда, об их книжно-просветительной деятельности в тот период мы не можем сказать ничего определенного из-за отсутствия сведений, но поскольку в то время больших успехов достигает сирийская литература, надо полагать, что грузины основательно ее изучили. Отголоски сирийско-грузинских литературных взаимоотношений, которые мы встречаем в некоторых древних памятниках, могли явиться результатом сирийско-грузинского сотрудничества на Черной горе.

С тех пор как Сирию покорили арабы, связи Грузии с Антиохией ослабли, но не прекратились. Число грузин, проживающих на Черной горе, особенно увеличилось в XI веке. К этому же периоду относится и расцвет их культурно-литературной деятельности, чему, с одной стороны, способствовало освобождение Сирии от мусульманских завоевателей и ее переход под власть Византии (969—1084), а, с другой стороны, тот факт, что Антиохия стала центром христианской литературы.

Грузинская монастырская колонизация на Черной горе особенно широко развернулась в 30-х годах XI века, когда здесь поселились многие деятели из Южной Грузии (Шатберди, Ошки, Тбети и др.).

Много грузин проживало в обителях Черной горы и в последующие века (Симеоновская лавра, Калипос, Кастана и др.). Некоторые из этих обителей даже принадлежали грузинам. Переселившиеся сюда деятели культуры продолжали и развивали традиции Тао-Кларджетской литературной школы, устанавливали тесные взаимосвязи с грузинскими обителями, расположенными в Византии, особенно с важнейшим очагом тогдашней грузинской литературы — Афонским монастырем, знакомились с созданной в греко-сирийско-арабском мире общехристианской литературой, плодотворно занимались разносторонней культурно-просветительной деятельностью, энергично боролись с греческим влиянием, самоотверженно защищая церковную и культурную независимость родины.

Оживленная работа развернулась в грузинской колонии в середине XI века, когда здесь жил и творил Георгий Черногорец. Под его руководством формировался талант одного из выдающихся представителей грузинской культуры Георгия Мтацминдели (1009—1065), который создал некоторые из своих замечательных трудов на Черной горе. Здесь же занимался литературной деятельностью известный агиограф

Георгий Мцире (XI в.). Правда, жизнь и творчество Георгия Мтацминдели и Георгия Мцире в дальнейшем связаны в основном с Афонской горой и они вошли в историю как так называемые афонские писатели, однако именно на Черной горе прошли они прекрасную литературную школу.

Работа грузинской обители на Черной горе усилилась во второй половине XI века, когда во главе здешней литературной школы стал писатель и ученый, филолог и философ Ефрем Мцире, создавший целую эпоху в истории грузинской культуры. В этот период вместе с Ефремом и под его руководством на Черной горе вела активную деятельность многочисленная группа грузинских книжников (Саба Тухарели, Антоний Тбели, Иоанн Мтаварандзе, Арсений Икалтоели и др.). Здесь возникла сильная философско-теологическая школа, развилось грузинское литературное мышление, писались и переводились десятки первоклассных образцов церковной литературы различных отраслей (библиология, экзегетика, догматика, полемика, агиография, гомилетика и т. д.). Черногорские деятели успешно разрабатывали проблемы, связанные с распространением христианства среди грузин, создавали многочисленные рукописи, часть которых и по сей день украшает книгохранилища Тбилиси, Кутаиси, Санкт-Петербурга, Синайской горы, Афона и Иерусалима...

II

Если в раннюю эпоху (IV—V вв.) грузины стремились к Ближнему Востоку, где вели активную деятельность на подвижническом и литературно-культурном поприще, то начиная с IX века они устремляют свои взоры на Запад, постепенно приступая к монастырской колонизации Византии. С течением времени переселение грузинских деятелей в Византию принимает весьма активный характер как прямое следствие оживления политико-государственных и культурно-литературных взаимосвязей Грузии с Византией, которая к тому времени стала общепризнанным центром христианства. Могущественный Константинополь намного опережает Иерусалим, находившийся в руках мусульман, а византийская литература приобретает мировое значение. Все это еще более усилило тягу грузин к Византии.

Интерес к Западу проявлял еще Григорий Хандзтели (759—861). Примерно в 826 году он посетил и осмотрел Константинополь. Вскоре на Запад отправился другой выдающийся деятель культуры — Иларийон Грузин (822—875), который примерно в 864 году основал грузинскую обитель на горе Олимп (в Малой Азии). С его именем связано строи-

тельство и другого монастыря — Романы (876 г.). Обе грузинские обители еще в раннюю эпоху стали книжно-литературными центрами. В IX—XI вв. здесь было создано множество ценных рукописей, причем некоторые из них впоследствии были доставлены в Грузию.

В XI веке грузины вели плодотворную деятельность в монастырях Константинополя, таких как Хора, и особенно Триандафлив, где жил и работал известный переводчик Теофил Грузин.

Литературная работа была развернута в грузинской обители Жалия (на острове Кипр). Среди грузинских монастырей, расположенных на Западе, наибольшее значение имели Афонская (X в.) и Петрицонская (XI в.) обители.

Грузин в Византии привлекали не только монастыри, но и учебные заведения. Еще Георгий Мтацминдели увез с собой 80 юношей с тем, чтобы они получили образование на Западе. Несколько позже Давид Строитель послал в византийские школы еще 40 молодых людей. Следует особо отметить учебно-научное заведение, основанное в Константинополе Константином Мономахом в 1044—1047 гг. — Манганскую академию, которая сыграла большую роль в истории византийской культуры как мощный очаг Ренессанса. В этом учебном заведении преподавали известные ученые (Михаил Пселл, Иоанн Номофилак и др.), лекции которых слушали и будущие выдающиеся деятели грузинской культуры (Арсений Икалтоели, Иоанн Петрици и др.). Там получили они всестороннее образование, изучили теологию и философию, насаждая впоследствии традиции прославленного учебного заведения в грузинских обителях (Черная гора, Петрициони, Гелати, Икалто). Некоторые из них занимались в Манганской академии переводческой деятельностью (Арсений Икалтоели).

Увеличение числа грузин, переселившихся в Византию, и основание там грузинских монастырей имело огромное значение. Грузины из константинопольской, афонской, петрицонской и других обителей поддерживали тесные связи с выдающимися представителями византийской культуры. Следя за ростом и развитием византийской письменности, они обогащали грузинскую литературу новыми оригинальными произведениями и переводами с греческого языка, поднимая национальную литературу до уровня общехристианской духовной культуры.

Грузинские колонии, возникшие на Западе, отлично справились со сложной задачей создания богатого культурно-литературного наследия, сыгравшего огромную роль в деле дальнейшего развития национальной литературы. Вме-

те с тем, грузинские писатели, творческая деятельность которых протекала на Западе, сумели внести посильный вклад и в развитие византийской литературы.

Афон. Из зарубежных очагов древнегрузинской литературы наибольшее значение для развития национальной культуры грузинского народа имела Афонская обитель. Она расположена на горе Афон, которая возвышается на Халкедонском полуострове (Греция). Монастырское строительство на этой горе велось довольно широко. Представители многих народов воздвигали здесь собственные обители. После того, как оживились грузинско-византийские государственно-культурные взаимоотношения и увеличилось число грузин, переселившихся в Византию, естественно было ожидать, что они поселятся и на Афоне. И действительно, грузинские деятели, нашедшие вначале приют в греческих пристанищах, сумели в 980—983 гг. построить большой храм — прославленный Иверский (грузинский) монастырь на Афоне. В этом особая заслуга принадлежит грузинскому деятелю Иоанну, начавшему строительство монастыря, а также знаменитому полководцу Торникию, который оказал большую помощь византийскому императору Василию, разбив войско восставшего полководца Барда Склиароса (Варда Склира). Одержав славную победу (979 г.) и получив богатые трофеи, Торникий пожертвовал их афонским грузинам, создав реальную материальную возможность для начала строительства монастыря.

Иверский монастырь, настоятелем которого вначале был Иоанн, а после его кончины, на протяжении 14 лет (1005—1019) — сын Иоанна Евфимий Мтацминдели (Святогорец), вскоре превратился в самую крупную грузинскую обитель на Западе. Это был не только церковно-монастырский центр, объединявший проживавших на Западе грузин, но и мощный очаг грузинской культуры.

Афонский монастырь неизменно являлся носителем грузинских национальных идеалов в Византии. Он превратился в тот канал, по которому в Грузию проникали многочисленные образцы передовой культуры. И если грузинская литература достигла особого расцвета в X—XI вв., то в этом, несомненно, есть и заслуга Афонской обители, которая объединила вокруг себя лучшие грузинские культурные силы, ставившие своей целью ознакомление соотечественников с богатым наследием западной литературы. Именно на Афоне была переведена и переписана большая часть того литературного богатства, которым справедливо гордится история нашей древней литературы. Здесь была создана особая литературная, грамматическая и каллиграфическая школа, которая оставила неизгладимый след в истории грузинской

культуры. Одним словом, ни одно монастырское учреждение не имело такого значения, как Афонская обитель, без которой развитие грузинской культуры, возможно, приняло бы иное направление и иной характер (К. Кекелидзе).

Хотя литературные интересы возникают в Афонской обители с древнейших времен (в частности, до нас дошли рукописи, изготoвленные по инициативе первых деятелей монастыря — Иоанна и Торникья), однако подлинным вдохновителем начавшейся на Афоне творческой деятельности, основоположником афонской литературной школы следует считать Евфимия Мтацминдели (955—1028). Нет ни одной отрасли грузинской церковной литературы, в обогащении и развитии которой он не принял бы самого активного участия. Евфимий Мтацминдели писал оригинальные сочинения по-гречески и по-грузински, а также занимался двусторонней переводческой деятельностью. В этой связи достаточно назвать известное морально-агиографическое и аскетико-догматическое сочинение «Мудрость Балавара», переведенное Евфимием с грузинского языка на греческий, которое вскоре появилось на латинском языке, а затем на многих европейских языках.

Евфимий Мтацминдели считал главной задачей своей школы укрепление и дальнейшее развитие грузинско-византийских культурно-литературных взаимосвязей, обогащение родной литературы сочинениями, переведенными с греческого языка. Он специально разработал творческие принципы перевода, тщательно подбирал переводимый материал, учитывая уровень подготовки и потребности грузинских читателей, и по мере необходимости, видоизменял текст, давая новую редакцию.

Традиции Евфимия Мтацминдели успешно развил и углубил выдающийся представитель грузинской культуры Георгий Мтацминдели (1009—1065). Своей оригинальной и переводческой деятельностью он внес большой вклад в сокровищницу грузинской духовной культуры. Здесь же следует назвать ученика и сподвижника Георгия Мтацминдели Георгия Мцире (XI в.), а также известных афонских гимнографов — Эзру (XI в.), Василия (XI в.) и Зосима (XI в.).

В последующую эпоху книжно-литературная деятельность на Афоне ослабевает и в конце концов прекращается. Грузинские подвижники в большинстве случаев уже довольствуются только перепиской рукописей и обогащением того книгохранилища, которое и по сей день является сокровищницей Афонского монастыря.

Культурно-литературная деятельность в Иверском монастыре постепенно ослабевала и в конце концов пришла в

полный упадок в результате тех гонений и притеснений, которым подвергались грузины на Афоне уже с XI века; впоследствии греки постепенно захватили Иверский монастырь, лишив грузин возможности работать там, а в XIX веке они окончательно завладели грузинской обителью.

Петрициони. В Болгарии, в 28—30 километрах от города Пловдива, на северных склонах Родопского хребта, в живописном ущелье реки Асеницы расположен Петриционский монастырь, который является вторым по величине в Болгарии. Седые вершины гор, бурлящие воды Асеницы, тенистые лесные чащи образуют редкий по красоте пейзаж, в который удачно вписывается величавый монастырь, являющийся ярким свидетелем многовековой дружбы грузинского и болгарского народов. Петрицо, давшее название монастырю, и поныне расположено южнее Петриционской обители. Однако поскольку за последнее время большую известность приобрела деревня Бачково, откуда идет главная дорога к древней обители, то теперь ее именуют также Бачковским монастырем.

Петриционский, или Бачковский монастырь был основан в 1083 году выдающимся политическим и военным деятелем Византии, «великим domesticом Запада» (военачальником византийских войск в Европе) Григорием Бакурианисдзе. Он воздвиг главный храм, на месте которого в настоящее время находится новое здание. В нем и по сей день с почетом хранится грузинская икона, надпись на которой свидетельствует о том, что в XIV веке в Петриционском монастыре продолжалась деятельность грузин. Григорий Бакурианисдзе выстроил также великолепно расписанную костницу, которая, несмотря на ветхость и многочисленные повреждения, продолжает привлекать внимание своими фресками. На одной из них изображение самого Григория Бакурианисдзе.

Григорий Бакурианисдзе составил для монастыря и основанной им семинарии Типик (устав), знакомящий нас не только с историей основания обители, но и с программой семинарии, которая готовила грузинских юношей для плодотворной деятельности на культурно-просветительном поприще. «Мы имеем здесь крайне редкий, если не единственный пример функционирования в Византии семинарии в новейшем смысле этого слова» (L. Petit).

На протяжении двадцати лет семинарией, как и всем Петриционским монастырем, руководил грузинский ученый Иоанн, которого прозвали Петриционели или Петрици. Он был активным участником философского движения, развернувшегося в Византии под руководством Михаила Пселла и

Иоанна Итала. За смелость философского мышления Иоанн Петрици подвергся гонениям со стороны официальных литературных кругов и в конце концов был вынужден покинуть Петрици. Возвратившись на родину, он продолжал свою деятельность в Гелатской академии.

Петриционская литературная школа еще больше сблизилась с византийской. Эта школа плодотворно занималась переводом догматико-философских книг и комментариями к ним, способствуя тем самым лалнейшему развитию философского мышления. Из Петриционской библиотеки до наших дней дошла только одна книга. Все остальные, к сожалению, утеряны. Во всяком случае, несмотря на поиски наших болгарских друзей, они до сих пор не найдены. Нет сомнений в том, что выявление новых рукописей, созданных в Петрици, прольет дополнительный свет на деятельность петриционцев, на огромное значение этого зарубежного очага грузинской философской мысли.

III

Хотя древняя Русь далеко отстояла от Грузии, и границы ее не соприкасались с Кавказом, грузины и русские уже в X веке были знакомы друг с другом.

Раннее знакомство переросло вскоре в государственно-культурные взаимоотношения, способствовавшие установлению тесных связей между двумя народами (XII в.).

В период монгольского нашествия русско-грузинские взаимоотношения почти полностью прекратились. Однако после создания централизованного Московского государства они развивались с новой силой.

В период создания и усиления Московского государства в Грузии происходил обратный процесс. Во второй половине XV века единое грузинское государство уже прекратило свое существование и распалось на несколько самостоятельных царств и княжеств. Завязалась борьба между отдельными политико-административными единицами, лишившая грузин возможности единым фронтом выступить против турецко-персидских захватчиков. Грузины стали искать союзников. Они несколько раз обращались к странам Западной Европы с просьбой выступить объединенными силами против турок-османов, но это не дало желаемого результата.

Поскольку к тому времени усилилось Московское централизованное государство, Грузия устанавливает регулярные дипломатические связи с Москвой, надеясь с ее помощью освободиться от турецко-персидских поработителей. Грузинские государственные деятели давали справедливую оценку создавшемуся положению, правильно учитывали политику России по отношению к странам Ближнего Востока и полагались на ее помощь, но 3 ноября 1783 года в Тбилиси вступили русские войска, а в 1801 году Россия аннексировала Картлийско-Кахетинское царство.

Русско-грузинские политические связи подготовили почву для культурного сотрудничества двух народов. Даже по дошедшим до нас немногочисленным материалам ясно, что русско-грузинские культурные взаимоотношения начались еще в глубокой древности.

В последующий период, в связи с усилением русско-грузинских военно-политических связей, оживляются и русско-грузинские культурно-литературные взаимоотношения, растет интерес грузин к русской культуре, русской литературе.

В XVII—XVIII веках, когда Грузия терпела поражения в многочисленных войнах с магометанами, грузинские политические деятели находили надежное убежище в России. Нельзя не отметить, что Россия издревле привлекала грузин не только с военно-политической точки зрения. После того, как турки-османы захватили Константинополь (1453 г.) и оторвали Грузию от культурных центров Византии, Москва, ставшая государственно-политическим центром России, превращается в культурный очаг и для грузин.

Грузины, проживающие в России, не только были гарантированы от притязаний турок-османов и персов, но и получили определенные возможности для продолжения прерванной на родине научной и литературной деятельности, для знакомства с сокровищницей русско-европейской культуры.

По словам одного древнего грузинского писателя, Москва была «Новыми Афинами в России». Поэтому понятно, что дальновидные правители страны посылали грузинскую молодежь для получения образования в Россию. И. Гедеванишвили, Г. Бараташвили, И. Хелашвили и другие деятели учились в Москве и Петербурге.

Москва, Петербург, Астрахань, Кизляр, Моздок и другие города были крупными очагами грузинской культуры. Грузины сотрудничали здесь с видными русскими деятелями, принимали участие в государственной жизни, вели разносто-

ронную литературную деятельность: создавали оригинальные произведения, переводили русские книги; с русского же переводили и книги иностранных авторов (греческих, сербских, французских, немецких). С русского языка на грузинский была переведена богатая научная, военная, политическая, художественная и техническая литература (А. В. Багратиони, А. А. Багратиони, Б. Сологашвили, Г. Чхеидзе, В. В. Багратиони, Э. Туркестанишвили, М. Бараташвили, Г. Геловани, С. Чолокашвили, Г. Авалишвили, Т. Багратиони, Г. Пиралишвили, И. Хелашвили, П. Ларадзе и др.).

Особо следует отметить стремление грузинских деятелей познакомить русского читателя со своей национальной литературой. Еще в XVII столетии сотрудник Московского университета С. Эгнаташвили перевел на русский язык с грузинского «Похождение повомодной красавицы принцессы Гулаиданы и храброго принца Барама» (СПб., 1713), «Историю георгианскую» (СПб., 1779) и т. д. В 1804 году был опубликован русский перевод «Нового Шиха» Д. Багратиони, выполненный С. Митропольским, а в 1815 году — «Путешествие в Индию» Р. Данибегашвили, переведенное с грузинского самим автором.

Москва. В деле дальнейшего политического и культурного сближения грузинского и русского народов значительную роль сыграла грузинская колония в Москве (XVII—XIX вв.).

Основы грузинской колонии были заложены в середине XVII столетия, когда столицу России посетил кахетинский царевич Ираклий Давидович (или Николай Давидович, как его называли в России) Багратиони. Некоторые члены его свиты навсегда поселились в Москве, породнившись с русской знатью.

В 80-ых годах XVII века в Москву направился царь Арчил Багратиони в сопровождении семьи и многочисленной свиты. Государственные деятели Грузии искали военной и политической помощи у единовременной России. Однако на данном этапе Россия не смогла удовлетворить просьбу эмигрантов и оградить Грузию от агрессии мусульманского Востока. Царь Арчил со своими близкими также поселился в Москве и примкнул к грузинской колонии.

Русское правительство приняло грузинских эмигрантов, оказало им финансовую помощь, выделило поместья.

Грузинские колонисты были близки к царскому двору, дружили и сотрудничали с выдающимися русскими государственными деятелями, установили тесные взаимоотношения с московской общественностью, активно участвовали в госу-

дарственной жизни страны. Грузинские эмигранты основали новое поселение (Всесвятское), которое впоследствии стало надежным убежищем для политических деятелей, прибывших из Грузии в Москву.

Колония Арчила насчитывала в своих рядах немало известных книжников (А. А. Багратиони, Г. Чхеидзе, П. Некадзе, Д. Кавкасидзе и т. д.). Особенно плодотворной литературной и культурной деятельностью занимался сам Арчил.

В 1725 году к Московской колонии примкнула многочисленная группа грузинских деятелей (Вахтанг VI, В. В. Багратиони, М. Бараташвили, Д. Орбелиани, Г. Геловани, М. Кавкасидзе и др.), которые под руководством Вахтанга VI развернули кипучую, многогранную культурно-просветительную работу. В 1729 году к этой замечательной когорте присоединился Д. Гурамишвили (1705—1792), получивший первое поэтическое крещение в Москве, во дворце Вахтанга VI (на Пресне).

В Москве грузины создали многочисленные оригинальные сочинения и выполнили немало переводов с русского; было закончено составление «Арчилиани» — полного собрания сочинений А. В. Багратиони; М. Бараташвили сложил в стихах «Джимшедиани», он же написал в 1731 году «Чашники» («Проба», «Поучение о сложении стихов»). В Москве были созданы ценные труды В. В. Багратиони и др.

Чрезвычайно интересным культурно-историческим событием явилось основание в Москве грузинской типографии и развитие издательского дела.

Изучение культурно-литературного наследия Московской грузинской колонии свидетельствует о том, что горизонт мышления грузинских эмигрантов был весьма широк, а их интерес к книгам, к достижениям научной и творческой мысли — разносторонний.

В своих произведениях описали Москву А. В. Багратиони, М. Бараташвили, Т. Габашвили, И. Гедеванишвили, Г. Ратишвили, П. Ларадзе и др.

Петербург. Не меньшим уважением пользовался среди грузин и другой престольный город — Петербург. Еще до основания этого города на берегах Невы храбро сражался сын грузинского царя Арчила — Александр Багратиони (1674 — 1711), который, будучи приближенным Петра I, приобщился к русской культуре. В последующий период число грузин, проживавших в Петербурге, значительно увеличилось. Здесь была основана грузинская типография, печатались грузинские книги. Особо широкий размах приобретает деятельность грузин в Петербурге после того, как туда переехали из Гру-

зии царевичи (Иоани, Баграт, Мириан, Давид, Окропир, Илья, Вахтанг, Фарнаоз, Теймураз и Григорий Багратиони) и их приближенные (Г. Ратишвили, Н. Оникашвили, С. Табидзе, И. Базлидзе, В. Чиладзе, Д. Туманишвили, И. Хелашвили, П. Ларадзе, Г. Авалишвили, Г. Пиралишвили, П. Кебадзе и др.).

Проживавшие в Петербурге и на время прибывшие туда грузинские деятели с большим интересом знакомились с «великим городом» (М. Кавкасидзе), описывали его окрестности (В. Орбелиани). Характерно, что грузинский царь Теймураз II «бывал на придворных спектаклях в Петергофе».

Грузины, жившие в столице России, основательно изучили русско-европейскую науку и литературу, творчески осваивая ее достижения. Они перевели на родной язык наследие многих авторов, дополнили и обогатили сокровищницу национальной литературы.

SEATS OF ANCIENT GEORGIAN CULTURE

(Summary)

In the cultural heritage of every developed nation a major place is occupied by literature, for it mirrors the nation's loftiest aesthetic and social ideals.

Georgian literature, one of the oldest in the world, strikingly reflects the finest spiritual qualities of the Georgian people, their experiences, aspirations, noble impulses, and bright dreams of a happy future.

It was not easy for the Georgian people to preserve their ancient cultural heritage. In the course of centuries they had to engage in unequal combat with Persians, Arabs, Byzantines, Seljuk Turks, Khorezmians, Mongols, Ottoman Turks and other invaders and heroically uphold the political and cultural independence of their country. In face of these invasions and despite the weakness of the Georgian state apparatus, the lack of co-operation between the Georgian kingdoms and principalities and the feudal discord and internecine strife, the Georgian people preserved their national character and a rich treasure-house of material and spiritual culture.

Ancient Georgian literature (5th-18th centuries) is likewise of great cultural, historical and artistic value.

This literature gives a lucid picture of the distant past of the Georgian people — their political and economic life, social system, ethnography, statehood, religious belief and so forth. Lofty fidelity and utter devotion to the motherland are vividly enunciated in ancient writings, whose artistic merits are indisputable. One finds inspired images of courageous people driven by a sense of profound and selfless patriotism in them. While showing the struggle of the Georgians for political and cultural independence, these writers inculcated in their compatriots a legitimate sense of national pride.

Ancient Georgian literature has a long history, in the course of which Georgian writers have enriched their native culture. Seats of culture and enlightenment, where Georgian literature was developed, translations were made of the writings

of other peoples and large collections of valuable manuscripts were assembled, emerged in remote times.

Georgian literature traces its history deep into antiquity. There is much too little material for a judgement of Georgian literature of the pagan period, but taking into account the development of Georgian literature as a whole it may be assumed that besides making wide use of local possibilities it enriched itself by contact with foreign countries.

According to Themistius (4th century), the Byzantine philosopher, near the town of Phasis (Poti) in Western Georgia there was the Colchian Academy, which was a centre of philosophy and rhetoric. Its pupils were young men from among the local inhabitants and from the East Roman Empire. Unfortunately, nothing has survived of the works of the Georgian writers of this Academy and we therefore can only have the haziest idea of their writings.

The ancient Georgian literature that has come down to us embraces the period from the 5th to the 18th century (the first original Georgian work — "The Martyrdom of Shushanik" — dates from the 5th century).

Our review of the history of the seats of ancient Georgian culture thus covers the above-mentioned period.

From the outset it must be noted that Georgian literature emerged on national soil among the people in conformity with their cultural requirements. Its rise was facilitated by the rich and varied folk art, the graceful and expressive language and the high standard reached by oratory.

Through the centuries Georgian literature developed both in Georgia herself and abroad. Georgian writers worked fruitfully in the Middle-East (from the 5th century), in the West (from the 10th century) and in Russia (from the 17th century). Inasmuch as the centres of ancient Georgian literature, situated in Georgia and abroad (Middle East, the West, Russia), had close contact with each other, we have data on their territorial distribution and chronology. This helps us to get a clear picture of the role played by various areas in the development of Georgian literature.

Seats of Culture in Ancient Georgia

I

Through the centuries Eastern Georgia was dotted with seats of culture. These flourished in large (Tbilisi, Gori, Gremi, Telavi) and small towns (Mdzovreti, Akhlagori, Dusheti), and even in rural estates (Gremiskhevi, Mukhrani, Tandzia, Beloti).

The places of kings (Tbilisi, Gremi, Telavi), princes (Mukhrani, Beloti) and noblemen (Tsurtavi, Mdzovreti, Tandzia, Akhlagori, Dusheti) were centres of vigorous literary activity. Seats of culture sprang up in Satsitsiano (Mdzovreti), Samukhrabatono (Mukhrani), Saqaplanishvilo (Tandzia), Ksani Province (Akhlagori, Beloti), Aragvi Province (Dusheti, Gremiskhevi) and elsewhere.

Extensive cultural and educational work was conducted at the ancient cathedrals (Svetitskhoveli, Bolnisi, Ruisi, Urnisi, Tsilkani, Samtavisi, Nekresi, Alaverdi, Martqopi-Rustavi, Ninotsminda, Bodbe) and monasteries (Shiomghvime, Largvisi, Ikorta, Kabeni, Kvatakhevi, Pitareti, Zedazeni, Gareja, Iqalto, Alaverdi).

However, this does not imply that culture and enlightenment were concentrated in the above centres. Old manuscripts were rewritten and new works created at Mejvriskevi, Vejini, Khirsa, Akhmeta, Signaghi, Sartichala and other places, some of which, for example, Kvishkheti, were small independent centres of culture.

Judging by available 5th century data, ancient Georgian ecclesiastical literature emerged and developed fairly rapidly in Eastern Georgia. Jacob Tsurtaveli, Shio Mghvimeli, Ioane Sabanidze, Arsen Sapareli, Ioane Bolneli, Leonti Mroveli, David the Builder, Arsen Iqaltoeli, N. Cherkezishvili, G. Vakhvakhishvili, Sul Khan-Saba Orbeliani, N. Orbeliani, B. Baratashvili-Orbelishvili, T. Gabashvili, D. Cherkezishvili, A. I. Bagrationi, Z. Gabashvili, A. Mikadze and other outstanding writers lived and worked there. Here also were translators who worked fruitfully, making translations from the Greek, Armenian, Russian and other languages (Leonti Mroveli, Arsen

Iqaltoeli, Kipriane Samtavneli, P. Qaitmazashvili, D. Cherkezishvili, A. I. Bagrationi and others), and hardworking calligraphers like I. Bedismtserlishvili, A. Meskhishvili and N. Chachikashvili.

The large collections of manuscripts that have survived show that the ecclesiastical literature flourishing in Eastern Georgia embraced a great variety of genres.

The demand for biblical books is evidenced by such priceless manuscripts as the Mtskheta Bible, the Mtskheta Psalter, and the Urbnisi, Alaverdi, Ruisi and Qanchaeti Gospels. True, not all these manuscripts were written in Eastern Georgia, but the very fact of their preservation in East-Georgian monasteries is significant. A quite large number of biblical books copied in Tbilisi, Gareja and other centres have survived. The history of Tbilisi printing begins with the publication of the Gospels and Psalter. There are grounds for believing that East-Georgian scribes were among the translators of the Bible.

Apocryphal literature received a great deal of attention in Eastern Georgia, evidence of this being not only the large number of apocrypha but also the numerous translations that continued to be made until the close of the 18th century (D. Cherkezishvili).

Exegetic literature likewise received attention (A. I. Bagrationi, I. Khelashvili and others).

Georgian writers devoted serious attention to Christian dogmas, translating a great deal of dogmatic literature (Arsen Iqaltoeli, N. Gulaberisdze) and wrote on the subject themselves (Sulkhan-Saba Orbeliani, G. Sologhashvili).

Historical conditions compelled the East-Georgian ecclesiastical writers to engage in literary disputes of a confessional nature not only with representatives of other religions but also with new trends in the Christian Church, trends which differed from dogmatic orthodoxy. This gave rise to the rapid development of polemical literature ("The Martyrdom of Eustathi Mtskheteli", "The Martyrdom of Abibos Nekreseli" and other books). Prominent in this sphere, among others, were Arsen Sapareli ("The Church Rift between Georgia and Arme-

nia"), Arsen Iqaltoeli ("Dogmas"), B. Baratashvili-Orbelishvili ("The Anvil") and A. I. Bagrationi ("A Ready Reply").

Hagiography, i. e. ecclesiastical fiction (not only in translation but also which is particularly interesting in original works) flourished in Eastern Georgia. Works such as "The Martyrdom of Shushanik" by Jacob Tsurtaveli, "The Martyrdom of Eustathi Mtskheteli" by an unknown author, "The Martyrdom of Abibos Nekreseli" by Arsen Sapareli and "The Martyrdom of Abo Tbileli" by Ioane Sabanisidze appeared. A sizable collection of hagiographic works was compiled later.

Homileties likewise flourished in Eastern Georgia, where many sermons were written. Interesting in this respect are the works of Ioane Bolneli, Sulkhan-Saba Orbeliani, N. Cherkezishvili and A. Mikadze.

There was considerable interest in ecclesiastical law. This is seen in the numerous transcripts of nomocanons in Eastern Georgia, in the convocation of a special ecclesiastical council and in the institution of compulsory legal norms (the Acts of the Ruisi-Urbnisi of the year 1104).

The requirements of worship gave impetus to liturgical literature and the translation of the appropriate books. Of particular importance are the "Gulani" compiled for liturgical requirements in Svetitskhoveli, Gareja and other places.

A rich and varied ecclesiastical poetry of both a liturgical (N. Gulaberisdze, G. Vakhvakhishvili, L. Bagrationi, N. Cherkezishvili and others) and an instructive-narrative nature (Arsen Iqaltoeli, D. Cherkezishvili and others) was created in Eastern Georgia.

All this gives us grounds for concluding that the ecclesiastical literature in the East Georgian seats of culture had a solid foundation and achieved substantial successes.

Eastern Georgia also witnessed the rise and intensive development of secular literature as represented by Shota Rustaveli, Mose Khomeli, Sargis Tmogveli, Ioane Shavteli, Chakhrukhadze, Teimuraz I, N. Tsitsishvili, I. Saakadze, A. V. Bagrationi, Sulkhan-Saba Orbeliani, Vakhtang VI, Teimuraz II, B. Gabashvili (Besiki) and other writers. In addition to writing original works, many of them worked fruitfully as trans-

lators, making substantial contributions to Georgian literature.

In the classical period (11th-13th cent.) secular literature, especially epic writing, reached an exceptionally high level of development. The original re-writing of the celebrated chivalric love story "Visramiani" (Sargis Tmogveli), the compilation of a volume of chivalric love stories under the heading "Amirandarejaniani" (Mose Khomeli) and a series of other works that have not been preserved prepared the ground for the appearance of Shota Rustaveli's immortal "The Knight in the Panther's Skin", which is the pride of Georgian poetry. A large measure of success was achieved in those days by lyrical writing as well, which includes such brilliant examples of odic poetry as "Abdulmessia" by Ioane Shavteli and "Tamariani" by Chakhrukhadze.

Creative activity which ceased almost completely in the period of foreign domination began to revive in the 16th century, when literary life showed signs of animation; the subject matter was widened, new literary trends and genres emerged and the sense of national self-consciousness again grew strong.

Various forms of epic writing flourished in the 16th-18th centuries: heroic ("Rostomiani", "Qaramaniani" and "Amirandarejaniani", the latter being re-written in poetry), romantic (addition to "The Knight in the Panther's Skin", "Iosebzikhaniani", "Leilmejnuniani", "Baramguriani"), fabulous ("Pirmaliani", written in verse), didactic ("Wisdom of Lies", "Kilila and Damana", "Timsariani", "Book of Cunning") and historical ("Ketevaniani", "Shakhnaziani", "Didmouraviani"...). This list shows that the Georgian epic of this period was represented both by original works and translations.

Similarly interesting is the lyrical writing of this period as represented by the works of Teimuraz I. A. V. Bagrationi, Vakhtang VI, D. Guramishvili, Teimuraz II, B. Gabashvili and other brilliant poets.

The Georgian theatre and dramaturgy date from the close of the 18th century.

The large number of secular literary works written in East-

ern Georgia give us grounds for believing that was where the foundation of Georgian belles lettres was laid.

Historical literature reached a high level of development in Eastern Georgia, where the historians of the 11th-13th centuries included Leonti Mroveli ("A Narrative of the First Fathers and Kings"), Arsen ("A History of King David"), the anonymous chronicler of Queen Tamar ("A History and Laudation of Monarchs") and Basili ("The Life of Queen Tamar"). They were followed by an anonymous Georgian chronicler of the 14th century, A. Bandaisdze (14th century), B. Egnatashvili, S. Chkheidze, P. Orbeliani and O. Kherkheulidze (18th century) and others.

Substantial headway was made in Eastern Georgia by medicine ("Medical Textbook" of Zaza Panaskerteli-Tsitsishvili), lexicography (Sulkhan-Saba Orbeliani) and other sciences.

This development of literature and growth of cultural centres in Eastern Georgia was undoubtedly due in large measure to the political and socio-economic situation obtaining there at the time. Although in the 5th-10th centuries and later Eastern Georgia was divided into separate kingdoms, the central authority was incomparably more powerful there than in the other kingdoms and principalities. Compared with the other parts of the country Eastern Georgia was stronger politically and economically.

In Eastern Georgia literature was fostered by the cultural environment the steady advance of education and science and the growth of Georgian national and political consciousness. Another factor in this respect was the contact of the Georgians with other peoples and cultures. The translations made from the Greek, Armenian, Syriac, Coptic, Arabic, Persian, Russian and other languages enriched Georgian literature and broadened the outlook of readers. There was close contact with the cultural and scientific centres of other peoples. Georgian scholars who acquainted themselves with foreign culture directly on the spot (in Jerusalem, Constantinople, Moscow, Petersburg) transferred the finest literary images to their own soil.

Lively contact with foreign literary circles contributed to the growth of the East-Georgian centres of culture and to the spread of their fame.*

Tbilisi. For many centuries the Georgian capital played an outstanding role in the life of the Georgian people, directing their historical development. In effect it was the country's political and economic centre and a great seat of Georgian social life.

Georgian ecclesiastical writing and belles lettres sprouted and developed in Tbilisi, and there Georgian culture reached its greatest heights.

The talents of many Georgian writers flourished in the cultural environment of Tbilisi. They had close contacts with scribes, writers and scientists not only in other parts of Georgia but also in other countries and thereby energetically promoted the further bloom of ancient Georgian culture.

It may thus be inferred that Tbilisi was a major centre of ancient Georgian writing. It witnessed the development of Georgian literature, whose seats during the early epoch were mainly the places of kings and princes and churches and monasteries.

Although most of the early works of ancient Georgian literature that have survived to our day were written outside Tbilisi (Tsurtavi, Mtskheta and elsewhere), the very first work known to be written in Tbilisi — "The Martyrdom of Abo Tbileli" (8th century) — gives a clear picture of the literary life in the Georgian capital. The author of this work, Ioane Sabanisidze, one of the giants of Georgian literature of the early feudal period, on the one hand acquaints us with the level of Georgian writing of his day and, on the other, confirms the fact that already then Tbilisi had rich literary traditions. In its turn this allows us to assume that in Tbilisi there was intensive literary life in an even earlier period.

Unfortunately, we have no data on literary life in Tbilisi after the 8th century. The long Arab domination evident-

* Georgia has long been noted for her numerous seats of culture. It is impossible to deal with all of them in a short article and we shall therefore confine ourselves to the principal centres.

ly undermined the literary forces in the city and put a halt to literary and educational activity.

Tbilisi was revived as one of the leading centres of Georgian literature in the 12th century. By that time Georgia flourished as never before, expanding territorially and growing strong politically and economically. This facilitated the rapid development of Georgian culture.

As the capital of a large feudal monarchy, Tbilisi became the hub of the country's political, economic and cultural life.

Much was done to promote Georgian literature by David the Builder (1089-1125), who kept a house for literary workers, subsidised them and arranged poetry contests for them. Special mention must be made of Queen Tamar's (1184-1213) inestimable patronage of literature.

In the reign of Queen Tamar, who was an unstinting patron of sages, writers and poets, Georgian literature reached unparalleled heights. This period witnessed the writing and translation of the most outstanding works of ancient literature. Of the literary monuments of that epoch the most notable is, of course, the poem "The Knight in the Panther's Skin", which represents the summit of the rich Georgian literary heritage. Its author, great Shota Rustaveli, brilliantly portrayed the complex and versatile social and political life of his country, and in superb language lauded freedom, which ennobles man, the lofty strength of love, unbounded devotion to the motherland, humanism, friendship and fraternity among nations. His socio-political views were far in advance of the Middle Ages.

To this day "The Knight in the Panther's Skin" holds the reader spellbound by its plot and captivates him by its artistry and lofty ideals. This is what gives it a place of honour in the treasurestore of world culture.

Major odes like "Abdulmessia" by Ioane Shavteli and "Tamariani" by Chakhrukhadze, as well as works of prose such as "Amirandarejaniani" and "Visramiani" which have come down to us, date from approximately the same period. Hagiography and ecclesiastical literature (Ioane Chimchimeli, N. Gulaberisidze and others) likewise flourished under Queen Tamar.

The following period, which witnessed Mongol rule, greatly undermined Georgia politically and economically.

Georgian culture grew weak and declined, the literary level dropped and scientific and educational activity faded. This state lasted until the 16th century, i. e. until the time when outstanding writers, translators and calligraphers once more gathered in Tbilisi. Chivalric works began to appear in line with the interests and spirit of feudal society: "Shah-Nameh" ("Book of Kings") the immortal work of Firdausi was translated and rendered in verse in Tbilisi; also at Tbilisi Teimuraz I (1589-1663) composed his finest poems, the writing of court odes (P. Khitarashvili) developed and epic writing (I. Saakadze) achieved notable successes.

The revival of literary life, which began in the Georgian capital in the 16th-17th centuries, became more pronounced during the first quarter of the 18th century, when Vakhtang VI (1675-1737), the talented poet and renowned patron of art ruled the country. Literary activities, including printing, were promoted in Tbilisi, where scientists, writers, calligraphers, artists, chroniclers and ode-writers gathered.

The great Georgian writer and lexicographer Sul Khan-Saba Orbeliani (1658-1725), the poets G. Tumanishvili and O. Kobulashvili and others lived and worked mostly in Tbilisi.

V.V. Bagrationi, E. Turkistanishvili, D. Orbeliani, M. Baratashvili and others of the remarkable generation of Georgian scholars and writers, who later embarked on intensive scholarly activities in Georgian colonies in Russia, were brought up and educated in Tbilisi.

Of the many cultural undertakings of this period mention should be made, first and foremost, of Georgia's first printing press, which was opened in Tbilisi in 1709. Through the solicitude and efforts of Vakhtang VI as well as of its workers (M. Ishtvanovich, N. Orbeliani and others), it printed a series of outstanding books (Rustavli's "The Knight in the Panther's Skin" among them) and played a very large role in the history of Georgian culture despite the fact that it did not exist long (1709-1722).

Fruitful cultural activities, cut short by the invasion of

the Ottoman Turks and by the departure of Vakhtang VI for Russia, were resumed in Tbilisi in the second half of the 18th century. The Tbilisi printing press was revived in 1749. A theological seminary, which was headed by leading writers and scientists (A. I. Bagrationi, P. Qaitmazashvili, I. Mikadze) was opened in 1755. The seminary trained many scribes, who played an important role in the history of Georgian culture. The number of elementary schools (Sioni, Metekhi, Anchiskhati and others), which taught reading, writing, ancient history, rhetoric, singing and other subjects, increased in Tbilisi.

Secular literature made successful headway in Tbilisi in the second half of the 18th century, the leading spirits, among others, being the outstanding poet Teimuraz II (1700-1762) and the brilliant poet B. Gabashvili (1750-1791).

The poetry of the Ashugs, one of whose most talented and typical representatives was Sayat-Nova (1722-1801), flourished in Tbilisi alongside secular literature.

Considerable success was achieved by Georgian ecclesiastical literature with A. I. Bagrationi (1720-1788) as its recognised leader.

Thus, in addition to being the centre of the country's political and economic life, Tbilisi was a great seat of Georgian social thought, culture and literary activities.

Gareja. As we have already mentioned, ancient Georgian literature developed successfully not only in towns and villages, but also at monasteries, which in Georgia, as in all other Christian countries, played the role of seats of culture. Writers, scientists, translators, calligraphers and book decorators worked at monasteries.

At first only scholastic writings were produced at the monasteries, but later they became centres of a many-sided ecclesiastical literature. A study of the literary heritage created at the monasteries gives a vivid idea of these centres of ancient Georgian literature.

One of these centres consisted of a group of monasteries in the Gareja wilderness (now Sagarejo district), which for centuries was the home of celebrated Georgian cultural leaders.

The building of monasteries in the Gareja mountains be-

gan in the mid-6th century, when the Georgian ascetic David, who had been educated and steeled in the strict Syrian ascetic spirit, settled here. He founded the David Monastery and soon afterwards, in his live-time, other monasteries (Dordorka, Natlismtsemeli) were built.

Despite the rigorous conditions of life, the number of ascetics increased steadily and this led to the building of new monasteries. Another monastery, Bertubani, where an art school emerged, was built there at the close of the 12th century. Gareja gradually became a large monastic centre. Subsequently, this centre was repeatedly subjected to destruction by foreign invaders (Mongols, Persians, Lezghians), but thanks to the assistance of kings and princes and the energy of the ascetics themselves it continued to exist as a monastic seat until the second half of the 19th century. Today Gareja is protected by the state as a remarkable monument of architecture, which acquaints us with the immortal work of Georgian architects and artists and strikingly shows the high level reached by ancient Georgian material culture.

For many centuries the Gareja complex of monasteries was a centre attracting not only artists, architects and builders but also writers and poets.

Literary interest was shown at Gareja since early times. In particular, we know of 12th century writers such as Onopre Garejeli and D. Bagrationi. However, as a centre of Georgian culture Gareja came to the fore towards the close of the 17th century and particularly in the 18th century, when celebrated Georgian writers Sulkhan-Saba Orbeliani, B. Baratashvili-Orbelishvili, N. Cherkezishvili, G. Vakhvakhishvili, A. I. Bagrationi, R. Eristavi, T. Gabashvili, A. Mikadze and others.

Gareja writers produced original works, made copies of ancient Georgian manuscripts, prepared new transcripts, compiled collections of original hagiographical and ascetic-homiletic works, rendered substantial assistance to other cultural centres and so forth.

At Gareja Sulkhan-Saba Orbeliani wrote his famous "Precepts", which strikingly mirrored his ardent patriotism; B.

Baratashvili-Orbelishvili wrote several hagiographical works giving a moving description of the struggle for Georgia's national independence; G. Vakhvakhishvili dedicated a hagiographic work to the courageous and patriotic Queen Ketevan; A.I. Bagrationi composed a lyric poem in honour of the Gareja martyrs; O. Machutadze, Shio Garejeli and G. Saginashvili contributed towards bringing to light the services of Georgian leaders by creating original hagiographical collections. The Gareja writers helped to strengthen the Georgian people's sense of national consciousness.

Iqalto. In Kakheti, seven or eight kilometres north of Telavi, is the settlement of Iqalto on whose outskirts stand the ruins of a monastery and of one of the noted centres of Georgian culture, the Iqalto Academy.

The monastery was founded by Zenon (6th century), a pupil of the celebrated Ioane Zedazneli. Since earliest times there were numerous monks at the monastery. The evidence of this is the fact that about twenty structures have survived in the monastery courtyard and beyond the monastery wall. As late as the 19th century there were nearly sixty structures.

The monks, naturally, needed churches and numerous cells, with the result that the monastery founded by Zenon was enlarged.

During the repeated foreign invasions the Iqalto Monastery was pillaged and fell into decay. Of the original buildings only one church was left. The others were completely rebuilt in the 19th century and it is therefore difficult to picture what the monastery originally looked like.

A two-storied building, erected on the territory of the monastery in the 12th century, housed an academy. It is now important relic of Georgian architecture.

The Iqalto Academy was once a huge building. The ruins impress the numerous visitors to this day.

The very fact that as early as the 12th century Georgia had two large scientific and educational institutions — the Gelati and Iqalto Academies — is eloquent testimony to the high level attained by Georgian culture in those remote times.

Philosophy, rhetoric, arithmetic, astronomy and other

subjects were taught at the Iqalto Academy as at other educational institutions of the time.

The noted Georgian writer and philosopher Arsen Iqaltoeli, who founded the Iqalto academy, worked fruitfully there. He was educated at Byzantium and was active in the literary field upon his return to his homeland.

II

Southern Georgia, particularly Tao-Klarjeti emerged as a major centre of national culture in the 8th-9th centuries. The political and cultural advance of this region was facilitated by the circumstance that Eastern Georgia was in those years ruled by the Arabs and the seat of Georgian statehood was moved to Tao-Klarjeti.

Until the 16th century there were numerous centres of literature in Southern Georgia — in the towns and fortresses of Atsquri, Akhaltsikhe, Tmogvi and Vardzia, at the Opiza, Khandzta, Shatberdi, Parekhi, Berta, Midznadzori, Tskarostavi, Oshki, Khakhuli, Sapara, Zarzma, Vardzia and other monasteries and at the Anchi, Ishkhani, Bana, Tbeti, Atsquri and Kumorudo cathedrals.

The development of ecclesiastical literature was most pronounced at these centres. The leading representatives of this literature include the renowned writers Grigol Khandzeli, Arsen Sapareli, Stepane Mtbevari, Basil Zarzmeli, Giorgi Merchule, Mikael Modrekili, Ioane Mtbevari and Abuserisdze Tbeli, the talented translators Grigol Oshkeli and David Tbeli and the skilful calligraphers Grigol Opizeli, Gabriel Shatberdeli, Ioane Shatberdeli, Ioane Oshkeli and Stepane Oshkeli. They wrote and translated many valuable works and compiled many substantial collections, for example the Shatberdi collection, the Oshki Bible, the book of psalms by Mikael Modrekili, the Parkhali collection and so forth.

Almost all branches of ecclesiastical literature received the closest attention in Southern Georgia. Evidence of the great interest shown in the Bible is the existence of priceless manuscripts, which include the Shatberdi (897), Opiza (913), Parkhali (973), Tbeti (995) and Tsqarostavi (1195) Bibles. The

Oshki Bible, dating from the year 978, is particularly valuable

Among the manuscripts preserved in Southern Georgia there are many apocryphal, exegetic and dogmatic works.

Substantial attention was given to polemics (Arsen Sapareli, Grigol Oshkeli) and ascetics (Ilarion Ishkhneli).

Hagiography, both in translation (David Tbeli) and original writing, flourished in Southern Georgia, the major works in this field being "The Martyrdom of Gobron" (Stepane Mtbevari), "Life of Serapion Zarzmeli" (Basil Zarzmeli) and "Life of Grigol Khandzeli" (Giorgi Merchule).

Hymnography attained unprecedented heights in Southern Georgia (Grigol Khandzeli, Giorgi Merchule, Ioane Mtbevari, Mikael Modrekili, Ioane Ancheli and others). An outstanding collection of hymns was compiled by Mikael Modrekili.

Historiography (Sumbat Davitisdze, Abuserisdze Tbeli, "The Chronicle of the Meskhan Psalter"), astronomy (Abuserisdze Tbeli) and other sciences made some headway in this period.

Lack of data makes it difficult to say anything of secular literature in Southern Georgia. Only one centre may be named and it is Tmogvi, where elements of secular literature are to be found in the works of Sargis Tmogveli (12th-13th centuries) and Sargis II (13th century), if the works ascribed to them were indeed written in Tmogvi and not in Tbilisi or some other place. Mention should be made of the convent at Vanis Kvabi, where the nuns showed poetic talent.

There was contact between the literary centres in Southern Georgia, the writers frequently helping and collaborating with each other. They maintained contacts with distant centres as well, for example, with the Athos literary school.

Many writers, brought up on South Georgian literary traditions, later worked successfully at Mount Olympus, Athos, Sinai, the Black Mountain, Jerusalem, Constantinople and other cultural centres.

Subsequently, owing to the frequent invasions by the Seljuk Turks, who turned this region into a theatre of bitter fighting, many of the centres lost their importance, the writers moved to other places and the manuscripts were lost or taken away. However, despite their decline during a later period,

the South Georgian monasteries played a very large role in the history of Georgian literature, most of which dates from the 9th-10th centuries and was created precisely at these monasteries, where the Tao-Klarjeti literary school took shape.

At the South Georgian centres literary activity virtually died down by the 13th century. The domination of the Ottoman Turks and the separation of Southern Georgia from the motherland in the 16th century finally extinguished all literary and educational work.

Khandzta. South-western Georgia's most important monastery and chief cultural centre was at Khandzta. This monastery was founded in the last quarter of the 8th century by Grigol Khandzteli (759-861), who was prominent in Georgian cultural activities.

Besides founding this monastery, Grigol Khandzteli pioneered and inspired the monastic colonisation of Tao-Klarjeti. With the backing of Ashot Bagrationi, the ruler of Tao-Klarjeti, and heading a large group of pupils and associates, he laid the beginnings of monastic life of Georgia, founding monasteries at Shatberdi, Tsqarostavi, Midznadzori and other places.

Grigol Khandzteli's name is associated with the literary activity that flourished in Tao-Klarjeti. In the monasteries founded by him he built libraries and many of these monasteries subsequently became major centres of Georgian literature and enlightenment. Grigol Khandzteli is rightly regarded as the founder of the Tao-Klarjeti literary school. He made particularly great contribution to Georgian hymnography.

For a long time the literary traditions evolved by Grigol Khandzteli were continued successfully at Khandzta and throughout Tao-Klarjeti. This literary school produced such outstanding writers as Arsen Sapareli, Makari Leteteli, Giorgi Merchule and Mose Khandzteli. Special mention must be made of the great Georgian writer Giorgi Merchule, who at Khandzta wrote the literary monument "Life of Grigol Khandzteli" (951), which is a landmark in the history of Georgian culture. It mirrors the complex political and ecclesiastical history of Tao-Klarjeti.

Some of the above-mentioned writers later worked in other places, considerably enriching Georgian national culture. One of them, Arsen Sapareli (9th century), for instance, went to Mtskheta where he wrote a major historical-literary work entitled "The Church Rift between Georgia and Armenia"; Makari Leteteli helped to produce the earliest Georgian dated manuscript — to rewrite the Four Gospels (864) at St. Saba's Monastery.

At Khandzta literary activity continued in the 12th—13th centuries as well.

Shatberdi. Among the literary centres of Klarjeti special attention is drawn by the Shatberdi Monastery. Its territory was granted to the Khandzta cloister by Ashot Bagrationi and then (in approximately the year 826) a monastery was built there on the initiative of Grigol Khandzteli.

For many years the activities of this monastery were directed by Grigol Khandzteli. Literary traditions were formed there under his direct influence.

The names of some of the Shatberdi writers of the 9th-11th centuries as well as a number of valuable manuscripts produced at the monastery have come down to us.

Among these names, mention must first be made of Sopron Shatberdeli (9th-10th centuries). On his initiative the 897 Gospels, the earliest dated Georgian Gospels, were produced. Suffice it to say that the text and its translation have lately been put out in several scientific (phototype and printed) editions (E. Taqaishvili, A. Shanidze, R. Blake, M. Briere and J. Molitor).

The 936 Gospels produced by Gabriel Shatberdeli are of considerable interest.

One of the leading writers at Shatberdi was Ioane Shatberdeli (10th century). The Parkhali Gospels (973) transcribed by him occupies an important place among the pre-Athos Gospels.

In 973-976 Ioane Shatberdeli compiled a voluminous book which is known as the Shatberdi collection. It includes many original and translated works of great importance. One of these works, "The Conversion of Georgia", is a monument of pa-

ramount importance to a study of the religious and political life of Georgia from early times to the 9th century inclusive.

This collection provides striking evidence of the high cultural level achieved in those years, of the vast scientific knowledge of the Shatberdi writers and of the breadth of their thinking.

Giorgi the Athonite, David Jibisdze, Grigol Vachedzoreli, Stepane Shatberdeli and other outstanding Georgian writers worked fruitfully in Shatberdi in the 11th century. They wrote original works, copied manuscripts and generally enriched Georgian literature. In 12th-13th centuries manuscripts Shatberdi is mentioned as being a "large monastery". In that period it evidently still retained its former grandeur.

Oshki, Among the cultural centres of Tao a special role was played by the Oshki Monastery. It had an impressive church (10th century), which, according to an eye-witness, "rose before the eyes as a grey giant which had witnessed many adversities and had suffered much". It was a large, handsome and beautifully decorated building. In size its only rivals were the cathedral of King Bagrat (Kutaisi) and the Svetitskhoveli and Alaverdi cathedrals.

In its day Oshki was a major centre of Georgian literature and enlightenment. To this day in the precincts of the monastery stand the ruins of a building which must have been a seminary where the Oshki writers worked, writing and translating. Grigol Oshkeli who translated numerous works lived in the monastery in the 10th century.

The Oshki or Athos Bible is one of the most important books transcribed at the Oshki Monastery (the name of this Bible derives from the place where it was last known to have been kept). Ordered by Athos literary circles in 978, this is the earliest of the preserved dated Georgian Bibles and a very important source for studying the translations, redactions and filiation of books of the Old Testament.

In 978-988 Mikael Modrekili, who took part in transcribing the Athos Bible, produced a voluminous collection of hymns composed by himself and by Ioane Mtbevari, Ioane Minchkhi, Ezra and many other Georgian hymnographers. Had this

been the only surviving collection of ancient Georgian ecclesiastical poetry, it would have sufficed to give us a clear idea of the diversity, depth and remarkable artistic merits of ancient Georgian hymnography.

We find mention of literary activity at the Oshki Monastery until the 11th century.

III

The literary legacy that has come down to us gives us ground for considering that in Western Georgia there was literary and educational activity as early as the 9th or 10th century. This assumption is supported, on the one hand, with a hagiographical work by an unknown author entitled "The Martyrdom of Costanti the Georgian" (9th century) and, on the other, by evidence of cultural activity at the court of Bagrat III (975-1014). True, the 9th-10th century is a fairly late period (compared with the period when cultural and educational activity flourished in the eastern and southern regions of Georgia), but this is accounted for by the fact that for various reasons Western Georgia lagged behind in this field.

Literary life emerged and began to flourish in Kutaisi when it became the political, administrative and economic centre of Western Georgia. A wave of cultural activity spread throughout almost the whole of Western Georgia—in towns and rural estates (Kutaisi, Zugdidi, Ozurgeti, Tsesi), monasteries (Gelati, Jruchi, Martvili, Tsalenjikha, Khobi), and cathedrals (Gelati, Tsaishi, Bedia, Shemokmedi, Tsageri). Large libraries were founded at Vani, Mghvime, Udabno, Labechini, Nikortsminda, Sairme, Namarnevi and elsewhere.

There was extensive activity particularly at the Gelati Academy. At this major cultural and educational institution, a great centre of Georgian theological thought, creative activities were directed by some of the finest representatives of Georgian national culture.

Local writers (Stepane Sananoisdze, M. Tavakalashvili, I. Dumbadze, P. Chkhataraisdze, Anton Tsagereli-Chqonideli, G. Bagrationi and others) as well as writers from Eastern Georgia (Teimuraz I, P. Khitarashvili, A. V. Bagrationi, N.

Cherkezishvili, Z. Gabashvili, B. Gabashvili, E. Eristavi, A. Amilakhvari, I. Kartvelishvili, S. Lionidze and others) worked at the West Georgian centres of culture and enlightenment. This migration of writers from Eastern to Western Georgia unquestionably had a beneficial impact on the work of local writers. In addition, Georgian scholars who had returned from abroad (Arsen Iqaltoeli, Ioane Petritsi) took active part in West Georgian cultural life.

West Georgian writers showed an interest in all branches of ecclesiastical literature, writing and translating important hagiographical (Stepane Sananoisdze, translator of the works of Ioannes Xiphilinus, Arsen Bulmaisimisdze), ascetic (Petre Gelateli), liturgic (Z. Gabashvili), homiletic (Anton Tsagereli-Chqondideli), hymnographic (Stepane Sananoisdze, Arsen Bulmaisimisdze) and philosophical (Arsen Iqaltoeli, Ioane Petritsi) works. Canonical literature ("Order of the Royal Court", "Code of Laws of the Catholicos") and historiography ("History of Abkhazia", "Gelati Chronicle", "History of Georgia" by N. Dadiani) flourished. An interesting political treatise entitled "Sage of the East" and other books were written here.

Secular literature developed successfully in Western Georgia, which produced remarkable works of poetry ("Dispute of Spring and Autumn", "Vardbulbuliani", "Shamiparvaniani", "Majama" by Teimuraz I, "Aspindza", "To Queen Anna" by B. Gabashvili), and heroic ("Zaakiani", "Saamiani", "Alexandriani"), romantic ("Khubmardiani") and fabulous ("Rusudaniani") epics. Court poetry (M. Tavakalashvili, P. Chkhataraisdze, N. Cherkezishvili) made marked headway.

Many valuable manuscripts were produced in Western Georgia. These include the Gelati Bible, the Gulani of Gelati, Katskhi, Tsaishi, Shemokmedi and Gurianta, the Gospels of Mokvi and Gelati, the "Conversion of Georgia" and "The Knight in the Panther's Skin". Special mention should be made of the rich collections at the Gelati, Martvili and other monasteries.

Towards the beginning of the 19th century hand-written books no longer satisfied cultural circles in Western Georgia and printing presses were opened in Kutaisi, Tsesi and Sachkhere.

Kutaisi. For its size and importance Kutaisi is rated second in Georgia. At the same time, it is one of the oldest cities in the world, its history going deep into antiquity. However, it became a capital city much later. Its long history may be divided into several stages: at first it was an important city of Lazica, then it became the capital of the Abkhazian Kingdom, and later, in the course of nearly 150 years (978-1122) it was the capital of united Georgia. In a still later period it became the capital of the Imeretian Kingdom. For many centuries it was the political, administrative and economic centre of Western Georgia. It must be assumed that it became a centre of literary activity long before the period known to us. But unfortunately we do not have the necessary data. Yet it may be conjectured that in Kutaisi there was a centre of ancient Georgian literature in an early period, in any case during the reign of Bagrat III (975-1014). The grounds for this assumption are provided by the "History of Abkhazia" compiled by Bagrat in 1007-1014. Some hagiographical-apocryphal works were translated on his initiative and the number of scholars at his court grew steadily. But these data are undoubtedly insufficient for a definitive conclusion. We shall therefore have to deal with a later period, when Kutaisi was the capital of Imereti.

In Kutaisi literary activity was engaged in by local writers, who were frequently joined by writers from Eastern Georgia. Teimuraz I, whose poetical talents, subtle lyrical verse and inspired poems influenced local literary circles, lived in Kutaisi for many years. Kutaisi was also the home of the eminent writer A. V. Bagrationi (1647-1713), who was the leader of a new literary trend. Other outstanding names among the writers of Kutaisi include P. Khitarashvili, N. Cherkezishvili, Z. Gabashvili and G. Bagrationi.

B. Gabashvili wrote a number of works during his residence in Kutaisi. One of these was the "Rukhi Battle", in which he revived the traditions of court poetry and with rhetoric eloquence lauded the bravery and courage of Solomon I (1752-1784), King of Imereti, and his comrades-in-arms. In Kutaisi B. Gabashvili wrote his celebrated ode "Aspindza", in which he glorified the heroism of Georgian patriots. In the Imeretian

capital creative work was pursued by the poet E. Eristavi (1738-1813), a noted thinker A. Amilakhvari (1750-1802), who wrote a political treatise "Sage of the East", an outstanding author of memoirs I. Kartvelishvili (1772-1816), a distinguished statesman S. Lionidze (1754-1818), and many others. Ecclesiastical literature (T. Gabashvili, A. I. Bagrationi) likewise developed successfully in Kutaisi.

The crowning achievement of the rich cultural and literary traditions of the Imeretian capital was the setting up of a Georgian printing-press at the beginning of the 19th century. Books printed at the Kutaisi printing-press were circulated throughout Georgia. R. Zubashvili, G. Paichadze and other workers of the printing-press did not stint their knowledge and energy to improve the printing of books.

Gelati. In a mountainous and wooded locality, on the left bank of the Tsqaltsitela River, about 10 or 11 kilometres away from Kutaisi, stands the Gelati monastery, which was one of the most important centres of Georgian culture.

The lovely landscape, the captivating harmony of the various buildings, the beautiful paintings and mosaics and, lastly, a glorious history give this inimitable monument its aureole of fame.

The building of the Gelati Monastery, started in 1106 by King David the Builder, was continued and completed by his son Demetre I (1125-1156). The monastery rapidly grew rich from the generous and numerous donations from Georgian kings and princes (David the Builder, Giorgi III and Tamar, to mention a few). It soon became a large economic-feudal organisation which was subordinated directly to the Catholicos.

Beginning with the 15th century Gelati was a private possession of the Imeretian kings. By that time Georgia was dismembered. The material, economic and cultural life of the Gelati monastery waned parallel with the country's general political, economic, cultural and literary decline. When Gelati became the property of the Imeretian kings it had lost its one-time grandeur. This grandeur was never resurrected because the assistance which the kings gave to the monastery was ineffective.

This period witnessed the expansion of the Ottoman empire, which deprived Georgia of all possibility of forming an alliance with Byzantium and wrested her away from European cultural centres. Not content with this, the Ottoman Turks began the conquest of Georgia in the 16th century. Western Georgia suffered most, and the Gelati Monastery did not escape being raided either.

Extensive restoration work to eradicate the consequences of these raids was conducted by the Imeretian King Bagrat III (1510-1565). He renewed churches, gave the monastery estates and founded a cathedral (1519).

In the second half of the 16th century Gelati became the residence of the Patriarch of Western Georgia.

Subsequently, the Gelati Monastery lost its importance as a feudal unit and remained only a church institution.

In the reign of David the Builder Gelati became famous as a major scholarly centre.

David the Builder founded the monastery. He had decided to create not only a church institution but also an important centre of cultural, educational and scientific activity. He invited Georgian scholars from all parts of the country and from foreign lands giving them every possibility to work fruitfully.

At Gelati literary activity was started during the life-time of David the Builder. The new monastery soon won fame as a centre of philosophy. Creative work was launched at the Gelati Academy, which was built at the monastery. The writers and philosophers who worked there raised Georgian culture to new heights.

The Gelati Academy, situated in the monastery, is built in a secular style. Along the walls are stone benches, and in the centre of the hall is a stone table which once served as a pulpit. The niches in the walls where books and writing materials were once kept have survived.

The subjects taught at the Academy were philosophy, geometry, arithmetic, rhetoric, grammar, astronomy, etc. This work was directed by the modzghvartmodzghvari (preceptor of preceptors).

Some of the many Georgian youths who studied at the Gelati Academy became prominent in Georgian cultural life.

One of the first leaders of the Gelati Academy was Arsen Iqateli, who returned to Georgia in 1114 and engaged in extensive scientific and scholarly work at the new educational institution. Another outstanding Georgian philosopher, Ioane Petritsi, worked at the Academy in the same period. After working for many years at the Petritsoni Monastery in Bulgaria, he returned to his homeland and with help from David the Builder engaged in diverse activities, making a large contribution to the translation of theological works. His activity at Gelati was very fruitful. The very fact that the Gelati writers of that and a later period were followers of the Petritsi literary school, adhering to its language and style, convincingly shows that at Gelati Ioane Petritsi won universal recognition and attracted many like-minded people and pupils. Gelati became a centre of Georgian theological thought and an institution offering training in that field of knowledge.

At Gelati attention was devoted to the promotion of literature. A high level was attained by original writing and translation. In this connection it would be sufficient to mention a voluminous hagiographical collection containing a continuation of the work of the famous Byzantine writer Simeon Logothetes (10th century). According to Georgian sources, the work of Simeon Logothetes was continued by Ioannes Xiphilinus (11th century). The work of Ioannes Xiphilinus which has not survived in the Greek language, has come down to us almost intact in its Georgian translation. The works translated at Gelati (12th century) and preserved in Georgian manuscripts have made it possible to fill in a major gap in the history of medieval Byzantine literature (K. Kekelidze). Here mention must be made of the translator Petre Gelateli (13th century) and the celebrated hymnographer Arsen Bulmaisimisdze (13th century), both of whom flourished at Gelati.

One of the works written at Gelati is of legal nature, "Order of the Royal Court", which contains interesting data on the civil and ecclesiastical power in Georgia. This work is an important source for the study of Georgia's political system, day-

to-day life etc. Another interesting work, this time of historical nature, is the "Gelati Chronicle" (16th century).

Literary activity subsequently declined at the Gelati Academy and the Academy itself lost its initial importance. However, it continued to be an educational and literary centre, and its writers — E. Chkhetidze, E. Saqvarelidze, Z. Kvariani, G. Lordkipanidze, Z. Gabashvili and others — worked tirelessly to uphold and enrich Georgian culture.

Seats of Ancient Georgian Culture Abroad

I

Georgia's contacts with the Middle East date from remote times. The Egyptian, Palestinian and Syrian hermitages were a favourite and reliable refuge of Georgian ascetics. They began to settle in these countries as early as the 4th-5th centuries, engaging in literary and educational work. The outstanding Georgian thinker Evagrius Pounticus flourished in Egypt in the 4th century. In 5th century a Georgian basilica was built in the Egyptian desert.

Georgians were even more active in Palestine (Jerusalem and the monasteries in the vicinity), Sinai and Syria.

The attraction of the Middle East for Georgians was due to the Eastern (Jerusalem) origin of the Georgian Church, interest in Biblical sites, their ascetic aspirations and, mainly, their attentive attitude towards Christian literature and its centres.

For many centuries the Middle East was a mighty centre of Christian literature and the home of outstanding writers.

Many brilliant works of Christian literature were written at Syrian and Palestinian monasteries. Jerusalem, St. Saba's Monastery, Palavra, Sinai, Antioch and the Black Mountain were noted centres of this literature. No wonder, therefore, that Georgians who were interested in Christian literature flocked to these centres. At first they lived at foreign monasteries, but later founded their own colonies, built their own monasteries and started an intense literary and educational activity.

The building of Georgian monasteries in Palestine commenced long ago, at any rate not later than in the 5th century. The fruitful work of the great writer and philosopher Peter the Iberian (411-491) was particularly important. In the first half of

the 5th century he founded Georgian monasteries in Jerusalem and in the Judaeian desert near Bethlehem. The ruins of the latter monastery were discovered during archaeological excavations (P. Virgilio Corbo). This magnificent architectural monument and the ancient Georgian writings found in it made it possible to form a clear idea of the economic might of the Georgian kingdom and shed light on the prominent role that Peter the Iberian played in the building of monasteries in Palestine. Edifices with ancient Georgian inscriptions strikingly testify to the national integrity of Peter the Iberian's creative cultural activities.

Many Georgians were active in the monasteries of Palestine and Syria in the following epoch. They founded Georgian colonies and important literary centres, which seethed with creative activity for centuries on end. For that reason in a later epoch the Middle East attracted Georgians not only because of its Christian literature, but also because of the national cultural heritage created by many generations of their predecessors.

The monasteries of St. Sabas, Mount Sinai, Jvari and the Black Mountain are particularly noteworthy among the seats of Georgian culture in the Middle East.

St. Saba's Monastery. Several monasteries which attracted men of different Christian nations (mostly Greeks and Syrians), sprang up near Jerusalem in the 4th-5th centuries. These monasteries attracted Georgians as well, who subsequently turned some of them into Georgian centres of literature and enlightenment. A leading role in the history of Georgian culture was played by the Monastery of Sabatsminda.

This monastery, built in 480, is situated 13 or 15 kilometres south-east of Jerusalem. From the very outset it attracted ascetics from different countries, Georgians among them. By the year 532 there were so many Georgians in the monastery that they built their own church, where the service was conducted in their own language.

There was intense literary activity at St. Saba's since the earliest times. Many writers living there created masterpieces of Christian literature. They were written mostly in Greek, but gradually works began to appear in the Syriac and Armenian

languages; Christian literature in Arabic also appeared. Naturally this influenced the Georgian writers of that distant epoch

Arab rule almost completely checked fruitful cultural activity in Eastern Georgia and many ascetics were therefore compelled to leave for Palestine, where they settled in St. Saba's Monastery. In the 8th-10th centuries they founded a large centre of Georgian literature there. Their creative work was stimulated by their desire and need to write in their native language and also by the literary environment in which they lived.

The Georgians working at St. Saba's reformed the Georgian literary language (8th-9th centuries), produced the St. Saba's edition of biblical books (9th century), etc.

Georgian hymnography developed there in the 8th-9th centuries (Basil of St. Saba's Monastery). The noted Georgian writer Ioane-Zosime (10th century), author of a number of original and semi-original volumes of hymns flourished here.

Translation (Martiri Sabatsmindeli, Seiti) flourished at St. Saba's, where hagiographical, mystico-ascetic and hymnographic works (the national touch is felt in the work of the translators as well) were translated and compiled and valuable manuscripts produced. There were many calligraphers at the monastery (among them Makari Leteteli, Giorgi Tbileli and Ioane-Zosime) and the so-called Sabatsminda style became established.

Of the manuscripts produced at St. Saba's the most important is the 864 A. D. corpus, the earliest dated Georgian manuscript. It contains 50 works by 18 authors (Ephraem the Syrian, John Chrysostom and others). It must be assumed that these works were translated at the Georgian monasteries in Palestine, chiefly at St. Saba's (7th-8th centuries). A papyrus volume (9th century), also produced there, testifies to the high level attained by Georgian hymnography.

St. Saba's Monastery had close contacts with Georgia. The Typicon — the rules and rubrics for divine service (9th century) — that circulated throughout Georgia in a new edition (12th century), was brought from St. Saba's. The literature written at St. Saba's was very popular in Palestine and in Georgia, where it influenced the subsequent development of Georgian writing.

Georgians were active at St. Saba's Monastery in the 11th century as well, but due to the Arab rule and the frequent raids on the monastery it becoming more difficult for them to live there, and after a while conditions became absolutely unendurable. Georgian writers were forced to move to other monasteries and they took their manuscripts with them.

Sinai. Mount Sinai, situated in the west of the Arabian peninsula, was the most distant point where Georgians were to be found in the Middle East. The Monastery of St. Catharine, which attracted Christian ascetics, was built there at an elevation of 1,528 metres. For many centuries it provided shelter for Christians of many nations who were not daunted by the stern climate or the raids of the Bedouins. Since ancient times it was the home of Greeks, Syrians, Christian Arabs and others, and soon Georgians also appeared there.

A small group of Georgian ascetics settled on Mount Sinai as early as the 6th century. However, a Georgian colony emerged only in the 9th century, and the number of Georgians living in Sinai increased in the 10th century, when Arab rule and the constant raids made monks leave the Palestinian monasteries (St. Saba's, Palavra, etc.) for the relative security of distant shelters. They settled in the Georgian colony on Mount Sinai and continued their cultural activities. Georgians went to Sinai in a later period as well, even built new churches there, but the 10th century was the most prosperous period of Mount Sinai as a centre of Georgian culture. This period witnessed intense literary activity mainly as a continuation of the St. Saba's traditions. The most prominent and talented Georgian writer at Sinai was Ioane-Zosime. At Sinai the Georgians wrote and translated numerous and varied works of ecclesiastical nature. The writers, calligraphers and book illuminators (Ioane-Zosime, Ioane Kumurdoeli, Mikael Katamoneli, Ezra Kobuleanisdze and others) created a rich library with an outstanding variety of books. The high literary level attained by the Georgian ascetics on Mount Sinai is shown by the fact that in the 10th century they had not only a large library, but also a reading-room with a carefully compiled catalogue. This library undoubtedly contained not only manuscripts produced locally but also books from Geor-

gian monasteries in Palestine (Palavra, Gethsemane, Golgotha, Kappata and, in particular, St. Saba's). Some specimens of this collection are in Sinai to this day, while others have been given places of honour in the libraries and museums of Tbilisi, Prague, Graz and other cities.

Monastery of the Cross (Jvari). The situation in Palestine somewhat changed in the mid-11th century and this gave rise to conditions for monastic life. At this time there was a large number of Georgian ascetics in Jerusalem and in the churches and monasteries round it. However, they did not have their own centre capable of organising and directing the creative activities of the Georgians in the various Palestinian monasteries.

The absence of such a centre was felt all the more acutely because by that time the need arose of giving recognition to the services rendered by their predecessors, protecting the rights of Georgians to the holy places and preserving monuments of Georgian antiquity. At the same time, the political success of Georgia increased the interest of the Georgian kings in Palestine and in the life of compatriots residing there. All this created the necessary pre-requisites for founding a new and larger monastery. This institution, the Monastery of the Cross, was built near Jerusalem in 1030-1050. Once far from the city, it is now in the centre of Jerusalem's new residential districts. The monastery site was considered holy. According to legend, the cross on which Christ was crucified was made of the wood of a tree growing there. The site was chosen by Giorgi-Prochorus. The tree legend was in many ways responsible for the fame won by the Monastery of the Cross, which was considered one of the most important monasteries in Palestine. It attracted numerous pilgrims, and the notes made by them contain interesting facts about the life and activities of the Georgians living in Palestine.

There were many Georgian ascetics at the Monastery of the Cross. Despite the Moslem domination and the persecutor of Christians, despite the dwindling economic assistance due to Georgia's political decline (since the 13th century) and despite the seizure of Georgian possessions by the Greek Church, the

Georgian colony continued to grow right until the 19th century. Throughout the centuries the Monastery of the Cross was the mainstay of Palestinian Georgians, a reliable refuge for pilgrims, the administrative and organizational centre of Georgian monasteries in Jerusalem and its environs and an important centre of ancient Georgian literature. Literary activity at the monastery was initiated by Giorgi-Prochorus, and many well-known writers were drawn into this activity.

Creative work continued at the monastery in subsequent epochs. The original works written there include the "Life of Prochorus" (11th century), "The Martyrdom of Luke" (14th century), and "The Martyrdom of Nikoloz Dvali" (14th century). The literary activities covered the compilation of collections, the copying of manuscripts and the creation of large libraries, most of the contents of which are now in the library of the Greek Patriarch at Jerusalem (some of the manuscripts are on Mount Sinai, as well as in Tbilisi, Vienna, Paris, London, Washington and other cities).

In spite of this, the literary activity of the Georgians in Palestine was on a much smaller scale than formerly (in the 8th-10th centuries). True, beginning with the 11th century the Jerusalem Georgians, who maintained close contacts with their homeland, grew stronger economically and gained juridical rights. By this time there was a sizable increase in the number of Georgian monasteries, and educational work livened up in the Monastery of the Cross, Golgotha, Gethsemane, Kappata and other centres. However, the Georgian colony in Palestine was unable to regain its former greatness and gradually lost its importance. This was due to the fact that the Moslem environment isolated Jerusalem from the Byzantine centres of literature. Another cause was that Georgian-Byzantine relations became more active and this led to the emergence of Georgian monasteries in Byzantium and in areas influenced by her, and to the corresponding shift of Georgian creative centres. One of these centres sprang up on the Black Mountain.

The Black Mountain. The Black Mountain is situated in historical Syria near Antioch (today this is Turkish territory). It acquired particularly great importance in the 6th century,

when the widely known ascetic Simeon Stylites lived there. The monasteries on the Black Mountain attracted Greeks, Syrians, Armenians and others. Georgian ascetics were likewise attracted by the Black Mountain. True, because of the absence of data there is nothing that can be said about literary and educational activity in that period, but in so far as Syrian literature reached great heights in those days it must be assumed that it was thoroughly studied by Georgians. The echoes of Syrian-Georgian literary relations, which we encounter in some old manuscripts, might have been the result of Georgian-Syrian co-operation on the Black Mountain.

After Syria was conquered by the Arabs, the contacts of the Georgians with Antioch weakened but did not cease. The number of Georgians living on the Black Mountain increased particularly in the 11th century. This period witnessed the bloom of their cultural and literary activity due to Syria's liberation from the Moslem conquerors and the establishment of Byzantine rule there (969-1084), and also to the fact that Antioch became the centre of Christian literature.

Georgian monastic colonization on the Black Mountain was particularly intense in 1030, when many Georgians from Southern Georgia settled there (from Shatberdi, Oshki and Tbeti, to name a few).

Many Georgians lived at the Black Mountain monasteries in later centuries (Simeon, Calipos, Castana and other monasteries). Some of these monasteries even belonged to Georgians. In these monasteries the Georgians continued and developed the traditions of the Tao-Klarjeti literary school, established close contacts with Georgian monasteries in Byzantium, particularly with the Athos Monastery, then one of the most important centres of Georgian literature, studied the Christian literature of the Greek, Syrian and Arab world, engaged in fruitful and many-sided literary activity, energetically opposed Greek domination and selflessly upheld the ecclesiastical and cultural independence of their homeland.

Vigorous literary activity was started in the Georgian colony in the mid-11th century, when Giorgi of the Black Mountain, who was noted for his vast literary interest, lived and

worked there. The talent of Giorgi the Athonite (1009-1065) an outstanding Georgian writer who produced some of his remarkable works on the Black Mountain flourished under Giorgi of the Black Mountain. Giorgi Mtsire, the celebrated hagiographer, also worked there. True, Giorgi the Athonite and Giorgi Mtsire later lived and worked mainly on Mount Athos and they have become known in history as Athonites, but it was on the Black Mountain they acquired their excellent literary training.

The Georgian monastery on the Black Mountain witnessed an intensification of literary activity in the second half of the 11th century, when the local literary school was headed by the profoundly erudite writer, scholar, philologist and philosopher Eprem Mtsire, whose work made a whole epoch in the history of Georgian culture. A numerous group of Georgian writers (Saba Tukhareli, Ioane Parakneli, Anton Tbeli, Ioane Mtavaraisdze, Arsen Iqaltoeli and others) was active on the Black Mountain, collaborating with Eprem and under his leadership. The monastery formed an influential theological school, promoted Georgian literary thought, and produced and translated many first-class works of ecclesiastical literature in various fields (bibliology, exegetics, dogmatics, polemics, hagiography, homiletics and so forth). The Georgian ascetics on the Black Mountain successfully worked on problems linked with the dissemination of Christianity among Georgians, evolved a theory of translation, and prepared numerous manuscripts, some of which to this day adorn libraries in Tbilisi, Kutaisi, Mount Sinai, Athos and Jerusalem.

II

Whereas in the early period (4th-5th centuries) Georgians were attracted to the Middle East, where they engaged in ecclesiastical and literary activity, beginning with the 9th century they turned their gaze to the West, gradually starting the monastic colonization of Byzantium. As time passed the influx of Georgians into Byzantium reached a large scale as the direct result of increased political and cultural relations between Georgia and Byzantium, which in those times was the recognised centre of Christianity. Constantinople outpaced Jerusalem which

was in the hands of Moslems, while Byzantine literature acquired worldwide significance. All this still further increased the attraction of Byzantium for Georgians.

Immense interest in the West was shown very early — by Grigol Khandzteli (759-861). In about the year 826 he visited and toured Constantinople. Soon another outstanding ascetic — Ilarion the Georgian (822-875) — went to the West, where in about 864 he founded a Georgian monastery on Mount Olympus in Asia Minor. His name is associated with the building of another monastery — that of Romana (876). These two Georgian monasteries soon became literary centres. In the 9th-11th centuries they produced many valuable manuscripts, some of which subsequently found their way to Georgia.

In the 11th century Georgians worked fruitfully in the monasteries at Constantinople. Special mention must be made of centres like Chora and, particularly, Triandaphlius, where Theophilus (Teopile) the Georgian, a noted translator, worked.

Extensive literary work was conducted in the Georgian Monastery of Jalia in Cyprus. Among the Georgian monasteries in the West the most important were the Athos (10th century) and Petritsoni (11th century) monasteries.

Educational institutions in Byzantium attracted Georgians. Giorgi the Athonite took with him 80 young men so that they could acquire education in the West. Somewhat later David the Builder set another 40 young men to study at Byzantine schools. Special mention must be made of the educational and scientific institution founded in Constantinople by Constantinus Monomachus in 1044—1047. This was the Mangana Academy, which played an important part in the history of Byzantine culture as a great centre of the Renaissance. Michael Psellos, Ioannes Nomophylax and other celebrated scholars taught at this Academy, and among the pupils were Arsen Iqaltoeli, Ioane Petritsi and other future outstanding Georgian scholars. At the academy they received a versatile education, studying theology and philosophy and subsequently introducing the traditions of this famous academy into Georgian monasteries (the Black Mountain, Petritsoni, Gelati and Iqalto).

Some of them engaged in translation activity at the Mangana Academy (Arsen Iqaltoeli).

The rise in the number of Georgians settling in Byzantium and founding Georgian monasteries there was of immense importance to Georgian culture. The Georgians in the Constantinople, Athos, Petritsoni and other monasteries had close contacts with outstanding representatives of Byzantine culture. They closely followed the development of Byzantine writing and enriched Georgian literature with original works and translations from the Greek, raising Georgian culture to the level of Christian spiritual culture.

The Georgian colonies in the West splendidly coped with the difficult task of creating a rich literary heritage, which played a tremendous role in the future advance of Georgian national culture. At the same time, the Georgian writers living and working in the West contributed to the development of Byzantine culture.

Athos. Of the ancient Georgian centres of literature abroad, the Athos Monastery was of the greatest importance in furthering the growth of Georgian national culture. It is situated on Mount Athos, on the Chalcedon Peninsula in Greece. There was a fairly considerable monastic building on this mountain. Representatives of many peoples built their own monasteries there. After Georgian-Byzantine political and cultural relations were established and the number of Georgians settling in Byzantium began to grow, it could naturally be expected that some of them would settle on Mount Athos. Indeed, in 980-983 the Georgians who settled in Greek sanctuaries built the famous Iviron (Georgian) Monastery on Mount Athos. Credit for this goes particularly to the Georgian scholar Ioane, who began the building of the monastery, and to the famous military leader Tornike, who rendered the Byzantine Emperor Basil immense assistance by crushing the forces of the rebel leader Bardas Scleros. After winning a glorious victory (979) and receiving rich booty, Tornike donated this booty to the Georgians, thus enabling them to begin building the monastery.

The Iviron Monastery, directed first by Ioane and then, af-

ter his death, by his son Euthymius (from 1005 to 1019), soon became the largest Georgian monastery in the West. Besides being the monastic centre uniting Georgians living in the West, it was a great seat of Georgian culture.

It was the protagonist of Georgian national ideals in Byzantium and became the channel through which progressive culture reached Georgia. The bloom of Georgian literature in the 10th-11th centuries was in certain measure fostered by the Athos Monastery, which brought together the finest Georgian scholars whose purpose was to acquaint their countrymen with the vast heritage of Western literature. Most of the literary wealth that made such an invaluable contribution to Georgian literature was translated at Athos. The famous literary, grammar and calligraphical school, that left an indelible imprint on the history of Georgian culture, emerged there. In short, no monastery rivalled the Athos Monastery, without which the history of Georgian culture might well have been different (K. Kekelidze).

Although literary interests were to be observed at Athos in earlier times (in particular, manuscripts written on the initiative of the monastery's first leaders — Ioane and Tornike), Euthymius the Athonite (955-1028), who founded the Athos literary school, must be regarded as the spirit behind the creative activity that was started at the monastery. He wrote in Greek and Georgian, thereby engaging in double translation. In this connection it would suffice to mention the noted moral-hagiographical and ascetic-dogmatic work entitled "The Wisdom of Balahvar", which was translated by Euthymius from the Georgian into the Greek and soon appeared in Latin and then in many other European languages.

Euthymius the Athonite considered that the principal task of his school was to strengthen and further promote Georgian-Byzantine cultural relations and enrich Georgian literature with works translated from the Greek. For this purpose he evolved principles of translation, carefully selected the literature to be translated, taking into account the preparedness and requirements of Georgian readers, and, where necessary, he revised the text.

The traditions laid down by him were developed by the outstanding Georgian scholar Giorgi the Athonite (1009-1065). His writings and translations were a large contribution to Georgian literature. Mention must be made of his pupil and associate Giorgi Mtsire (11th century) as well as of the noted Athos hymnographers Ezra, Basili and Zosime (11th century).

Subsequently, literary activity at Athos waned and finally ceased. Most of the Georgian ascetics were content with re-writing manuscripts and enlarging the library that to this day is an invaluable treasure and adornment of the Athos Monastery.

At the Iviron Monastery literary activity gradually diminished and declined completely as a result of the persecutions to which Georgians were subjected as early as the 11th century. In later times the Greek gradually gained complete control of the Iviron Monastery, depriving Georgians of the possibility of working there, and in the 19th century they gained full possession of this Georgian sanctuary.

Petritsoni. The Petritsoni Monastery, the second largest in Bulgaria, is situated about 30 kilometres away from the town of Plovdiv on the northern slopes of the Rhodope Mountains in the picturesque valley of the Asenitsa River. The snow-topped summits, of the Rhodope Mountains, the gurgling waters of the Asenitsa and the charming woods lend loveliness to the landscape round the stately monastery, which provides living proof of the long-standing friendship between the Georgian and Bulgarian peoples. The village of Petritso, which gave the monastery its name, stands to this day to the south of the sanctuary. However, inasmuch as the village of Bachkovo, from where the main road runs to the ancient monastery, became better known, the sanctuary is now known as the Bachkovo Monastery.

This monastery was founded in 1083 by the outstanding Byzantine statesman and general Grigol Bakurianisdze, who was commander of Byzantine troops in Europe. He built the main church, on the site of which a new building, erected in 1643, now stands. In this building is a Georgian icon, whose inscription says that Georgians were active in the Petritsoni Monastery in the 14th century. Grigol Bakurianisdze also built

a splendidly decorated burial vault, which, although it has been greatly damaged, still attracts attention because of its frescoes. One of the frescoes is a portrait of Grigol Bakurianisdze himself.

Grigol Bakurianisdze compiled a Typikon (Rules) for the monastery and the attached seminary, which he likewise founded. This Typikon acquaints us with the history of the foundation of the monastery, its curriculum and objectives. It trained young Georgians for cultural and educational activity. "This is an exceptionally rare and, possibly, the only case of the existence of a seminary in Byzantium in the modern meaning of the word" (L. Petit).

For twenty years the seminary and the Petritsoni Monastery as a whole were directed by the Georgian scholar Ioane, surnamed Petritsoneli or Petritsi. He was active in the philosophical movement in Byzantium under the leadership of Michael Psellos and Ioannes Italos. For his free philosophical thinking he was persecuted by the official literary circles and early in the 12th century was compelled to leave the Petritsoni Monastery. The erudite scholar returned to his homeland and continued his activities at the Gelati Academy.

The Petritsoni literary school drew Georgian and Byzantine literature closer together. By translating dogmatic-philosophical books and supplying them with commentaries, this school greatly contributed to the development of Georgian philosophical thought.

Unfortunately, only one manuscript from the Petritsoni library is known to have survived. The search for the lost manuscripts undertaken by our Bulgarian friends, has thus far not been successful. There is no doubt that if they are found they will shed additional light on the work of the Petritsoni Monastery which was an extremely important foreign centre of Georgian culture.

III

Although ancient Rus was far from Georgia and did not have frontiers abutting on the Caucasus, Russians and Georgians have known each other since the 10th century.

The early acquaintanceship soon grew into close political and cultural relations, which facilitated the establishment of firm bonds between the two fraternal peoples (12th century).

During the Mongol invasion, Russian-Georgian relations ceased almost completely. However, after the Moscow State was centralised they developed with renewed vigour.

Moscow became the centre of Russian lands in the 15th century, when it headed the struggle for the national, political and cultural unification of the Russian people.

While the Moscow State was growing stronger, the reverse was happening in Georgia. In the second half of the 15th century the single Georgian state disintegrated into several independent kingdoms and principalities. Fighting broke out between the separate political and administrative units and this deprived the Georgians of the possibility of forming a united front against the Turko-Persian invaders. The Georgians began to look for allies. They appealed to West-European countries to join them against the Ottoman Turks, but this did not yield the desired result.

By this time the Moscow centralised state was becoming a centre of attraction and mainstay of all fraternal peoples struggling against foreign invaders, and Georgia established regular diplomatic relations with Moscow in the hope that with Russian assistance she would deliver herself from the Turko-Persian enslavers. Georgian statesmen correctly appraised the situation and took into account Russia's policy towards the Middle Eastern countries. They had grounds for relying on her assistance. Indeed, Russian troops entered Tbilisi on November 3, 1783, and in 1801 the kingdom of Kartli-Kakheti was occupied by Russia.

Russo-Georgian political relations prepared the soil for cultural co-operation between the two peoples. Even from the scanty data available to us is clear that Russo-Georgian cultural relations date from deep antiquity.

The growth of Russo-Georgian military and political co-operation gave an impetus to Russo-Georgian cultural relations

and stimulated Georgian interest in Russian culture and literature.

In the 17th-18th centuries, when Georgia was defeated in the numerous wars against the Moslems, Georgian statesmen found reliable asylum in Russia. It must be mentioned that from ancient times Russia attracted Georgians not only from the military and political standpoint. After the Ottoman Turks seized Constantinople (1453) and isolated Georgia from the cultural centres of Byzantium, Moscow, which by then was the political centre of Russia, became a cultural centre for Georgians as well. It became near and dear to the hearts of the Georgian emigres who found asylum in Russia.

In Russia Georgians were secure against the claims of the Ottoman Turks and Persians and had opportunities to continue their scientific and literary work that had been cut short in their homeland and to acquaint themselves with the treasures of Russian culture. This still further strengthened the faith of the Georgians in Russia.

To use the words of an ancient Georgian writer, Moscow was a "new Athens in Russia". One can therefore appreciate why the more far-sighted Georgian rulers sent young Georgians to study in Russia. I. Gedevanishvili, G. Baratashvili, I. Khelashvili and other scholars received their education in Moscow or Petersburg.

Georgian scholars were active in Moscow, Petersburg, Astrakhan, Kizlar, Mozdok and other cities, where they co-operated with Russian scholars, took part in political life and carried on a many-sided literary activity, writing original works, translating Russian books and making translations of foreign authors (Greek, Serbian, French and German) from the Russian. Many scientific, military, political, artistic and technical books were translated from the Russian into the Georgian (A. V. Bagrationi, A. A. Bagrationi, B. Sologhashvili, G. Chkheidze, V. V. Bagrationi, E. Turkistanishvili, M. Baratashvili, G. Gelovani, S. Choloqashvili, G. Avalishvili, T. Bagrationi, G. Piralishvili, I. Khelashvili, P. Laradze and others).

Special mention must be made of the efforts of Georgian scholars to acquaint Russian readers with Georgian literature.

In the 18th century, S. Egnatashvili, who worked at Moscow University, translated from the Georgian into the Russian language "The Adventures of the Beautiful Princess Gulandana and the Brave Prince Baram" (St. Petersburg, 1773), "The Georgian Story" (St. Petersburg, 1779) and other books. A Russian translation of D. Bagrationi's "The New Shikh", made by S. Mitropolsky, was published in 1804, and "Travels in India" by R. Danibegashvili, translated from the Georgian by the author himself, was published in 1815.

Moscow. The Georgian colony in Moscow (17th-19th centuries) did much to draw the Russian and Georgian peoples closer together politically and culturally.

The foundations for the Georgian colony were laid in the mid-17th century, when the Kakhetian prince Irakli (or Nikolai Davidovich as he was called in Russia) visited the Russian capital. Some members of his entourage settled in Moscow, intermarrying with the Russian nobility.

King Archil Bagrationi, accompanied by his family and a numerous retinue, went to Moscow in 1685. Georgian statesmen sought military and political assistance from co-religionist Russia. However, in that period Russia was unable to meet the request of the emigres and defend Georgia from Moslem aggression. King Archil and his family likewise settled in Moscow, joining the Georgian colony there.

The Russian Government cordially received the Georgian emigres, giving them financial aid and estates.

The Georgian colonists were close to the court and were on friendly terms and worked with outstanding Russian statesmen, establishing firm relations with Moscow society and taking an active part in the country's political life. They founded new settlements (one of which was Vsesvyatskoye), which subsequently became an asylum for statesmen coming to Moscow from Georgia.

Archil's colony included many writers (A. A. Bagrationi, G. Chkheidze, P. Nekadze, M. Kavkasidze and others), and Archil himself was a distinguished writer.

In 1725 the Moscow colony was joined by a large group of Georgian scholars, who included M. Baratashvili, D. Orbeliani,

G. Gelovani, M. Kavkasidze, etc. With Vakhtang VI at their head they engaged in extensive literary and educational activity. In 1729 they were joined by D. Guramishvili (1705-1792), who wrote his first poem in Moscow, at the palace of Vakhtang VI.

In 1725 the Georgians wrote many original works and translated noted books from the Russian. "Archiliani", the collected works of A. V. Bagrationi, was completed in Moscow. There M. Baratashvili composed his "Jimshediani" and in 1731 wrote his "Test" and "Teaching on Versification", and V. Bagrationi and other writers worked fruitfully.

A Georgian printing press was founded in Moscow. This was a fact of great cultural significance.

A study of the literary heritage of the Georgian colony in Moscow reveals the breadth of the thinking of the Georgian emigres and their interest in books, scientific achievements and creative thought.

Moscow is described in the works of A. V. Bagrationi, M. Baratashvili, T. Gabashvili, I. Gedevanishvili, G. Ratishvili, P. Laradze and others.

Petersburg. Georgians had a similar affection and respect for the other capital city, Petersburg. Back in the period when the city on the Neva was founded, Alexander Bagrationi (1674-1711), son of the Georgian King Archil, fought bravely against the enemies of Russia. He lived at the court of Peter I and came to love Russian culture. Subsequently the number of Georgians residing in Petersburg steadily increased. They founded a Georgian printing press, where Georgian books were printed. Cultural activity among the Georgians in Petersburg became particularly intensive after the arrival there from Georgia of the princes Ioane, Bagrat, Mirian, David, Okropir, Ilia, Vakhtang, Parnaoz, Teimuraz and Grigol Bagrationi and members of their retinue, who included G. Ratishvili, N. Onikashvili, S. Tabidze, I. Bazlidze, V. Chiladze, G. Tumanishvili, I. Khelashvili, P. Laradze, G. Avalishvili, G. Piralishvili, P. Keadze, etc.

The Georgians residing in or visiting Petersburg eagerly acquainted themselves with the city (M. Kavkasidze.), some

affectionately wrote about its environs (V. Orbeliani). The Georgian king Teimuraz II attended the court performances at Peterhof.

Living in Russia the Georgians made thorough study of Russian and European science and literature, creatively mastering their achievements. They translated into Georgian the works of many writers, enriching their own national literature.

შინაარსი

შესავალი	5
კულტურის კერები ძველ საქართველოში	9
აღმოსავლეთი საქართველო	9
სამხრეთი საქართველო	60
დასავლეთი საქართველო	87
ძველი ქართული კულტურის კერები საზღვარგარეთ	111
ახლო აღმოსავლეთი	112
დასავლეთი	149
ჩრდილოეთი	182
Очаги древнегрузинской культуры (Резюме)	210
Seats of Ancient Georgian Culture (Summary)	251

გამომცემლობის რედაქტორი დ. შაჩაბელი
მხატვრული რედაქტორი გ. ინასარიძე
ტექნიკური რედაქტორი ს. შაყულაშვილი
კორექტორი ნ. ბერიშვილი
გამომშვები მ. ვაშაკიძე

გადაცემა წარმოებას 27.IX.89.
ხელმოწერილია დასაბუქდად 18.V.92.
ქაღალდის ზომა 60X90^{1/16}.
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13,3.
ნაბეჭდი თაბახი 18,5.
შეკვეთის № 7654
ტირაჟი 2000

სახელშეკრულებო ფასი

ხელმოწერა

გამომცემლობა „ხელოვნება“, თბილისი,
დავით აღმაშენებლის გამზირი, 179

ხელმოწერა

ЛЕВАН МЕНАБДЕ
ОЧАГИ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(На грузинском языке)

Издательство «Хеловнеба», Тбилиси, пр. Давида Агмашенебели, 179.
1992

